

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ 1947-1996

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΕΝΑΝΤΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (1939-1945)

ΣΜΥΡΝΗ 1922-1938

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΖΑΜΑΣ
Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΡΑΝΙΟ ΚΑΙ ΟΣΤΑ (SKULL & BONES)

ΔΗΜ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ ΚΑΙ
ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ:
ΕΚΛΕΚΤΙΚΕΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΕΣ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΩΔΕΙΟ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΦΕΙΔΙΟΥ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΤΟΥ ΘΩΝΟΣ

ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΥΡΑ,
Η ΠΡΩΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΠΟΥ ΔΙΝΕΙ ΑΞΙΑ

Το αγαπημένο μας χρώμα είναι Ελληνικό!

Το χρώμα του ελληνικού καλοκαιριού φέτος έχει όνομα: **Master Easy Clean**.

Το εξαιρετικής ποιότητας, άοσμο χρώμα για εσωτερικούς τοίχους, που συνεισφέρει στην υγιεινή ατμόσφαιρα του χώρου, διαθέτει υψηλή αντοχή στο συχνό πλύσιμο και διατίθεται σε χιλιάδες αποχρώσεις για να χρωματίσετε τους αγαπημένους σας χώρους.

CG 721
Atmosfera / F

CG 729
Faros / F

COLORS OF GREECE
COLLECTION

KRAFTPAINTS.COM
f t i n p

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ για τη σύμπτυξη ευρωπαϊκών στρατιωτικών συμμαχιών συνέπεσαν με την πιο θερμή φάση του ελληνικού εμφύλιου πολέμου. Διακατεχόμενες από υπαρξιακά σύνδρομα ανασφάλειας η Ελλάδα και η Τουρκία επιδίωξαν την ένταξή τους στη λεγόμενη Δυτική Ένωση, που προέκυψε από το Σύμφωνο των Βρυξελλών. Οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες απέρριψαν ωστόσο το αίτημα των δύο χωρών –οι οποίες, για μία σειρά από λόγους, αντιμετώπιζονταν ως μία ενότητα– για ένταξή τους στο Σύμφωνο των Βρυξελλών, ενώ αρνήθηκαν να συναινέσουν στη δημιουργία ενός Μεσογειακού Περιφερειακού Συμφώνου με τη συμμετοχή τους ή με την παροχή εγγυήσεων ασφαλείας. Η δημιουργία του NATO δεν κάλυψε επ’ ουδενί τα σύνδρομα ανασφάλειας των Ευρωπαίων σχετικά την άμυνα της Ευρώπης, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι στρατηγικές αντιλήψεις των Ευρωπαίων και των Αμερικανών για τις παγκόσμιες υποθέσεις απέκλιναν πολύ.

Η ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο NATO το 1952, με τη θερμή υποστήριξη των ΗΠΑ, σε αντίθεση με τη λυσσαλέα αντίδραση ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών, που προσπαθήσαν μέχρι την τελευταία στιγμή να αποσβήσουν αυτό το ενδεχόμενο, απαντούσε προς το παρόν στο δίλημμα ασφαλείας της Ελλάδας και της Τουρκίας με μια οργάνωση της ευρωπαϊκής άμυνας που τις συμπεριλάμβανε. Η Αθήνα εξακολούθησε παρ’ όλα αυτά, με λιγότερο ζήλο όμως, να επιδιώκει τη συμμετοχή της στα σχήματα ευρωπαϊκής άμυνας που βρίσκονταν υπό διαπραγμάτευση τότε. Οι Έλληνες διπλωμάτες παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις γύρω από την ευρωπαϊκή άμυνα και την πολιτική συνεργασία, καθώς υπήρχαν φόβοι ότι τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη θα επιχειρούσαν, όπως στην περίπτωση του NATO, να αφήσουν τη χώρα εκτός των γενικότερων ευρωπαϊκών ενοποιητικών διαδικασιών που λάμβαναν χώρα την εποχή εκείνη στην Ευρώπη, όποια μορφή και αν θα

έπαιρναν αυτές. Μέχρι το 1955, χρονιά που σηματοδότησε τη ρύξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η ελληνική στρατιωτική ηγεσία συνεργαζόταν άψογα με τη νατοϊκή ηγεσία σε σειρά επιχειρησιακών ζητημάτων (εγκατάσταση αεροπορικών βάσεων, κατανομή αεροπορικών δυνάμεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, και λοιπά).

Τις επόμενες δεκαετίες οι ευρωπαϊκές ενοποιητικές προσπάθειες εστιάστηκαν, ως γνωστόν, στον οικονομικό τομέα και όχι στον τομέα υψηλής κρατικής κυριαρχίας της άμυνας. Παρότι οι Ευρωπαίοι επαναπαύθηκαν μέσα στο στιβαρό πλαίσιο συλλογικής ασφάλειας που τους πρόσφερε το NATO, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 άρχισαν να εγείρονται αμφιβολίες για τη δυνατότητα των Αμερικανών να εγγυηθούν την ασφάλεια της Δυτικής Ευρώπης. Η δημιουργία του NATO δεν κάλυψε επ’ ουδενί τα σύνδρομα ανασφάλειας των Ευρωπαίων σχετικά με την άμυνα της Ευρώπης, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι στρατηγικές προσλαμβάνουσες των Ευρωπαίων και των Αμερικανών για τις παγκόσμιες υποθέσεις απέκλιναν κατά πολύ. Ήδη τη δεκαετία του 1950 υπήρχε διάχυτος προβληματισμός για τη στρατιωτική ικανότητα της συμμαχίας και εντάσεις γύρω από τις συνεισφορές των κρατών, καθώς και τον στρατηγικό σχεδιασμό των δυνάμεων της στην Ευρώπη.

Η είσοδος της Ελλάδας στο NATO δεν βελτίωσε τα ελληνικά σύνδρομα ανασφάλειας στον βαθμό που αναμενόταν, καθώς ο λεγόμενος από Βορρά κίνδυνος έπαψε στην ουσία να υφίσταται από το 1974 και μετά, αλλά και υποκαταστάθηκε από τον εξ Ανατολών κίνδυνο, προερχόμενο από χώρα που ανήκε στη συμμαχία.

Διονύσιος Ν. Μουσμούτης

Εκδότης - Διευθυντής

ΙΔΡΥΤΡΙΑ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα (1968)

Β΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Επιδάουρου 5, 182 33 Άγιος Ιωάννης Ρέντης Αττικής

ΤΗΛΕΦΩΝΟ: (+30) 210 49.13.502 || FAX: (+30) 210 49.03.949

www.istoria.gr || E-MAIL: info@istoria.gr

ΤΕΥΧΟΣ # 655 / ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Αρχείο περιοδικού
Ιστορία Εικονογραφημένη

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμίουτης
ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΕΣ: Νίκος Νικολούδης, Σπυρίδων Πλουμίδης
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Λευτέρης Καντζίνος
ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ:

Γιάννης Ράγκος, Βαγγέλης Κούμπουλης
ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου
ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Γιώργος Βούλγαρης, Εισαγγελέας Εφετών, δ.ν.
Γιώργος Γεωργής, τ. πρέσβης, καθηγητής Νεότερης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Κύπρος
Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Νίκος Καραπιδάκης, καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Μαριέττα Μινώτου, τ. διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους
Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Σύγχρονης
Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου
Σπυρίδων Πλουμίδης, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας
Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
Ανδρέας Στεργίου, Καθηγητής Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας
και Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Αναστασία Παπασταθοπούλου
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ:
Κωνσταντίνα Κάρδαρη | conkardari@typografio.gr
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ WEBSITE:

Ιωάννης Καραγιάννης | ikaragiannis@istoria.gr
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ: Τατιάνα Μοσχοπούλου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Χριστίνα Τουχαντζίδου
ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Κώστας Καράμπελας
ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS
ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Πανεπιστημίου 46, 106 78 Αθήνα
(+30) 210 36.11.880, 210 36.23.993

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ:
Reuters Photo

Το παρόν έργο προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή με φωτοτυπικές ή ηλεκτρονικές ή όποιες άλλες μεθόδους, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη. ΑΠΟΠΟΙΗΣΗ ΕΥΘΥΝΗΣ: Η *Ιστορία Εικονογραφημένη* καταβάλλει κάθε προσπάθεια ώστε να διασφαλίσει ότι τα άρθρα που δημοσιεύονται είναι ορθά και πλήρη. Όμως, δεν φέρει καμία ευθύνη για ενδεχόμενο λάθος ή παράλειψη πληροφοριών, σχετικά με την ακρίβεια και αξιοπιστία των παραπάνω άρθρων. Το περιεχόμενο και οι απόψεις των άρθρων εμπίπτουν στην αποκλειστική ευθύνη των συντακτών τους. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά CC BY δηλώνεται ότι η φωτογραφία υπάγεται στην άδεια χρήσης Creative Commons, αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/about/licenses/

- 6 Η μάχη της Ζάμας
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΝΑΣΤΟΥ

- 56 Σμύρνη 1922-1938
ΤΟΥ ΙΖΕΝΤΙΝ ΤΣΑΛΙΣΛΑΡ

- 18 Η αδελφότητα
Κρανίο και Οστά
ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

- 70 Μια ιστορία των μαϊμούδων
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΤΕΡ ΛΙ

- 79 Το ιστορικό Ελληνικό Ωδείο
στην οδό Φειδίου
ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

- 32 Η άμυνα της Ευρώπης
και η Ελλάδα, 1947-1996
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΤΕΡΓΙΟΥ

- 42 Η εξωτερική πολιτική της
Τουρκίας έναντι της Ελλάδας
κατά τον Β΄ ΠΠ
ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ Ι. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

- 94 Δημ. Γούναρης και
Παν. Κανελλόπουλος:
Εκλεκτικές συγγένειες
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Π. ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗ

- 107 Το πανεπιστήμιον του Όθωνος
ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΟΥΚΟΥΒΙΝΟΥ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ & ΙΣΤΟΡΙΑ

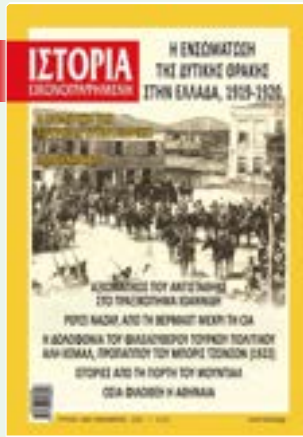
- 120-121 Επικαιρότητα και Ιστορία
ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΑΓΚΟ

- 122-125 Βιβλία
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΗ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ

- 126-128 Πρόσωπα της Ιστορίας
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ
-

654 / ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

653 / ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2022

652 / ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2022

651 / ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2022

650 / ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2022

649 / ΙΟΥΛΙΟΣ 2022

**Ανακαλύψτε τη δύναμη
που κρύβει η γνώση
της Ιστορίας**

ΕΓΓΡΑΦΕΙΤΕ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

- ▮ **ΕΚΠΤΩΣΗ 25%** ΕΝΤΥΠΗ
41% ΨΗΦΙΑΚΗ
- ▮ **ΔΩΡΕΑΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ**
- ▮ **ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ**

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΝΤΥΠΗ & ΔΩΡΟ* ΨΗΦΙΑΚΗ

ΕΤΗΣΙΑ 6ΜΗΝΗ

ΕΛΛΑΔΑ	50 €	25
ΚΥΠΡΟΣ	100 €	50
ΕΥΡΩΠΗ	110 €	55
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	120 €	60

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΤΗΣΙΑ 35€

Στην τιμή εφαρμόζεται η έκπτωση
και συμπεριλαμβάνονται ο ΦΠΑ
και τα ταχυδρομικά έξοδα

ΙΣΧΥΕΙ ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΗ
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΚΠΤΩΣΗ **10%**

* Δωρεάν ψηφιακή εγγραφή για
κάθε συνδρομή στην έντυπη έκδοση

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

www.istoria.gr

E-MAIL: info@istoria.gr

210 49.13.502, 210 36.23.993

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

**Κάντε ένα δώρο ιστορικής αξίας
στα αγαπημένα σας πρόσωπα**

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

Επιθυμώ να αποσταλεί ευχετήρια επιστολή

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

Δικαιούχος: «ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΙΚΕ»

Με κατάθεση σε τραπεζικό λογαριασμό

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ | Κωδικός SWIFT/BIC: ETHNGRAA
IBAN: GR36 011 0190 0000 0190 0048 8528

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ | Κωδικός SWIFT/BIC: PIRBGRAA
IBAN: GR23 017 2034 0005 0340 9216 3075

Έμβασμα με ταχυδρομική επιταγή

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5

182 33 ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΖΑΜΑΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΝΑΣΤΟΥ

Η μάχη της Ζάμας, τον Οκτώβριο του 202 π.Χ.,¹ έθεσε τέλος στον δεκαεπταετή Β΄ Καρχηδονιακό πόλεμο (218-201), έναν πόλεμο που είχε ξεκινήσει με τους χειρότερους οιωνούς για τους Ρωμαίους. Ωστόσο, με θεμέλιο την ισχυρή πολιτειακή δομή, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τους οικονομικούς πόρους της, η Ρώμη μπόρεσε να ανατρέψει τους εις βάρος της αρχικούς συσχετισμούς δυνάμεων και να οδηγήσει τον πόλεμο στο κράτος της Λιβύης και στη Ζάμα. Εκεί συγκρούστηκαν δύο ισάξιοι στρατοί και οι δύο κορυφαίοι στρατηγοί της εποχής. Νικητής ήταν ο Κορνήλιος Πόπλιος Σκιπίωνας. Η μάχη αυτή έθεσε τα θεμέλια της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας και έδωσε στους Ρωμαίους τη δυνατότητα να στραφούν πλέον με όλες τους τις δυνάμεις εναντίος της Μακεδονίας του Φίλιππου Ε΄.

Ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας

Ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας, πιο γνωστός με το προσωνύμιο Αφρικανός,² ήταν ο ύπατος που κατάφερε να εξασφαλίσει το δυτικό μέτωπο της Ρώμης στην Ιβηρία και να εκδιώξει από εκεί τους Καρχηδόνιους και τον ηγέτη τους Ασδρούβα³, αδελφό του Αννίβα. Κατάφερε επίσης να θέσει τους τοπικούς πληθυσμούς, ανοργάνωτες κυρίως κοινωνικές μάζες, στη ρωμαϊκή σφαίρα επιρροής. Επόμενος στόχος ήταν η εισβολή στην Αφρική και η αντιμετώπιση της καρχηδονιακής απειλής στην καρδιά της,

σχέδιο ιδιαίτερα φιλόδοξο αν σκεφτεί κανείς τις αλληπάλληλες ήττες των Ρωμαίων στο παρελθόν από τον Αννίβα. Ο Πολύβιος μάλιστα αναφέρει ότι ο ολοκληρωτικός πόλεμος εναντίον των Καρχηδόνιων ήταν έμπνευση του Σκιπίωνα.⁴

Ωστόσο πολιτικά αντίπαλες τάσεις και επιφανείς ρωμαϊκές οικογένειες που τον εκθρεύονταν λόγω της διαρκώς αυξανόμενης επιρροής του και της φημολογούμενης φιλαρχίας του συνέβαλαν στην ανάκλησή του το 204 στη Ρώμη, επιβραδύνοντας την άφιξή του στην Αφρική και

Η διάβαση των Άλπεων από τον Αττίλα, έργο του Τζάκοπο Ριπάντα, 16ος αιώνας (Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου).

δίνοντας χρόνο στους Καρχηδόνιους να ανασυνταχθούν. Παρά ταύτα, την ίδια χρονιά ορίστηκε ύπατος με αρμοδιότητα τη Σικελία, στην οποία προστέθηκε ως χώρος ευθύνης και η Αφρική, και διατήρησε ακέραιους δεσμούς με το ρωμαϊκό κράτος καθ' όλη την πορεία των επιχειρήσεων στην Αφρική.

Πριν από τη μάχη

Ο Σκιπίωνας αρχικά στράφηκε κατά του καρχηδονιακού διοικητικού κέντρου, για να παραλύσει τη δύναμή του. Προσπάθησε ανεπιτυχώς να αποσπάσει από τη συμμαχία των Καρχηδόνιων τον Σόφακα⁵, ο οποίος είχε αναλάβει διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των Ρωμαίων και των Καρχηδόνιων με σκοπό την ειρήνη. Ήταν μάλλον μια παρελκυστική τακτική.⁶ Στην πορεία, στην πρώτη μάχη πλησίον

της Ιτύκης τον χειμώνα του 204/3, επικράτησε επί του Σόφακα και του Ασδρούβα, γιου του Γέσκωνα. Εκεί πέθαναν δύο Καρχηδόνιοι στρατηγοί με το όνομα Άννων. Οι στρατηγοί του Σκιπίωνα, ο Μασανάσσης, Νουμίδης⁷ κι αυτός αλλά αντίπαλος του Σόφακα, και ο Γάιος Λαίλιος, έκαψαν το στρατόπεδο του Σόφακα. Ο Σκιπίωνας πορεύτηκε προς αυτό του Ασδρούβα, το οποίο επίσης έκαψε ολοσχερώς. Παραδόξως οι δύο αρχηγοί, Σόφακας και Ασδρούβας, διέφυγαν.

Ο Σκιπίωνας ετοιμάστηκε για την πολιορκία της Ιτύκης, ενώ οι Καρχηδόνιοι, αναπτερωμένοι από την άφιξη Κελτιβήρων στρατιωτών⁸ από περιοχές που υπάγονταν στη ρωμαϊκή διοίκηση, ετοιμάζονταν για μάχη στα Μεγάλα Πεδία. Στη μάχη (μάλλον τον Ιούνιο του 203) ηττήθηκαν οι Καρχηδόνιοι. Ο Σόφακας και ο

Μαρμάρινη προτομή του Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα (Παρίσι, Ανάκτορο Βερσαλλιών).
ΔΕΞΙΑ: Αρχαίο νόμισμα που εικονίζει τον Αννίβα Βάρκα, μάλλον σαν τον Ηρακλή.

Ασδρούβας διέφυγαν. Ο Γάιος Λαίλιος και ο Μασανάσσης όμως συνέλαβαν τον Σόφακα στη μάχη της Κίρτης.

Στο διάστημα που μεσολάβησε οι Καρχηδόνιοι συγκάλεσαν δύο φορές το *συνέδριον*, ένα ασαφές ως προς τη δομή του πολιτειακό όργανο, ώστε να λάβουν αποφάσεις. Ακούστηκαν πολλές και αντικρουόμενες προτάσεις σχετικά με τη διαχείριση του πολέμου. Στη δεύτερη συνεδρίαση αποφασίστηκαν τρεις κινήσεις, σχετικά αντιφατικές: ετοιμότητα για πόλεμο, για άμυνα σε ενδεχόμενη πολιορκία, αλλά και για επιδίωξη πολιορκίας της Ιτύκης. Ομόφωνη σχεδόν ήταν η απόφαση για αίτημα βοήθειας προς τον Αννίβα.

Οι πρεσβείες

Πρεσβεία για ειρήνευση στάλθηκε στη Ρώμη, η οποία νωρίτερα μάλλον είχε πάει και στο ρωμαϊκό στρατόπεδο στην Τύνιδα, για να διαπραγματευθεί ανακωχή. Το φθινόπωρο του 203 οι Καρχηδόνιοι πρέσβεις έφτασαν στη Ρώμη για να διαπραγματευθούν ειρήνη με βάση τους όρους που είχε προτείνει ο Σκιπίωνας. Η

διαπραγμάτευση όμως έμελλε να ανατραπεί.

Την περίοδο αυτή ο Σκιπίωνας απέτυχε να καταλάβει μία οχυρή τοποθεσία στην περιοχή της Υτικής, κοντά στην Καρχηδόνα. Ακολούθως, μία αναπάντεχη επιτυχία των Καρχηδόνιων, η αιχμαλώτιση φορτηγών πλοίων της Ρώμης δυτικά από το ακρωτήριο Μπον έδωσε θάρρος στους Καρχηδόνιους. Εν τω μεταξύ ο Αννίβας είχε φτάσει στην πόλη Λεπτίμινους στην περιοχή Αδρύμητος, στην ανατολική πλευρά του ακρωτηρίου, μάλλον κατά τα τέλη του 203. Οι Καρχηδόνιοι σκέφτονταν και πάλι την πιθανότητα συνέχισης του πολέμου.

Ο Σκιπίωνας έστειλε πρεσβεία στην Καρχηδόνα ενημερώνοντας ότι η Ρώμη είχε επικυρώσει τις ειρηνευτικές συνθήκες και εγκαλώντας τους Καρχηδόνιους για παραβίαση των μέχρι τότε διαπραγματεύσεων. Τους προειδοποίησε επίσης να αποδεχτούν τους όρους και να μη στηρίζουν όλες τις ελπίδες τους στον Αννίβα.

Η πρεσβεία παρουσιάστηκε πρώτα ενώπιον της *συγκλήτου* των Καρχηδόνι-

Νόμισμα που απεικονίζει τον Μασανάσση.

ων και μετά ενώπιον των *πολλών*, τη συνέλευση των πολιτών της Καρχηδόνας. Ο Πολύβιος υπονοεί ότι κατά τις συνεδριάσεις που αφορούσαν τις προτάσεις των Ρωμαίων παρουσιάστηκε διάσταση απόψεων, ενώ αναφέρεται σε δύο σώματα, τους *πολιτευομένους* και τους *βουλευομένους*. Γενικά, η δαιδαλώδης δομή του πολιτεύματος της Καρχηδόνας προκάλούσε αρρυθμία στη λήψη αποφάσεων και καθυστερήσεις.

Οι Καρχηδόνοι αρνήθηκαν τις προτάσεις των Ρωμαίων, καθώς η ρωμαϊκή σύγκλητος μάλλον έκανε κάποιες τροποποιήσεις που τους ενόχλησαν, ενώ ίσως διαφαίνονταν και κινήσεις που προσήμαιναν ρωμαϊκή επιθετικότητα. Ενόχλησε επίσης η αλαζονική στάση της πρεσβείας. Κατά την επιστροφή των πρέσβων στο ρωμαϊκό στρατόπεδο η ρωμαϊκή πεντήρης δέχτηκε επίθεση από καρχηδονιακά πλοία μετά τον ποταμό Βαγράδα, κίνηση που ήταν μάλλον πρωτοβουλία της βαρκικής⁹ καρχηδονιακής πτέρυγας. Το γεγονός εξόργισε τους Ρωμαίους και ο πόλεμος ξανάρχισε.

Οι Καρχηδόνοι θεώρησαν πως ο Αννίβας μπορούσε να επικρατήσει σε μια τελική μάχη και του έδωσαν επιχειρησι-

ακή αυτονομία, δεσμεύοντάς τον όμως να διεξαγάγει τη μάχη σε σύντομο χρονικό ορίζοντα. Όπως αναφέρει ο Πολύβιος: «χάρη στον Αννίβα είχαν μεγάλες ελπίδες ότι θα νικήσουν». Ο Αννίβας ανέλαβε την πολεμική επιχείρηση διάσωσης της Καρχηδόνας, ωστόσο για πρώτη φορά παρατάχθηκε ως αμυνόμενος – και χωρίς να επιθυμεί ο ίδιος να αναλάβει μια τέτοια μάχη.

Ο Σκιπίωνας, με τη στήριξη της ρωμαϊκής συγκλήτου και του δήμου, επιδόθηκε σε λεηλασίες των πόλεων της υπαίθρου, κάτι που έκανε πιο επιτακτικό το αίτημα προς τον Αννίβα για μια μάχη σε σύντομο χρόνο.

Ύστερα από λίγες μέρες ο Αννίβας στρατοπέδευσε στην περιοχή της Ζάμας, μόα περιοχή που βρισκόταν πέντε ημέρες δρόμο δυτικά της Καρχηδόνας. Ο Σκιπίωνας στρατοπέδευσε κοντά στην πόλη Ναραγάρα, το σημερινό Σίντι Γιούσεφ. Οι δύο στρατηγοί αποφάσισαν να συναντηθούν πρόσωπο με πρόσωπο. Το μέρος και τον τόπο όρισε ο Σκιπίωνας.

Η συνάντηση των δύο στρατηγών

Η συνάντηση των δύο στρατηγών φέρνει στο μυαλό την εικόνα μιας επικείμε-

νης μονομαχίας. Και, όντως, ως τέτοια αποδίδεται από τους ιστορικούς της εποχής. Παρά ταύτα, η ίδια η ιστορικότητα της συνάντησης αμφισβητείται, με τον Λίβιο να θέτει πρώτος τον σπόρο της αμφισβήτησης και τον Ντέξτερ Χόγιος να τη θεωρεί προϊόν μυθοπλασίας. Ερώτημα είναι και η γλώσσα της διαπραγματεύσης. Ακόμη και στην περίπτωση πάντως που η συνάντησή τους αποτελεί μύθευμα, εντυπώθηκε στη συλλογική μνήμη ως αληθοφανής θρύλος και ως τέτοιο τον ανακαλούμε σήμερα.

Ο Αννίβας ζήτησε ειρήνη. Επικαλέστηκε τρεις φορές τις μεταβολές που φέρνει η τύχη στον άνθρωπο, για να προειδοποιήσει τον Σκιπίωνα ότι τίποτα δεν έπρεπε να θεωρεί δεδομένο. Ο ιστορικός Φρανκ Γουόλμπανκ έχει παρατηρή-

σει ότι συχνά οι ηττημένοι επικαλούνταν την τύχη, για να μετριάσουν την αξία και την ανωτερότητα του νικητή.¹⁰ Στη συνέχεια ο Αννίβας αναφέρθηκε στο κλέος του, στις επιτυχίες του, στο γεγονός ότι είχε φτάσει ένα βήμα πριν από την κυρίευση της Ρώμης και πλέον βρισκόταν στη δυσάρεστη θέση να δώσει μια αποφασιστική μάχη για να σώσει τη χώρα του. Πρότεινε κατάπαυση των εχθροπραξιών, μια προσωρινή συνθήκη πριν από μια σταθερή ειρήνη. Επίσης υποσχέθηκε τον περιορισμό της δράσης του καρχηδονιακού στρατού και ανέλαβε εμμέσως την ευθύνη για τον πόλεμο. Έκλεισε αναφέροντας ότι οι δύο πλευρές θα έπρεπε να αρκεστούν σε ό,τι είχαν στην κατοχή τους πριν από τον πόλεμο, υποσχόμενος εδαφικές παραχωρήσεις.

Ο θρίαμβος του Αννίβα στη μάχη των Καννών (216 π.Χ.), έργο του Σεμπαστιέν Σλοτζ, 17ος αιώνας (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου). ΔΕΞΙΑ: Ανάγλυφο που απεικονίζει Ρωμαίο λεγεωνάριο (Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου).

Η μάχη της Ζάμας, έργο άγνωστου ζωγράφου, 16ος αιώνας (Μόσχα, Μουσείο Πούσκιν).

Ο Σκιπίωνας αρνήθηκε τις προτάσεις του Αννίβα, γνωρίζοντας τη μειονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν, και τόνισε την υπαιτιότητα των Καρχηδόνιων για τον πόλεμο αυτό, αλλά και για την καταπάτηση τόσο της ανακωχής όσο και της συμφωνίας περί ειρήνης (perfidia). Κατέληξε θέτοντας τους όρους του: παράδοση άνευ όρων ή μάχη μέχρι τέλους.

Ο Πολύβιος κυρίως, αλλά και οι Λίβιος και Αππιανός¹¹ παρουσιάζουν την ιστορική σύγκρουση στη Ζάμα, που είχε επιπτώσεις με οικουμενικές προεκτάσεις, εστιάζοντας στους δύο στρατηγούς. Ο Αννίβας, ο οποίος πυροδότησε εξαρχής τον πόλεμο,¹² οδηγήθηκε στην τελική μάχη απέναντι στον άνθρωπο που κλόνησε την κυριαρχία του και αποκατέστησε τη ρωμαϊκή ισχύ. Ήταν μία μάχη που πολύ θα ήθελε να αποφύγει, αλλά πλέον ήταν αναπόφευκτη.

Η μάχη

«Την επομένη μέρα, μόλις φώτισε, παρέταξαν και οι δύο τον στρατό τους κι άρχισαν τον αγώνα. Οι Καρχηδόνιοι για τη

σωτηρία τους και την κυριαρχία στη Λιβύη, οι Ρωμαίοι για τη γενική επικράτηση και εξουσία [...]. Δεν ήταν δυνατόν να βρει κανείς ούτε πολεμικότερες δυνάμεις, ούτε καλύτερους στρατηγούς [...]. Διότι οι νικητές της μάχης δεν θα γίνονταν κύριοι μόνο της Λιβύης και της Ευρώπης, αλλά και όλης της οικουμένης», αναφέρει ο Πολύβιος.¹³

Τις πληροφορίες για τη μάχη τις αντλή κυρίως από τον Πολύβιο, αλλά και από τους Λίβιο, Φροντίνο, Αππιανό, Κορνήλιο Νέποτα, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ποιητική απεικόνισή της από τον Σίλιο Ιταλικό. Η μάχη έγινε μάλλον τον Οκτώβριο του 202. Η Ζάμα ήταν πιθανότατα το στρατόπεδο του Αννίβα και όχι το πεδίο της μάχης (ο Νέπως μιλάει για μάχη κοντά στη Ζάμα), καθώς ο Γουόλμπανκ θεωρεί ότι η μάχη έγινε σε μια τοποθεσία της πεδιάδας Ντραά ελ Μείβαν, νότια από τον δρόμο που οδηγεί δυτικά από το Ελ Κεφ (Σίκα Βενέρια την εποχή εκείνη), προς το Σίντι Γιουσέφ, τη Ναραγάρα.¹⁴

Ο ιστορικός Μάικλ Κόλινς την τοπο-

Άγαλμα του Σόφακα (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού). ΔΕΞΙΑ: Ομοίωμα Ρωμαίου τριάριου, (Ρώμη, Φλαβιανό Αμφιθέατρο).

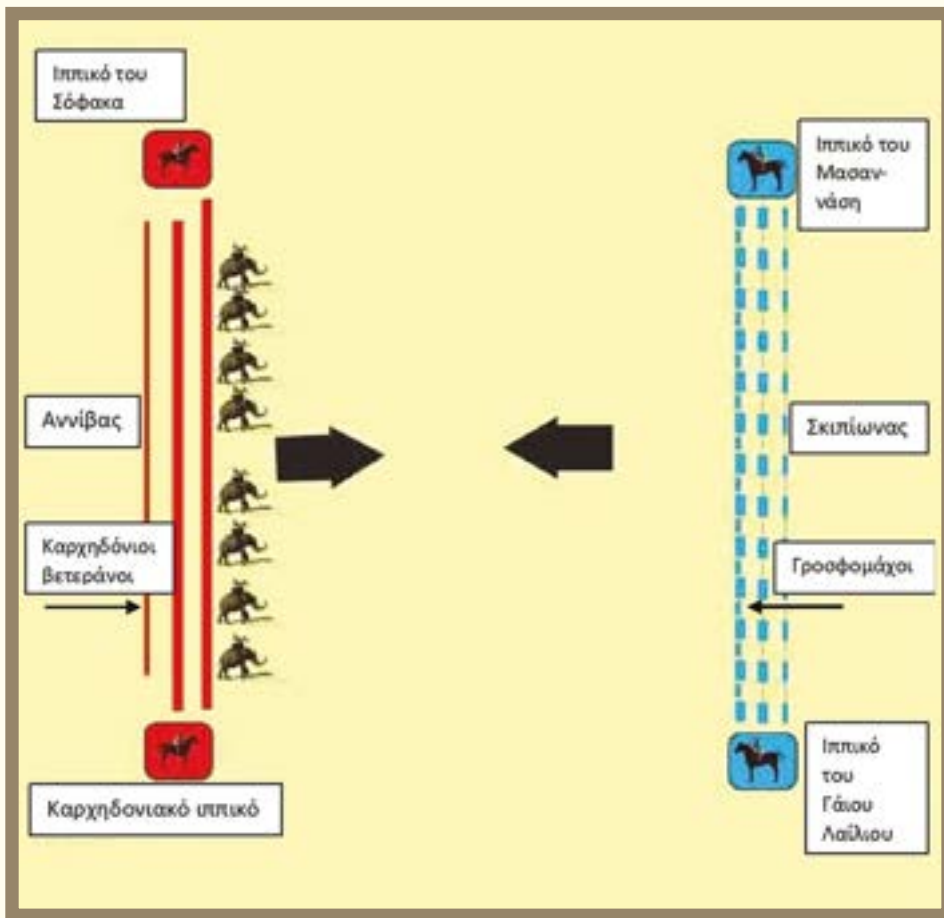
θετεί λίγο πιο ανατολικά, και ελάχιστα νοτιότερα, στο Κμπορ Κλιμπ/Σίμπα Μπιάρ, στην πεδιάδα Σιλιάνα στην Τυνησία. Θεωρεί μάλιστα ότι εκεί έγινε η ιππομαχία, που ήταν και η κυρίως μάχη πριν από την κατά παράταξη μάχη, η αναφορά στην οποία χάθηκε στο πέρασμα του χρόνου, καθώς οι δύο μάχες συγχωνεύθηκαν κατά την ιστοριογραφική παράδοση.¹⁵ Στην υπόθεση αυτή συμβάλλει και το μνημείο Κμπορ Κλιμπ, ένα θριαμβικό μνημείο των Νουμίδων κατά την περίοδο του Μασανάσση για να εξυμνήσει τη μάχη της Ζάμας. Ωστόσο η περιοχή τοπογραφικά δεν ανταποκρίνεται στην περιγραφή του Πολύβιου, καθώς δεν είναι πλάτωμα, αλλά είναι γεμάτη από μικρά λοφάκια.

Οι παρατάξεις

Ο Σκιπίωνας παρέταξε στην πρώτη γραμμή τους λοχοφόρους (hastati/ἄστατοι) σε λόχους 120 πολεμιστών, με διαστή-

ματα εύρους ενός λόχου μεταξύ τους. Τα κενά αυτά τα συμπλήρωσε με γροσφομάχους (velites), οι οποίοι είχαν διαταγές να πολεμούν στην πρώτη γραμμή, να αναχαιτίζουν τους καρχηδονιακούς ελέφαντες και, όταν πιέζονταν, να υποχωρούν. Στη δεύτερη γραμμή τοποθέτησε τους πρίγκιπες, σε τέτοια απόσταση μεταξύ τους ώστε να μπορούν να διαχειριστούν τις επιθέσεις των ελεφάντων, και στην τρίτη τους τριάριους (οι λόχοι τους αριθμούσαν 60 πολεμιστές).

Στο αριστερό κέρασ της παράταξης τοποθέτησε τον Γάιο Λαίλιο και τους ιππείς από την Ιταλία, ενώ στο δεξιό τον Μασανάσση με τους Νουμίδες ιππείς. Το στράτευμα είχε δομή quincunx (πέντε σημεία οργανωμένα σε σχήμα σταυρού). Αφού οργάνωσε το στράτευμα, απήλυθε σε αυτό εμπυχωτικό λόγο, τονίζοντας το κίνητρο της κοσμοκρατορίας και τα κέρδη από αυτήν και αναδεικνύοντας τα τρομακτικά επακόλουθα μιας ήττας,

Οι παρατάξεις των δύο στρατών στη Ζάμα.

χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί και στη συνδρομή της τύχης.

Ο Αννίβας, από την άλλη πλευρά, έθεσε στην κεφαλή της παράταξης πάνω από 80 ελέφαντες και μετά 12.000 περίπου Κέλτες, Βαλιαρείς, Λιγυστίλους και Μαυρούσιους μισθοφόρους. Ο Λίβιος αναφέρει και 4.000 Μακεδόνες μισθοφόρους υπό τον Σώπατρο.¹⁶ Ακολούθως παρέταξε γηγενείς στρατιώτες και στο τέλος, σε απόσταση ενός σταδίου από τους προηγούμενους, τους βετεράνους που τον ακολουθούσαν από την Ιταλία. Στα κέρατα της παράταξης έβαλε το ιππικό, στο αριστερό τους συμμαχικούς Νουμίδες και στο δυτικό τους Καρχηδό-

νιους. Έδωσε εντολές στον κάθε αξιωματικό να ενθαρρύνει διαρκώς τους στρατιώτες του. Σε λόγο προς τους βετεράνους τούς θύμισε τις επιτυχίες στην Ιταλία και τα 17 έτη της κοινής πορείας τους, στα οποία δεν είχαν ηττηθεί ποτέ από τους Ρωμαίους.

Οι πρώτοι ακροβολισμοί έγιναν από τους Νουμίδες των δύο στρατών. Ο Αννίβας έδωσε εντολή επίθεσης στους ελέφαντες. Παρά την αρχική ταραχή που προκάλεσαν, οι Ρωμαίοι γροσφομάχοι αποκατέστησαν την τάξη στην παράταξη. Οι ελέφαντες διέφυγαν με τη βοήθεια των Καρχηδόνιων ιππέων του δεξιού κέρατος. Ωστόσο αυτή η εξέλιξη

Η πεδιάδα όπου μάλλον έγινε η μάχη. Λοφώδης και όχι απόλυτα επίπεδη, σύμφωνα με ό,τι διηγείται ο Πολύβιος.

έδωσε τη δυνατότητα στον Γάιο Λαίλιο να επιτεθεί και να εκδιώξει τους Καρχηδόνιους ιππείς. Το ίδιο έκανε και ο Μασανάσσης στο άλλο κέρασ.

Ακολούθησε η σύγκρουση των φαλάγγων, με τους πρίγκιπες να επιτίθενται στους Καρχηδόνιους μισθοφόρους. Παρά την αρχική υπεροπλία των μισθοφόρων, οι Ρωμαίοι στηρίχτηκαν στην αλληλοϋποστήριξη των τμημάτων τους, ενώ οι γηγενείς Καρχηδόνιοι δεν βοήθησαν τους μισθοφόρους, ίσως και λόγω δειλίας. Οι μισθοφόροι, νιώθοντας εγκατελειμμένοι, κατά την υποχώρησή τους φόνευαν και Καρχηδόνιους,¹⁷ πριν πέσουν πάνω στους λοχοφόρους. Φόνευσαν αρκετούς από αυτούς, αλλά οι αρχηγοί των πριγκίπων, βλέποντας τη διαμορφούμενη κατάσταση ως ευκαιρία, τους επιτέθηκαν και τους κατέσφαξαν.

Τα βουνά των νεκρών έκαναν δύσβατο το πεδίο για μια ολοκληρωτική επίθε-

ση των Ρωμαίων. Προέταξαν τη μεταφορά των τραυματιών στα μετόπισθεν και ο Σκιπίωνας αναδιέταξε το στράτευμα ώστε να συνδράμει τους λοχοφόρους, που συνέχιζαν τη μάχη. Η μάχη συνεχίστηκε αμφίρροπη, ενώ μόνοι υπερασπιστές της Καρχηδόνας μάλλον είχαν απομείνει οι βετεράνοι του Αννίβα. Όταν όμως ο Γάιος Λαίλιος και ο Μασανάσσης επέστρεψαν από την καταδίωξη των ιππέων, η πλάστιγγα έγειρε αποφασιστικά. Οι περισσότεροι από τους άνδρες του Αννίβα φονεύτηκαν και λίγοι διέφυγαν.

Ο Πολύβιος αναφέρει 20.000 Καρχηδόνιους νεκρούς και άλλους τόσους αιχμαλώτους. Ισχυρίζεται ότι οι Ρωμαίοι είχαν απώλειες μόνο 1.500 ανδρών. Ο Αππιανός κάνει λόγο για 25.000 νεκρούς και 8.500 αιχμαλώτους από την πλευρά των Καρχηδόνιων και 2.500 από την πλευρά των Ρωμαίων – και ακόμη περισσότερους από το στράτευμα του Μασα-

Είσοδος στον τάφο του Κορνήλιου Πόπλιου Σκιπίωνα, Ρώμη.

νάση. Οι αριθμοί αυτοί είναι μάλλον υπερβολικοί. Μετά τη μάχη ο Σκιπίωνας συνέχισε την καταδίωξη και κατάφερε να κυριεύσει το χαράκωμα των Καρχηδόνιων πριν επιστρέψει στη βάση του. Ο Ανίβας διέφυγε στον Αδρύμητο μέσα σε 48 ώρες.

Μετά τη μάχη

Οι Καρχηδόνιοι έστειλαν πρεσβεία για ειρήνευση. Τότε ο Σκιπίωνας επέβαλε τους όρους του: οι Καρχηδόνιοι θα συνέχιζαν να κατέχουν τις πόλεις που είχαν πριν από τον Β΄ Καρχηδονιακό πόλεμο και θα διατηρούσαν τη χώρα, τους δούλους, τα ζώα, τις περιουσίες, τα ήθη και τους νόμους τους χωρίς επιβολή φρουράς. Θα επανόρθωναν όμως τα αδικήματά τους αποδίδοντας στους Ρωμαίους τους αιχμαλώτους πολέμου και τους δραπέτες, θα διατηρούσαν μόνο 10 τριήρεις και θα παρέδιδαν όλους τους ελέφαντες. Δεν θα μπορούσαν να διεξαγάγουν πόλεμο χωρίς την άδεια των Ρωμαίων (ο Αππιανός κάνει λόγο μόνο για πόλεμο ενάντια στους

συμμάχους των Ρωμαίων) και θα απέδιδαν στον Μασανάσση ό,τι του ανήκε πριν από το ξέσπασμα του πολέμου. Επίσης, μέχρι να γίνουν αποδεκτοί οι όροι από τη Ρώμη, θα χρηματοδοτούσαν και θα σίτιζαν το ρωμαϊκό στράτευμα για ένα τρίμηνο. Τέλος, θα κατέβαλαν εντός 50 ετών αποζημίωση 10.000 τάλαντα και θα παρέδιδαν 100 ομήρους μεταξύ 14 και 30 ετών (για 150 έκανε λόγο ο Αππιανός).

Στο συνέδριον των Καρχηδόνιων, στο οποίο συμμετείχαν μέλη της συγκλήτου και ο Ανίβας με την ιδιότητα του στρατηγού, ακούστηκαν πολλές και διάφορες απόψεις. Με καταλυτική παρέμβαση του Ανίβας ωστόσο επικύρωσαν την ειρήνευση, με όρους λίγο διαφορετικούς από αυτούς που ήθελε να επιβάλει ο Σκιπίωνας. Η άποψη των Καρχηδόνιων για την ειρήνη αυτή παραμένει σκοτεινή, καθώς διασώζονται μόνο ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές.

Η μάχη της Ζάμας υπήρξε ένα ιστορικό ορόσημο και ταυτόχρονα η μεγαλύτερη

ήττα για έναν από τους κορυφαίους στρατηγούς της Ιστορίας. Ο Πολύβιος τονίζει τη σύγκρουση των δύο ηγετών με την παροιμιώδη για την εποχή φράση «παρότι ήταν υπέροχος, έτυχε να συγκρουστεί με άλλον ακόμη καλύτερο».

Η Ζάμα ήταν το μεγάλο βήμα προς τη ρωμαϊκή κοσμοκρατορία. Ήταν πιθανότατα η στιγμή που τα επεκτατικά σχέδια των Ρωμαίων ξέφυγαν από το επίπεδο της φανταστικής σύλληψης. Τότε αντιλήφθηκαν για πρώτη μάλλον φορά ότι η επιδίωξη της κοσμοκρατορίας αποτελούσε στόχο ρεαλιστικό και υλοποιήσιμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Όλες οι ημερομηνίες στο άρθρο αναφέρονται στα προχριστιανικά χρόνια.
- 2 Κορνήλιος Πόπλιος Σκιπίωνας ονομαζόταν και ο αδελφός του, αλλά αργότερα πήρε το προσωνύμιο Ασιατικός, μετά τη νίκη επί του στρατού του Αντίοχου Γ'.
- 3 Ο Ασδρούβας πέθανε αργότερα, στη μάχη στο Μέταυρο.
- 4 Πολύβιος, *Ιστορίες*, 11.24^ο.2.
- 5 Ο Σόφακας ήταν ο ηγέτης των Μασσύλιων Νουμίδων της Δυτικής Νουμιδίας, κράτους στα ανατολικά σύνορα του λιβυκού καρχηδονιακού κράτους, περιοχής που ταυτίζεται με τη σημερινή Αλγερία. Πρωτεύουσα ήταν η Κίρτη, σημερινή Κωνσταντίνη. Οι Νουμίδες φαίνεται ότι ζούσαν κάτω από ένα πλαίσιο ελαφράς καρχηδονιακής επικυριαρχίας. Ο Σόφακας συντάχθηκε μαζί τους. Βλ. Dexter Hoyos, *The Carthaginians*, εκδ. Routledge, Νέα Υόρκη, 2010, σ. 17.
- 6 Ο Hoyos τοποθετεί τα γεγονότα το 202. Βλ. Dexter Hoyos, *Mastering the West: Rome and Carthage at War*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2015, σ. 202.
- 7 Ο Μασσανάσης ήταν ο ηγέτης των Μασσύλιων Νουμίδων στην Ανατολική Νουμιδία, εχθρός του Σόφακα.

- 8 Αριθμούσαν πλέον 30.000 στρατό.
- 9 Βαρκίδες ονομάζονταν οι υποστηρικτές του Αννίβα σε επίπεδο πολιτικό. Ο όρος προκύπτει από το όνομα της οικογένειας, που ήταν Βάρκα (Barca).
- 10 Frank W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius, vol. 2, Commentary on Books VII-XVIII*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1967, σ. 351.
- 11 Η αφήγηση του Αππιανού αποδομείται από πολλούς αναλυτές. Οι χρονολογίες είναι συγκεκριμένες ή αόριστες, και υπάρχουν πολλά κενά στην αφήγηση. Ειδικά η περιγραφή της μάχης της Ζάμας φαντάζει μυθολογική αφήγηση επικής μορφής. Οι αναφορές επίσης που κάνει στους δύο στρατούς περιέχουν πολλές ανακρίβειες.
- 12 Ο Pédech υποστηρίζει ότι τα αίτια των καταστάσεων κατά την κρίση των ιστοριογράφων της εποχής εκπηγάζουν πάντοτε από ατομικές ενέργειες. Βλ. Paul Pédech, *La Méthode Historique de Polybe*, Les Belles Lettres, Παρίσι, 1964, σ. 24.
- 13 Πολύβιος, *Ιστορίες*, 15.9.2-5.
- 14 Ο Walbank αγνοεί το σημείο της στρατοπέδευσης του Σκιπίωνα πριν αυτός μετακινηθεί στη Ναραγάρα. Άλλωστε οι περισσότεροι αναλυτές απλώς εικάζουν. Βλ. Frank W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius, ó.π.*, σσ. 446-447.
- 15 Michael Collins, *Kbor Klib/Seba Biar: A site for the battle of Zama*, Academia, 2021, σσ. 1-4.
- 16 Η στρατιά αυτή φαίνεται πως δεν είχε την επίσημη έγκριση του μακεδονικού κράτους και δρούσε υπό την επίβλεψη του Σώπατρου και μόνο.
- 17 Ο Πολύβιος είχε αναδείξει τη φυλετική πολυσυλλεκτικότητα του μισθοφορικού, ως επί το πλείστον, στρατού του Αννίβα ως παράγοντα διαλυτικό της συνοχής του. Αντίθετα, είχε εξυμνήσει τον συνεκτικό και καλά πειθαρχημένο στρατό του Σκιπίωνα, που στηριζόταν σε ρωμαϊκές μόνο δυνάμεις, παρότι και σε αυτόν υπήρχαν μισθοφόροι, αλλά σε μικρότερο βαθμό.

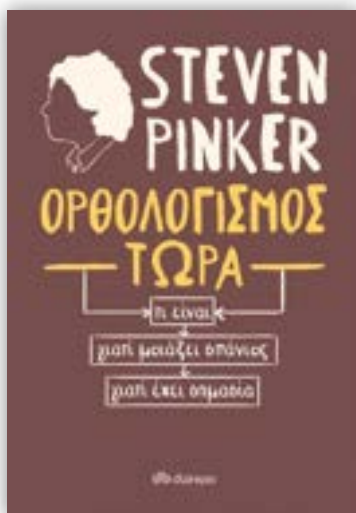

Ο Βασίλης Νάστος είναι διδάκτωρ στην ελληνιστική ιστοριογραφία του ΕΚΠΑ και εργάζεται ως φιλόλογος.

Λογική σκέψη και επιστημονική έρευνα

ενάντια στη σύγχρονη επιδημία

του ανορθολογισμού

Πώς μπορούμε να διαχειριστούμε τον παραλογισμό της καθημερινότητας, τα fake news και τις θεωρίες συνωμοσίας;

Ένας από τους πιο επιδραστικούς ανθρώπους της εποχής μας αναλύει τη δύναμη του ορθολογισμού κόντρα σε μια εποχή που μοιάζει να χάνει τα λογικά της.

Από την κρίση ενέργειας και το περιβάλλον μέχρι την παγκοσμιοποιημένη παραγωγή τροφίμων, ο σύγχρονος κόσμος είναι εξαιρετικά πολύπλοκος και χαοτικός.

Ο διεθνούς φήμης επιστήμονας Vaclav Smil εξηγεί σε αυτό το βιβλίο όσα πραγματικά πρέπει να ξέρουμε.

Σε όλα τα βιβλιοπωλεία από τις εκδόσεις ΔΙΟΠΤΡΑ

Άποψη του Τάφου της αδελφότητας Κρανίο και Οστά σήμερα.

Η ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΚΡΑΝΙΟ ΚΑΙ ΟΣΤΑ Ύστερα από 191 χρόνια μόνο η σιωπή παραμένει η ίδια

ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Η μυστική εταιρία Κρανίο και Οστά (Skull and Bones) έχει διάρκεια ζωής σχεδόν δύο αιώνων. Ποτέ μέχρι σήμερα κανένα μέλος της δεν έχει σπάσει τη σιωπή του και δεν έχει αποκαλύψει επώνυμα κάτι γι' αυτήν. Τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα ήταν η αδελφότητα με τη μεγαλύτερη επιρροή στο αμερικανικό έθνος συγκριτικά με τις υπόλοιπες του είδους της. Μέλη της υπήρξαν τρεις πρόεδροι των Ηνωμένων Πολιτειών, οι επικεφαλής της οικονομικής διαχείρισης για τους αμερικανικούς στρατιωτικούς εξοπλισμούς στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και για το Σχέδιο Μάρσαλ, καθώς και οι πολιτικά συνυπεύθυνοι για την κατασκευή της πρώτης ατομικής βόμβας και τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Ο επιβλητικός χώρος των συνεδριάσεων

των μελών της, ο περίφημος Τάφος, συνέβαλε ακόμη περισσότερο στη δημιουργία πλήθους μύθων γύρω από την οργάνωση, η οποία κατηγορήθηκε για ελιτισμό και για ακραίο συντηρητισμό, με αποτέλεσμα έντονες ακτιβιστικές ενέργειες εναντίον της τη δεκαετία του 1990. Σήμερα, ενώ φτάνουμε στη συμπλήρωση του πρώτου τέταρτου του 21ου αιώνα, όπου μέσω του διαδικτύου σχεδόν τίποτα δεν παραμένει κρυφό, το Κρανίο και τα Οστά εξακολουθεί να είναι άβατο για τους ξένους.

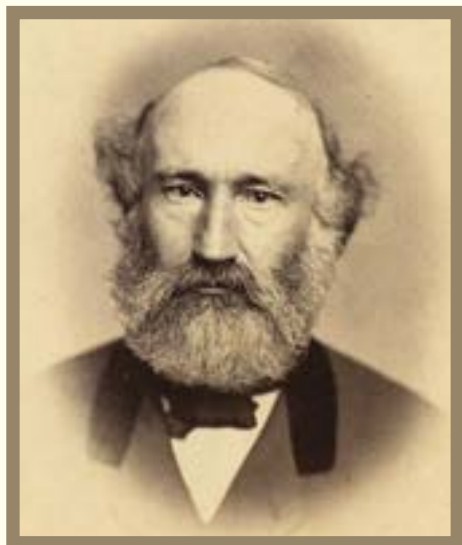
Η ίδρυση

Στις Ηνωμένες Πολιτείες του 19ου αιώνα ήταν σύνθηρες φαινόμενο οι φοιτητές των πανεπιστημίων να ιδρύουν διάφορες λέσχες με σκοπό την κοινωνικοποίηση, την αλληλοϋποστήριξη και τη συνεργασία των μελών τους κατά τον ακαδημαϊκό βίο τους αλλά και τη μετέπειτα ζωή τους. Σταδιακά οι λέσχες αυτές απέκτησαν ελιτίστικο χαρακτήρα, καθιέρωσαν ένα ιδιαίτερο τελετουργικό μύησης και έμειναν στην κοινή μνήμη σαν «μυστικές εταιρίες» εξαιτίας του όρκου σιωπής που έδιναν τα μέλη τους. Ήδη από τη σύσταση των Ηνωμένων Πολιτειών (1776) μία από τις πιο δημοφιλείς και πιο ισχυρές λέσχες ήταν η Φάι Μπέτα Κάπα (Phi Beta Kappa ή ΦΒΚ) του Κολεγίου Ουίλιαμ και Μαίρη της Βιρτζίνια (ΦΒΚ είναι το ακρωνύμιο της φράσης Φιλοσοφία Βίου Κυβερνήτης, δηλαδή η αγάπη για τη σοφία είναι ο οδηγός της ζωής).

Το 1832 ορισμένα μέλη της ΦΒΚ ήρθαν σε σύγκρουση με την ηγεσία της οργάνωσης, οπότε και αποχώρησαν από αυτήν. Οι αποστάτες αυτοί συνέχισαν τις

σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο του Γέιλ, στην κομητεία Νιου Χέιβεν του Κονέκτικατ, όπου με τη συνεργασία μερικών ακόμη συμφοιτητών τους ίδρυσαν τη δική τους λέσχη. Επικεφαλής ήταν ο Ουίλιαμ Χάντιγκτον Ράσελ (1809-1885), έχοντας στο πλευρό του τον Αλφόνσο Ταφτ (1810-1891). Ο Ράσελ κατάρτισε το καταστατικό της λέσχης ύστερα από ένα ταξίδι του στη Βαυαρία, επηρεασμένος από τις διάφορες γερμανικές μυστικιστικές οργανώσεις.

Ο Ράσελ ήταν απόγονος του ιδρυτή και πρώτου διαχειριστή του Πανεπιστημίου του Γέιλ. Αρχικά σπούδασε στη στρατιωτική ακαδημία του Βερμόντ και στη συνέχεια φοίτησε στην Ιατρική Σχολή του Γέιλ. Στον επαγγελματικό βίο του ίδρυσε ένα κολέγιο προπαρασκευής μαθητών για την είσοδό τους στο πανεπιστήμιο, ενώ ασχολήθηκε και με την πολιτική (εκλέχθηκε αντιπρόσωπος του Κονέκτικατ και πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος). Ο Ταφτ, πάλι, σπούδασε νομικά και δίδαξε σε αρκετά πανεπιστήμια, μεταξύ των οποίων και το Γέιλ. Όπως ο Ράσελ,

Ο Ουίλιαμ Χάντιγκτον Ράσελ (1809-1885), ιδρυτής της αδελφότητας Κρανίο και Οστά. ΔΕΞΙΑ: Ο Αλφόνσο Ταφτ (1810-1891), συνιδρυτής της αδελφότητας Κρανίο και Οστά και στενός συνεργάτης του Ουίλιαμ Ράσελ.

ασχολήθηκε και αυτός με την πολιτική, χρηματίζοντας υπουργός Πολέμου και γενικός εισαγγελέας των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ διορίστηκε πρέσβης των ΗΠΑ στην Αυστροουγγαρία και στη Ρωσία. Ακολούθως ο γιος του, Ουίλιαμ Χάουαρντ Ταφτ, εκλέχθηκε 27ος πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών (1909-1913), ένας εγγονός του και ένας δισέγγονός του εκλέχθηκαν γερουσιαστές, ένας άλλος δισέγγονός του αναδείχθηκε κυβερνήτης του Οχάιο (ο Ρόμπερτ Α. Ταφτ, 1999-2007) και ο τρισεγγονός του, Ουίλιαμ Χάουαρντ Ταφτ Δ΄, διετέλεσε υπουργός των κυβερνήσεων Ρίγκαν και Μπους. Να σημειωθεί ότι όλοι οι παραπάνω Ταφτ ήταν μέλη της λέσχης Κρανίο και Οστά.

Για να επιστρέψουμε όμως στο 1832, οι Ράσελ και Ταφτ ίδρυσαν την Ευλογιανή Λέσχη (Eulogian Club), ονομασία προερχόμενη από την ελληνική λέξη ευλογία. Λίγους μήνες μετά ένα μέλος της ανάρτησε μία ανακοίνωση στην είσοδο του παρεκκλησίου του Γέιλ, με την οποία προσκαλούσε τους προπτυχιακούς φοι-

τητές να συμμετάσχουν σε εκδήλωση της λέσχης σχετική με τις σπουδές τους. Στην ειδοποίηση αυτή ήταν σχεδιασμένο ένα κρανίο με δύο οστά χιαστί (όπως στην πειρατική σημαία), για να τραβήξει την προσοχή των περαστικών. Η επιτυχία αυτού του σχεδίου ήταν τόσο μεγάλη, που οι ιδρυτές της λέσχης το χρησιμοποίησαν ως έμβλημα και μετονόμασαν την αδελφότητά τους σε Κρανίο και Οστά (1833).

Η μύηση και η δομή της οργάνωσης

Όλα τα μέλη της οργάνωσης Κρανίο και Οστά έχουν δώσει τόσο ισχυρούς όρκους σιωπής, που μέχρι σήμερα κανείς ξένος δεν έχει αποσπάσει ποτέ την παραμικρή επώνυμη πληροφορία για την οργάνωση αυτή. Όσα είναι γνωστά για την αδελφότητα προέρχονται από εξωγενείς πηγές ή από ανώνυμες καταγγελίες. Το μοναδικό στοιχείο που προέρχεται από την ίδια την οργάνωση είναι ο κατάλογος των νέων μελών της, που

Ο Τάφος της αδελφότητας Πάπυρος και Κλειδί, με την επιβλητική, μαυριτανικού τύπου, είσοδό του.

δημοσιεύεται ετησίως στην πανεπιστημιακή εφημερίδα *Yale Rumpus* (Ο Σαματάς του Γέιλ).

Σύμφωνα με τις ευρύτερα γνωστές πληροφορίες, τα μέλη της οργάνωσης χωρίζονται σε ομάδες ανάλογα με την ηλικία τους, όπου οι γηραιότεροι αποκαλούνται Πατριάρχες, οι μεσήλικες Πρεσβύτεροι, και οι νεότεροι είναι οι Ιππότες, ενώ όλοι οι υπόλοιποι, δηλαδή τα μη μέλη, χαρακτηρίζονται σαν Βάρβαροι. Τα δύο κορυφαία πρόσωπα της οργάνωσης είναι ο αρχηγός της πανεπιστημιακής ομάδας ποδοσφαίρου και, φυσικά, ο ηγέτης της αδελφότητας, που φέρουν τα προσωνύμια Βοόζ (πρόσωπο της Παλαιάς Διαθήκης) και Χρόνιος Διάβολος αντίστοιχα.

Σχετικά με το τελετουργικό της μύησης των νέων μελών, η πιο αξιόπιστη πηγή πληροφοριών θεωρείται η έτερη μεγάλη μυστική εταιρία του Γέιλ, η Πάπυρος και Κλειδί (Scroll and Key). Σύμφωνα με αυτήν η μύηση πραγματοποιείται στο τέλος κάθε καλοκαιριού, οπότε δεκαπέντε νέοι εντάσσονται στην αδελφότητα. Όταν πλησιάζει η ημερομηνία

της μύησης, ο υποψήφιος στέκεται έξω από την είσοδο του χώρου συνεδριάσεων της οργάνωσης, του Τάφου (The Tomb), όπου του δίνεται ένα γραπτό μήνυμα με τις ακριβείς λεπτομέρειες για την ημέρα και την ώρα της τελετής. Το μήνυμα είναι δεμένο με μαύρη κορδέλα και φέρει το έμβλημα της οργάνωσης πάνω σε μαύρο βουλοκέρι. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εντολή ότι το προς μύηση μέλος δεν πρέπει να φέρει επάνω του κανένα μεταλλικό αντικείμενο. Συνήθως η παραπάνω πρώτη επαφή του Βάρβαρου με την αδελφότητα λαμβάνει χώρα ημέρα Πέμπτη και η μύηση προγραμματίζεται για την επόμενη Τρίτη.

Πράγματι, την προκαθορισμένη ημέρα και ώρα ο υποψήφιος στέκεται μπροστά από την πόρτα του Τάφου, από τον οποίο εξέρχονται δύο μαυροντυμένοι άντρες. Όλοι μαζί μεταβαίνουν στο σπίτι ενός παλαιού μέλους, όπου ο υποψήφιος δίνει όρκο σιωπής για ό,τι έχει βιώσει μέχρι τότε και για ό,τι θα ακολουθήσει μέσα στον Τάφο. Σημειωτέον ότι σε αυτό το πρώτο στάδιο της μύησης τα μάτια του υποψήφιου είναι δεμένα με μαύρη κορδέλα. Στη συνέχεια οι δύο άντρες οδηγούν τον νέο πίσω και του λύνουν την κορδέλα από τα μάτια. Τότε εκείνος μπαίνει στον Τάφο με τα χέρια σηκωμένα ψηλά. Ακολούθως μεταφέρεται στην κεντρική αίθουσα του κτιρίου μέσα σε ένα φέρετρο. Ο επικεφαλής της ομήγυρης διαβάζει μία σειρά κειμένων και στο τέλος αναφωνεί «αναγεννήσου». Ο «νεοφώτιστος» σηκώνεται από το φέρετρο και φορά το τελετουργικό ένδυμα της οργάνωσης, που είναι μία μαύρη ρόμπα, ενώ οι μύστες χαράσσουν το όνομά του πάνω σε ένα κόκαλο. Το επόμενο στάδιο της μύησης είναι η ονοματοδοσία, δηλαδή οι Πρεσβύτεροι δίνουν νέο όνομα στο κάθε νέο μέλος, το οποίο συνήθως είναι εμπνευσμένο από πρόσωπα

Ο Τάφος της αδελφότητας ΔΚΕ, που κτίστηκε στα πρότυπα αυτού του Κρανίου και των Οστών (κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1930).

της Παλαιάς Διαθήκης, της μυθολογίας και της λογοτεχνίας (για παράδειγμα, Μαγώγ, Βάαλ, Θωρ, Όντιν, Σάντσο Πάντσα, και άλλα).

Γενικά, τα μέλη της οργάνωσης συναντιούνται τουλάχιστον δύο φορές κάθε εβδομάδα. Στη μία συνάντηση συζητούν θέματα κοινού ενδιαφέροντος (για το πανεπιστήμιο, την πολιτική, την οικονομία, και λοιπά), ενώ στη δεύτερη τα μέλη (ιδίως τα νέα) εξιστορούν άκρως προσωπικές εμπειρίες, κυρίως από την προεφηβική και την εφηβική τους ηλικία, με επίκεντρο τη σεξουαλική τους δραστηριότητα. Απώτερος σκοπός αυτών των αφηγήσεων είναι η ανάπτυξη οικειότητας και εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών, κάτι που θα τους δεσμεύει για ολόκληρη τη ζωή τους.

Η πρώτη ομαδική δραστηριότητα των νέων μελών μαζί με ορισμένα παλαιότε-

ρα στελέχη των Οστών είναι η ολιγοήμερη εκδρομή στο εξοχικό θέρετρο της αδελφότητας, που βρίσκεται στο Νησί των Ελαφιών, στον ποταμό Σαιντ Λόρενς (μεταξύ των канаδοαμερικανικών συνόρων). Το ακίνητο αυτό ανήκει στην εταιρία Russell Trust Association και κάποτε ήταν ένα λιτό αλλά γεμάτο ζωή καταφύγιο, που περιλάμβανε τρία οικήματα και γήπεδα τένις και σόφτμπολ σε μία κατάφυτη έκταση 50 στρεμμάτων. Εκεί τα παλαιά μέλη αναθέρμαιναν τις σχέσεις τους και οι «νεοφώτιστοι» γνώριζαν την ελίτ της οργάνωσης, που συχνά αποτελούνταν από τους κορυφαίους πολιτικοοικονομικούς παράγοντες της χώρας.

Ουσιαστικά ο συμβολισμός αυτού του τελετουργικού μύησης υποδήλωνε ότι το νέο μέλος αποκτούσε μία νέα ζωή. Πλέον κάθε μέλος των Οστών είχε 14 νέα αδέρφια, ένα νέο όνομα και μία νέα οικογένεια, που θα το στήριζε για το υπόλοιπο της ζωής του. Σημειωτέον ότι στο ξεκίνημά του το κάθε μέλος έπαιρνε ως δώρο το ποσό των 15.000 δολαρίων, που χορηγούνταν επίσης από την εταιρία Russell Trust Association.

Ο Τάφος

Γενικά τα μέλη των πανεπιστημιακών αδελφοτήτων συνεδρίαζαν σε ιδιόκτητα κτίρια, τα οποία δεν διέθεταν παράθυρα. Το πρώτο τέτοιο οίκημα ήταν μία ξύλινη καλύβα που ανήκε στην οργάνωση Ντέλτα Κάπα Έψιλον (Delta Kappa Epsilon, ΔΚΕ) του Κολεγίου Κένιον του Οχάιο το 1855 (ΔΚΕ είναι το ακρωνύμιο με ελληνικούς χαρακτήρες των λέξεων Data, Knowledge & Engineering, δηλαδή Δεδομένα, Γνώση και Μηχανική, και το σύνθημα της αδελφότητας ήταν το «κήροθεν φίλοι αεί», δηλαδή «φίλοι από καρδιάς για πάντα»). Ωστόσο το παλαιότερο σπίτι αδελφότητας που βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι σήμερα είναι ο Τάφος

της λέσχης Κρανίο και Οστά, χρονολογούμενος από το 1856.

Το 1832, όταν ιδρύθηκε το Κρανίο και Οστά, το Πανεπιστήμιο του Γέιλ μετρούσε ήδη 130 χρόνια ζωής. Οι κτιριακές υποδομές του ήταν πεπαλαιωμένες και στους χώρους του κυριαρχούσε η μυρωδιά της μούχλας ανάμικτη με τις αναθυμιάσεις από το καύσιμο υλικό για τη θέρμανση και τον φωτισμό των χώρων (κάρβουνο για τις σόμπες, ζωικό λίπος για τα κεριά και έλαιο φάλαινας για τον φωτισμό). Έτσι, η ηγεσία της αδελφότητας αποφάσισε να νοικιάζει δωμάτια εντός της πόλης του Νιου Χέιβεν, όπου θα συναθροίζονταν τα μέλη της. Εκεί αυτά θα είχαν την ευκαιρία να ζήσουν λίγες στιγμές υπό αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, ενώ συνάμα θα γλίτωναν από τις ξαφνικές εφόδους των καθηγητών τους.

Με το πέρασμα των ετών πολλά μέλη των Οστών αναδείχθηκαν σε οικονομικούς παράγοντες όχι μόνο της τοπικής κοινωνίας, αλλά και ολόκληρης της χώρας. Αυτά εξακολούθησαν να υποστηρίζουν την οργάνωση των φοιτητικών τους χρόνων, με πρωτεργάτη τον ιδρυτή της, ο οποίος συγκρότησε την ομώνυμη εταιρία του, τη Russell Trust Association. Ουσιαστικά αυτή αποτελούσε τον επιχειρηματικό βραχίονα της αδελφότητας και με τα πρώτα κεφάλαιά της επιχορηγήθηκε η κατασκευή ενός κτιρίου όπου θα πραγματοποιούνταν οι συνελεύσεις της αδελφότητας. Έτσι, το 1856 ανεγέρθηκε ο Τάφος (The Tomb) του Κρανίο και Οστά, που έλαβε αυτή την ονομασία γιατί έμοιαζε με δωρικό τάφο της ελληνιστικής εποχής. Επρόκειτο για ένα επιβλητικό πέτρινο οικοδόμημα, ορθογώνιο στην κάτοψη και κατασκευασμένο από σκουρόχρωμο ψαμμίτη, ώστε να ξεχωρίζει από τα γύρω κτίρια. Δεν διέθετε παράθυρα και στην πρόσοψή του κυριαρχούσε μία διπλή χαλύβδινη θύρα

Το σύμβολο της αδελφότητας Κρανίο και Οστά.

ύψους 3,6 μέτρων. Η ανέγερσή του κόστισε 30.000 δολάρια (περίπου 780.000 δολάρια σήμερα) και υπέστη δύο οικοδομικές προσθήκες, μία το 1883 και μία το 1903.

Από την πρώτη στιγμή της κατασκευής του ο Τάφος αναδείχθηκε σε σημείο αναφοράς για την πανεπιστημιούπολη του Γέιλ. Εξωτερικά έφερε διάφορα διακοσμητικά στοιχεία, που αφενός προσείλκυαν το ενδιαφέρον των περαστικών και αφετέρου απέτρεπαν την προσπάθεια εισόδου στους ξένους. Στην πόρτα ήταν γραμμένη η φράση «Πέρασε μέσα από τους ιερούς πυλώνες του Ηρακλή και πλησίασε στον Ναό. Πάρε το σωστό βιβλίο στο αριστερό σου χέρι». Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούσε το γεγονός ότι τα μέλη της αδελφότητας σιωπούσαν όταν περνούσαν μπροστά από τον Τάφο, ενώ με το πέρασμα του χρόνου ακόμη και τα μη μέλη άλλαζαν πεζοδρόμιο όταν βρίσκονταν μπροστά από αυτόν. Σταδιακά ένα πέπλο μυστηρίου άρχισε να περιβάλλει το εν λόγω κτίριο και παροιμιώδης ήταν η φράση «Η περιέργεια σταματάει απότομα στις σιδερένιες πόρτες του Τάφου».

Μέχρι σήμερα κανένα μη μέλος της αδελφότητας δεν έχει μπει ποτέ στον Τάφο και καμία πληροφορία δεν έχει διαρρεύσει σχετικά με την εσωτερική του διαρρύθμιση, τον διάκοσμο ή τη χρήση του. Μόνο το 1875 μία ομάδα Βάρβαρων που αυτοαποκαλούνταν Τάγμα του Αρχαίου και του Όνουχα (Order of the File and Claw) ισχυρίστηκε ότι μπήκε κρυφά στον

χώρο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της, που κυκλοφόρησε σε ένα φυλλάδιο υπό τον τίτλο «Η Βαβυλώνα έπεσε» («Babylon Is Fallen»), ο Τάφος αποτελούνταν από τρία επίπεδα (υπόγειο, ισόγειο και όροφος). Στο υπόγειο βρισκόταν η κουζίνα και ο Τζο (Jo), δηλαδή μία τουαλέτα με ένα φωτιστικό/νεκροκεφαλή. Στο ισόγειο κυριάρχουσε μία αίθουσα με την ονομασία

1

2

3

4

1. Η κάλπη-νεκροκεφαλή που χρησιμοποιούσαν τα μέλη της αδελφότητας Κρανίο και Οστά το 1872 για τη διενέργεια των διαφόρων ψηφοφοριών τους (πηγή: Christie's, NY). 2. Ζωγραφικός πίνακας με τα εμβλήματα της αδελφότητας Κρανίο και Οστά, που περιβάλλονται από το ρητό της οργάνωσης «Wer war der Thor, wer Weiser, Bettler oder kaiser; Ob Arm, ob Reich, im Tode gleich» («Ποιος ήταν ανόητος, ποιος σοφός, ζητιάνος ή βασιλιάς; Είτε φτωχοί είτε πλούσιοι, όλοι είναι ίδιοι μπροστά στον θάνατο»). (πηγή Manuscripts & Archives, Yale University Library). 3. Σχέδιο που απεικονίζει τους Τάφους των τεσσάρων πιο ισχυρών αδελφοτήτων του Γέιλ, αυτόν της ΨΕ (πάνω), του Κρανίο και Οστά (αριστερά), της ΔΚΕ (δεξιά) και του Πάπυρος και Κλειδί (κάτω) (χαρακτικό, Alice Heighes Donlevy, Νέα Υόρκη, 1867). 4. Ο θυρεός της αδελφότητας ΔΚΕ του Κολεγίου Κένιον στο Οχάιο. Το ΔΚΕ είναι το ακρωνύμιο με ελληνικούς χαρακτήρες των λέξεων Data, Knowledge & Engineering, δηλαδή Δεδομένα, Γνώση και Μηχανική, και το μότο της είναι το «κηροθεν φίλοι αεί», δηλαδή «φίλοι από καρδιάς για πάντα».

324, στην οποία τα πιο ενδιαφέροντα αντικείμενα ήταν μερικές επιχρυσωμένες μπάλες του μπέιζμπολ με χαραγμένη πάνω τους μία ημερομηνία και μία βαθμολογία.

Στον όροφο ανοίγονταν διαδοχικά τρία σαλόνια. Τα δύο ακρινά περιλάμβαναν μία βιβλιοθήκη και ένα καθιστικό αντίστοιχα. Η μεσαία αίθουσα ήταν προφανώς ο κύριος χώρος του Τάφου. Αυτή έφερε την ονομασία 322, ένας αριθμός που υπάρχει και στο έμβλημα της αδελφότητας. Η ερμηνεία του παραμένει αδιευκρίνιστη. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Yale Alumni* (Απόφοιτοι του Γέιλ) ο αριθμός αυτός ίσως να σχετίζεται με τη χρονολογία θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου ή του ρήτορα Δημοσθένη (322 π.Χ.). Η θεωρία αυτή δεν είναι διόλου απίθανη, αφού η αρχαία ελληνική φιλοσοφία είναι ο θεμελιώδης λίθος στη διδασκαλία των αμερικανικών πανεπιστημίων. Ακολουθεί μία σειρά άλλων ερμηνειών, που είναι περισσότερο αποδεκτές από τους συνωμοσιολόγους. Η πιο διαδεδομένη στους κύκλους τους είναι ότι το 322 συμβολίζει το βιβλικό εδάφιο της Γένεσης 3:22 (η εκδίωξη των πρωτόπλαστων από τον Παράδεισο). Επίσης, σύμφωνα πάντα με τους συνωμοσιολόγους, ο Ιούλιος Καίσαρας δεν δολοφονήθηκε στις 15 Μαρτίου του 44 π.Χ., αλλά επέζησε και ανέννησε μία εβδομάδα αργότερα, στις 22 Μαρτίου (οι Αγγλοσάξονες γράφουν πρώτα τον μήνα και μετά την ημέρα, δηλαδή 3/22), και κυβέρνησε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρασκηνιακά, αφού δεν αποκάλυψε στη Σύγκλητο ότι ήταν ζωντανός.

Για να επιστρέψουμε στην αίθουσα 322, το έμβλημα της αδελφότητας κυριαρχούσε στον χώρο. Εκεί ήταν τοποθετημένος ο βωμός, που ονομαζόταν «άγιων αγίων» («sanctum sanctorum») και έφερε την επιγραφή «Rari Quirpe Boni»

(«Σπάνιοι, φυσικά, είναι οι καλοί»). Πάνω από το σημείο αυτό ήταν κρεμασμένος ένας ζωγραφικός πίνακας που απεικόνιζε ένα κρανίο με διάφορα μασονικά σύμβολα. Στην απόληξη του τοίχου, που είχε τη μορφή καμάρας, ήταν γραμμένο στη γερμανική το ρητό «Wer war der Thor, wer Weiser, Bettler oder kaiser; Ob Arm, ob Reich, im Tode gleich», δηλαδή «Ποιος ήταν ανόητος, ποιος σοφός, ζητιάνος ή βασιλιάς; Είτε φτωχοί είτε πλούσιοι, όλοι είναι ίδιοι μπροστά στον θάνατο».

Μέλη της αδελφότητας Κρανίο και Οστά σε θέσεις-κλειδιά

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα το Κρανίο και Οστά είχε αποκτήσει τη φήμη μιας ελιτίστικης λέσχης. Πέρα από τις φήμες και τους μύθους που σχετίζονται με αυτήν, γεγονός είναι ότι πολλοί από τους ισχυρότερους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες των Ηνωμένων Πολιτειών του 19ου και του 20ού αιώνα ήταν μέλη της. Μεταξύ αυτών ξεχώρισαν οι περισσότεροι γόνοι της οικογένειας Ταφτ (όπως ήδη αναφέρθηκε) και της οικογένειας Μπους. Σχετικά με την τελευταία, στις αρχές του 20ού αιώνα ο 23 ετών Πρέσκοτ Μπους (μετέπειτα γερουσιαστής από το Κονέκτικατ) φέρεται πως ήταν εκείνος που ανέσκαψε παράνομα τον τάφο του θρυλικού αρχηγού των Απάτσι Τζερόνιμο και μετέφερε το κρανίο του και δύο ακόμη οστά του στον χώρο της αδελφότητας. Επίσης, φημολογείται πως στον Τάφο βρίσκονται τα κρανία του Αμερικανού προέδρου Μάρτιν Βαν Μπιούρεν (περίοδος προεδρίας 1837-1841) και του Μεξικανού επαναστάτη Πάντσο Βίγια (1878-1923). Ο γιος και ο εγγονός του Πρέσκοτ Μπους (ο Τζορτζ Χ. Ο. Μπους και ο Τζορτζ Ο. Μπους αντίστοιχα) εκλέχθηκαν πρόεδροι των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ κάποιοι άλλοι απόγονοί του διετέλεσαν γερουσιαστές,

κυβερνήτες και πρέσβεις. Στον χώρο της πολιτικής ένα άλλο μέλος των Οστών που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αμερικανική και στην παγκόσμια Ιστορία ήταν ο υπουργός Εξωτερικών Τζον Κέρι (επί προεδρίας Μπαράκ Ομπάμα, 2013-2017). Το 2004 μάλιστα, κατά τη διάρκεια μίας τηλεμαχίας μεταξύ των τότε υποψηφίων προέδρων Κέρι και Τζορτζ Ο. Μπους, όταν αμφότεροι ρωτήθηκαν για την οργάνωση Κρανίο και Οστά, ο πρώ-

τος απάντησε «Είναι μυστικό» και ο δεύτερος συμπλήρωσε «Τόσο μυστικό, που δεν μπορώ να πω τίποτα περισσότερο».

Παρομοίως, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα ο δικηγόρος και μέλος της οργάνωσης Χένρι Λούις Στίμσον (1867-1950) αναδείχθηκε σε ηγετική φυσιογνωμία της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Αυτός χρημάτισε υπουργός Πολέμου (1911-1913) στην κυβέρνηση

1

2

3

4

1. Η σφραγίδα της αδελφότητας Κρανίο και Οστά πάνω σε μαύρο βουλοκέρι (1865). **2., 3., 4.** Άποψη των εσωτερικών χώρων του εξοχικού θέρετρου της αδελφότητας Κρανίο και Οστά στο Νησί των Ελαφιών.

Ταφτ, υπουργός Εξωτερικών (1929-1933) στην κυβέρνηση Χούβερ, και πάλι υπουργός Πολέμου (1940-1945) στις κυβερνήσεις Ρούσβελτ και Τρούμαν. Ο Στίμσον ήταν ο υπεύθυνος για την κατανομή των στρατιωτικών κονδυλίων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, που άγγιζαν το ένα τρίτο του αμερικανικού ΑΕΠ, και επέβλεψε την υλοποίηση του Σχεδίου Μανχάταν (κατασκευή των πρώτων ατομικών βομβών). Να σημειωθεί μάλιστα ότι ήταν ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του βομβαρδισμού της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι με το νέο αυτό υπερόπλο.

Οι υπηρεσίες εθνικής ασφαλείας και πληροφοριών ήταν ένας ακόμη τομέας που στελέχωναν διαχρονικά τα μέλη της εν λόγω μυστικής αδελφότητας του Γέιλ. Μεταξύ αυτών ο Ουίλιαμ Μπάντι (1917-2000), που κατά Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο κατάφερε να σπάσει διάφορους γερμανικούς κώδικες αποκρυπτογράφησης στην έδρα των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών, το Μπλέτσελϊ Παρκ. Επίσης υπήρξε στενός συνεργάτης του υπουργού Στίμσον (όπως και ο πατέρας του) σε θέματα εφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ. Ακολούθως ανέλαβε διευθυντικές θέσεις αναλυτή πληροφοριών στη CIA, διορίστηκε επικεφαλής στην Επιτροπή Εθνικών Στόχων του προέδρου Αϊζενχάουερ, στελέχωσε τον κυβερνητικό σχηματισμό του Κένεντι στον τομέα των Διεθνών Υποθέσεων Ασφαλείας, υπηρέτησε ως υφυπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Τζόνσον και διετέλεσε σύμβουλος του Νίξον σε θέματα που σχετιζονταν με τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Παρόμοια πορεία ακολούθησε και ο αδελφός του, Μακ Τζορτζ Μπάντι, επίσης απόφοιτος του Γέιλ και μέλος των Οστών, ο οποίος εργάστηκε ως σύμβουλος Εθνικής Ασφαλείας στις κυβερνήσεις Κένεντι και Τζόνσον.

Εφάμιλλοι του Στίμσον και του Μπά-

ντι ήταν ο επιχειρηματίας και πολιτικός Ουίλιαμ Άβερελ Χάριμαν (1891-1986). Αυτός υπήρξε μεγαλομέτοχος σε πολλές εταιρίες, όπως η Polaroid Corporation, ενώ ως τεχνοκράτης συνεργάστηκε για την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ. Επιπλέον ασχολήθηκε με την πολιτική και χρημάτισε υπουργός στις κυβερνήσεις Τρούμαν, Κένεντι και Τζόνσον. Επίσης εκλέχθηκε κυβερνήτης της Νέας Υόρκης (1955-1958), ενώ ως διπλωμάτης συμμετείχε σε όλα τα συνέδρια των Συμμάχων κατά τα τελευταία έτη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι πολιτικά διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην κήρυξη του πολέμου των Ηνωμένων Πολιτειών εναντίον του Βιετνάμ.

Πολλοί από τους κορυφαίους οικονομικούς παράγοντες του αμερικανικού επιχειρηματικού κόσμου, και συνεπώς της διεθνούς οικονομίας, υπήρξαν μέλη της αδελφότητας Κρανίο και Οστά. Ο Τζόζεφ Ντίλγουορθ (1916-1997), για παράδειγμα, ήταν ο οικονομικός διαχειριστής της οικογένειας τραπεζιτών και βιομηχάνων Ροκφέλερ, που το όνομά τους δεν λείπει σχεδόν από καμία λίστα των συνωμοσιολόγων. Στην ίδια αδελφότητα ανήκε επίσης ο οικονομικός διαχειριστής ενός από τους πλουσιότερους ανθρώπους της Ιστορίας, του Άντριου Κάρνεγκι (1835-1919), καθώς και ο οικονομικός διαχειριστής του βιομήχανου Χένρι Φορντ.

Στις αστικές δημοκρατίες του δυτικού κόσμου η λεγόμενη τέταρτη εξουσία είναι τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Καθώς λοιπόν μέλη των Οστών εντοπίζονται σε όλες τις κυβερνητικές θέσεις, θα ήταν μάλλον απίθανο κάποια από αυτά να μη δραστηριοποιούνται στα media, που αναμφισβήτητα είναι οι συνδιαμορφωτές της κοινής γνώμης. Στον χώρο αυτό ξεχώρισαν οι συμφοιτητές Χένρι

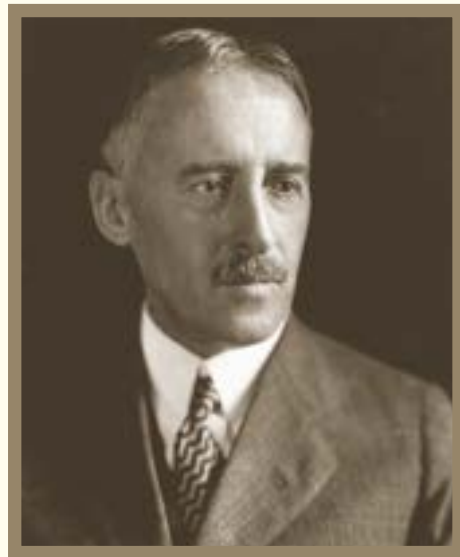
Τα δεκαπέντε νέα μέλη της τάξης του 1948 που εντάχθηκαν στην αδελφότητα Κρανίο και Οστά. Πρώτος αριστερά από το ρολόι στέκεται ο Τζορτζ Χ.Ο. Μπους.

Λους (1898-1967) και Μπρίτον Άντεν (1898-1929), οι οποίοι ίδρυσαν το εβδομαδιαίο ειδησεογραφικό περιοδικό *Time* (1923). Ο Άντεν όμως πέθανε πρόωρα και ο Λους κατάφερε με νομικά τεχνάσματα να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο της εκδοτικής εταιρίας τους. Έτσι, σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε ένας πανίσχυρος εκδότης, που τα περιοδικά του κάλυπταν όλο το φάσμα της αμερικανικής ζωής (το ειδησεογραφικό *Time*, το γενικού ενδιαφέροντος *Life*, το οικονομικού και επιχειρηματικού ενδιαφέροντος *Fortune* και το αθλητικού ενδιαφέροντος *Sports Illustrated*). Γι' αυτό, και όχι άδικα, ο Λους αποκαλούνταν «ο ιδιώτης με τη μεγαλύτερη επιρροή στην Αμερική πριν από την εποχή της τηλεόρασης». Όταν μάλιστα οι Ηνωμένες Πολιτείες αναμίχθηκαν στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (1941), πρόβλεψε ορθά ότι το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα θα ήταν «ο αιώνας της Αμερικής».

Στην εποχή της τηλεόρασης, το μέλος των Οστών Ουίλιαμ Μπάκλεϊ Τζούνιορ (1925-2008) ήταν ο παρουσιαστής της μακροβιότερης εκπομπής στην αμερικανική

τηλεόραση, της *Firing Line* (*Γραμμή του Πυρός*, 1966-1999). Επίσης ήταν ο εκδότης του περιοδικού *National Review*, καθώς και ο συγγραφέας αρκετών βιβλίων, όπως το *McCarthy and His Enemies* (*Ο Μακάρθι και οι εχθροί του*, 1954), στο οποίο υπερασπιζόταν την πολιτική τακτική του Αμερικανού γερουσιαστή. Γενικότερα ο Μπάκλεϊ έχει χαρακτηριστεί ως ο θεμελιωτής του ακραίου και λαϊκίστικου συντηρητισμού, που στη σύγχρονη εποχή έχει μετατραπεί στον λεγόμενο τραμπισμό (η πολιτική τακτική του πρώην Αμερικανού προέδρου Ντόναλντ Τραμπ).

Εκτός ωστόσο από τις περιπτώσεις προσωπικοτήτων με ισχυρή παρασκηνακή δράση στην οικονομία, στην πολιτική και στα ΜΜΕ, υπάρχει ένα πλήθος Οστών που ασχολήθηκαν και διέπρεψαν στον τομέα του πολιτισμού, του αθλητισμού, των επιστημών, της ιατρικής, του φιλανθρωπικού έργου, και λοιπά, δίχως να έχουν καμία ανάμιξη στην πολιτική και στην εξουσία (όπως ο ηθοποιός Πολ Τζιαμάτι, ο μουσικός Τζορτζ Λιούις, ο ποδοσφαιριστής Μπράιαν Τζον Ντόου-

Ο εκδότης Χένρι Λους (1898-1967), που θεωρήθηκε ότι ήταν ο διαμορφωτής της αμερικανικής κοινής γνώμης την εποχή πριν από την ευρεία διάδοση της τηλεόρασης. ΔΕΞΙΑ: Ο Χένρι Λούις Στίμσον (1867-1950), ηγετική φυσιογνωμία της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, στέλεχος των κυβερνήσεων Ταφτ, Χούβερ, Ρούσβελτ και Τρούμαν, καθώς και πολιτικά επικεφαλής των σχεδίων Μάρσαλ και Μανχάταν.

λινγκ, ο πέντε φορές χρυσός ολυμπιονίκης στην κολύμβηση Ντον Σολάντερ, και άλλοι).

Αντιδράσεις και επικριτές

Σχεδόν από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του το Κρανίο και Οστά μπήκε στο στόχαστρο της τότε διοίκησης του Πανεπιστημίου του Γέιλ. Ανήμερα Χριστούγεννα του 1833 οι καθηγητές του ιδρύματος συνεδρίασαν για να καθορίσουν την τιμωρία των Οστών με την κατηγορία ότι προέβαιναν σε «ανάρμοστες γελοιότητες». Το πρώτο αποτρεπτικό μέσο ήταν να στείλουν προειδοποιητικές επιστολές στους γονείς εννέα μελών της αδελφότητας και να απαγορεύσουν τη φοίτηση σε δύο ακόμη μέλη. Η δεύτερη χρονολογικά και πιο ηχηρή προσπάθεια της πανεπιστημιακής διοίκησης εναντίον των Οστών πραγματοποιήθηκε το 1872, όταν ορισμένοι καθηγητές εισέβαλαν στον

χώρο συνεδρίασης των μελών της λέσχης. Τότε, εξαιτίας αυτών που αντίκρισαν (χωρίς να αναφέρεται τι), η διοίκηση αποφάσισε την παύση της λειτουργίας της εν λόγω αδελφότητας. Ωστόσο το Κρανίο και Οστά συνέχισε να δραστηριοποιείται και τα μέλη του να πληθαίνουν. Πολλά από τα ιδρυτικά στελέχη του μάλιστα κατάφεραν να ενταχθούν στο διοικητικό και στο διδακτικό προσωπικό του Γέιλ.

Η μυστικοπάθεια των Οστών στάθηκε η αφορμή για τη διάδοση μιας σειράς φημών γύρω από τη δράση τους ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Κατά το πέρασμα των δεκαετιών δημιουργήθηκε ένας μύθος γύρω από το Κρανίο και Οστά, ο οποίος γιγαντώθηκε το 1983, όταν ο Βρετανός ιστορικός Άντονι Σάτον εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο *America's Secret Establishment – An Introduction to the Order of Skull & Bones* (Το αμερικανικό μυστικό κα-

τεστημένο—Μία εισαγωγή στην αδελφότητα Κρανίο και Οστά). Ο Σάτον ήταν ήδη δημοφιλής στους κύκλους των συνωμοσιολόγων από παλαιότερα βιβλία του, όπου κυρίως ανέλυε (κατά το δοκούν) τις «σκοτεινές» σχέσεις της καπιταλιστικής Δύσης με τη σοβιετική οικονομία, τη σύνδεση των αμερικανικών οικονομικών κέντρων με την επανάσταση των μπολσεβίκων και την άνοδο του Χίτλερ, τις ενεργειακές κρίσεις, και λοιπά. Το βιβλίο του όμως για το Κρανίο και Οστά έγινε το «ευαγγέλιο» των συνωμοσιολόγων, αφού μέσω αυτού «αποδεικνυόταν» η προσπάθεια της εν λόγω οργάνωσης να κυριαρχήσει στον πλανήτη και να επιβάλει τη Νέα Τάξη. Η πραγματικότητα (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω) είναι ότι μπορεί σε σημαντικές πολιτικές, στρατιωτικές και οικονομικές θέσεις να ανήλθαν αξιωματούχοι που σχετίζονταν με την εν λόγω οργάνωση, αλλά αυτό είναι εντελώς διαφορετικό από την ύπαρξη ενός οργανωμένου σχεδίου για την απόκτηση της παγκόσμιας εξουσίας από μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων.

Σύμφωνα με το ιδρυτικό καταστατικό του Κρανίο και Οστά μόνο οι άντρες μπορούσαν να γίνουν μέλη της αδελφότητας. Αν και σε αυτό δεν γινόταν καμία σχετική μνεία για εθνικότητες, θρησκείματα ή φυλές, τα μέλη της αδελφότητας ήταν αποκλειστικά λευκοί άντρες χριστιανικού θρησκευματος. Αυτό το καθεστώς άρχισε να αλλάζει στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όταν έγινε δεκτό το πρώτο μέλος μη χριστιανικού θρησκευματος, αλλά εβραϊκού. Το 1965 εντάχθηκε στην αδελφότητα και ο πρώτος Αφροαμερικανός, ο μελλοντικός συγγραφέας Ορντ Κουμπς (1939-1984). Αυτές ωστόσο οι φυλετικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις ήταν μεμονωμένες. Έτσι, τα μέλη που μυήθηκαν στην αδελφότητα το 1971 αιτήθηκαν τη διεύρυνση αυτών

των εξαιρέσεων με την αποδοχή και γυναικών. Το αίτημά τους όμως απορρίφθηκε από τους παλαιότερους υπό την απειλή ότι η εταιρία Russell Trust Association θα απέκλειε τους αντιφρονούντες από τον Τάφο.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1980 το Κρανίο και Οστά παρέμεινε μία από τις ελάχιστες ακραία συντηρητικές αδελφότητες των Ηνωμένων Πολιτειών. Από τη δεκαετία του 1990 η οργάνωση άρχισε να θεωρείται ξεπερασμένη και τα μέλη της να χλευάζονται ως «γιάνκηδες με καλβινιστικές και πουριτανικές ιδεοληψίες». Η εμμονή των Οστών στα στερεότυπα του 19ου αιώνα οδήγησε στη μετατροπή της πόλης του Νιου Χέιβεν σε κέντρο του φοιτητικού ακτιβισμού, που θεωρούσε τις αντιλήψεις των Οστών προσβλητικές για την αμερικανική κοινωνία. Τα επόμενα χρόνια η αδελφότητα περιέπεσε σε παρακμή. Ολοένα και περισσότεροι αριστούχοι απόφοιτοι του Γέιλ αρνούσαν να ενταχθούν σε αυτήν, προτιμώντας πιο φιλελεύθερες και πιο προοδευτικές οργανώσεις.

Ο κίνδυνος διάλυσης της αδελφότητας λόγω έλλειψης νέων μελών ήταν πλέον ορατός. Έτσι, το 1991 τέθηκε εκ νέου το ζήτημα της ένταξης και γυναικών σε αυτήν. Κατά την εσωτερική ψηφοφορία η άποψη αυτή επικράτησε, υποστηριζόμενη κυρίως από τα νεότερα μέλη των Οστών. Ωστόσο οι διαφωνούντες, με επικεφαλής τον Μπάκλεϊ, ανέδειξαν το ζήτημα σε εθνικό επίπεδο και πρόσβαλαν δικαστικά αυτή την απόφαση. Αρχικά το δικαστήριο δικαίωσε τους συντηρητικούς, αλλά τα επόμενα χρόνια, και κατόπιν νέας εσωτερικής ψηφοφορίας, επιτράπηκε η ένταξη γυναικών στην οργάνωση. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και τότε πολλές γυναίκες αρνούσαν να μνηθούν σε αυτή θεωρώντας τις λειτουργίες της προσβλητικές για εκείνες.

Ο 21ος αιώνας, που φέρνει την Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση, δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο το Κρανίο και Οστά. Η ανάγκη για προσαρμογή της αδελφότητας στα νέα δεδομένα της εποχής, όπου η ισότητα θεωρείται (τουλάχιστον) θεσμικά επιβεβλημένη και οι καθημερινές δραστηριότητες της ζωής στηρίζονται στην τεχνολογία, οδήγησε στην αναθεώρηση πολλών βασικών αρχών της οργάνωσης. Όσον αφορά τα ποσοστά αντρών-γυναικών και λευκών-μη λευκών μελών, οι αριθμοί καταδεικνύουν την τάση της αλλαγής ακόμη και σε αυτή την ελιτίστικη αδελφότητα. Έτσι, ενώ το 1995 οι μη λευκοί άντρες δεν ξεπερνούσαν το 25% των μελών, στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ανήλθαν στο 42% και το 2010 ξεπέρασαν το 50%. Όσο για τις γυναίκες, στα μέσα της δεκαετίας του 2010 ήταν σχεδόν ισάριθμες με τους άντρες. Σχετικά με το θέμα του φυλετικού και του σεξουαλικού ρατσισμού, όταν το 1998 καθιερώθηκε το μάθημα Μελέτη των Γυναικών, του Φύλου και της Σεξουαλικότητας (Women's, Gender, and Sexuality Studies), όποιος φοιτητής του Γέιλ επέλεγε να το παρακολουθήσει κινδύνευε να χαρακτηριστεί ομοφυλόφιλος. Αντίθετα, σήμερα το μάθημα αυτό βρίσκεται στην κορυφή των προτιμήσεων των φοιτητών στο Τμήμα της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Αυτή η μεταβολή είχε αντίκτυπο και στο Κρανίο και Οστά, αφού το 2011, για πρώτη φορά στην ιστορία της οργάνωσης, εντάχθηκαν δύο δηλωμένοι ομοφυλόφιλοι άντρες, ένας αμφιφυλόφιλος και ένα διεμφυλικό άτομο.

Στις αρχές του 21ου αιώνα το Κρανίο και Οστά θεωρούνταν ένα μουσειακό είδος,

που αποτελούσε το ύστατο προπύργιο μιας κοινωνίας με στερεότυπα. Σήμερα ο Τάφος έχει μετατραπεί σε ένα φόρουμ όπου οι γυναίκες μπορούν να μιλούν ελεύθερα για τις κρίσεις βουλιμίας τους, οι ισπανόφωνοι να εξομολογούνται τα βιώματά τους όταν αντιμετωπίστηκαν σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, οι Άραβες να αποκαλύπτουν ότι έχουν πέσει θύματα ισλαμοφοβίας και οι ομοφυλόφιλοι να εκμυστηρεύονται τον κοινωνικό αποκλεισμό που έχουν υποστεί στις τοπικές τους κοινότητες. Όλες αυτές οι ριζικές μεταβολές σχολιάστηκαν με τον καταλληλότερο τρόπο το 2019 από ένα μέλος της οργάνωσης που, εννοείται, διατήρησε την ανωνυμία του. Συγκεκριμένα το μέλος αυτό δήλωσε: «Με όσα ακούγονται πλέον μέσα στον Τάφο, ο Μπάκλεϊ μάλλον θα στριφογυρίζει στον δικό του τάφο». Σήμερα, ύστερα από 191 χρόνια ζωής, το μόνο που παραμένει αναλλοίωτο στην αδελφότητα Κρανίο και Οστά είναι ο όρκος της σιωπής.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Conrad Bauer, *Skull and Bones – America's Most Powerful and Mysterious Secret Society*, Create Space Independent Publishing Platform, 2016.

Christopher Hodapp & Alice von Kannon, *Conspiracy Theories & Secret Societies for Dummies*, Χομπόκεν, Ν.Τζ., 2008.

Stephen Klimczuk & Gerald Warner, *Secret Places, Hidden Sanctuaries – Uncovering Mysterious Sites, Symbols, and Societies*, Sterling Publishing, Νέα Υόρκη, 2009.

Alexandra Robbins, *Secrets of the Tomb – Skull and Bones, the Ivy League, and the Hidden Paths of Power*, Back Bay Books, Ινδιανάπολη, ΗΠΑ, 2003.

Ο Λευτέρης Καντζίνος είναι συγγραφέας, ιστορικός ερευνητής.

Αεροπλάνα του ΝΑΤΟ πετούν σε σχηματισμό πάνω από την Ακρόπολη τον Μάιο του 1962.

Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ 1947-1996

ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΤΕΡΓΙΟΥ

Αν και η ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης ξεκίνησε από την άμυνα, η μακρόσυρτη διαδικασία οργάνωσης ευρωπαϊκής άμυνας δεν έχει τύχει της ίδιας προσοχής στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία με τις μελέτες για τα υπόλοιπα ζητήματα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, πολλώ δε μάλλον για τις προσπάθειες της Ελλάδας να ενταχθεί στους θεσμούς που ήταν επιφορτισμένοι με αυτήν. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συμβάλει στο κλείσιμο αυτού το κενού.

Οι υπουργοί Εξωτερικών των πέντε ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά την υπογραφή της Συνθήκης των Βρυξελλών στις 17 Μαρτίου 1948.

Η ΧΡΟΝΙΚΗ αφετηρία του θέματος εντοπίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν οι τραυματικές εμπειρίες του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου οδήγησαν τη Γαλλία και τη Βρετανία στη σύναψη της πρώτης συνθήκης αμοιβαίας βοήθειας και αμυντικής υποστήριξης στη μεταπολεμική Ευρώπη, τη λεγόμενη Συνθήκη της Δουνκέρκης, το 1947. Έναν χρόνο αργότερα, το 1948, με την προσθήκη της Ολλανδίας, του Βελγίου και του Λουξεμβούργου, οι δύο χώρες προέβησαν στη σύναψη της Συνθήκης των Βρυξελλών (Συνθήκη Οικονομικής, Κοινωνικής, Πολιτιστικής και Συλλογικής Αμυντικής Συνεργασίας). Η συνθήκη αυτή είχε ως στόχο να διαμορφώσει συνθήκες ασφάλειας για τα ευρωπαϊκά κράτη τόσο απέναντι στους Σοβιετικούς όσο και απέναντι στους Γερμανούς, που θεωρούνταν πάντα μια εν δυνάμει απει-

λή. Ο κύριος στόχος όμως ήταν να επιτευχθεί η μακροπρόθεσμη δέσμευση των Αμερικανών¹ για την ενίσχυση και τη στήριξη της άμυνας της Ευρώπης, η οποία δεν ήταν με κανέναν τρόπο δεδομένη.

Οι πρώτες απόπειρες για τη σύμπτυξη ευρωπαϊκών στρατιωτικών συμμαχιών συνέπεσαν με την πιο θερμή φάση του ελληνικού Εμφύλιου πολέμου. Διακατεχόμενες από υπαρξιακά σύνδρομα ανασφάλειας, η Ελλάδα όπως και η Τουρκία επιδίωξαν την ένταξή τους στη λεγόμενη Δυτική Ένωση, που προέκυψε από το Σύμφωνο των Βρυξελλών. Οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες εντούτοις απέρριψαν το αίτημα των δύο χωρών – που αντιμετώπιζονταν για μια σειρά λόγους ως μία ενότητα – για ένταξή τους στο Σύμφωνο των Βρυξελλών, ενώ αρνήθηκαν να συγκατατεθούν και στη δημιουργία ενός

Στις 4 Απριλίου 1949 στην Ουάσιγκτον υπογράφηκε η ιδρυτική συνθήκη του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty Organization – NATO) μεταξύ 12 κρατών.

Μεσογειακού Περιφερειακού Συμφώνου, με τη συμμετοχή τους ή με την παροχή εγγυήσεων ασφάλειας.

Έναν χρόνο αργότερα, και παρά τις κοινές άοκνες προσπάθειές τους, Αθήνα και Άγκυρα αντιμετώπισαν την κατηγορηματική άρνηση των Ευρωπαίων αλλά και των Αμερικανών να τις συμπεριλάβουν στο NATO. Οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες υπήρξαν ιδιαίτερα αρνητικές στην ενσωμάτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο, είτε επειδή δεν ήθελαν να προκαλέσουν κάποια σοβιετική αντίδραση, είτε επειδή είχαν δικούς τους γεωστρατηγικούς σχεδιασμούς για την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, είτε επειδή δεν ήθελαν διάσπαση της ευρωατλαντικής αποτρεπτικής ισχύος σε περισσότερες χώρες και μέτωπα.

Η έκρηξη του πολέμου της Κορέας το 1950 εντούτοις δημιούργησε νέα δεδομένα στην ψυχροπολεμική γεωπολιτική

αρχιτεκτονική και επέδρασε στους γεωστρατηγικούς σχεδιασμούς των ΗΠΑ, που άρχισαν να προσανατολίζονται ταυτόχρονα προς δύο διαφορετικά ζητήματα, τα οποία προκαλούσαν την έντονη δυσαρέσκεια, αν όχι και οργή σε ορισμένες περιπτώσεις, των Δυτικοευρωπαίων: α) τον επανεξοπλισμό της Γερμανίας² και β) την ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο NATO. Το πρώτο ζήτημα όφειλε να διεκπεραιωθεί στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού στρατού, με όποια μορφή αυτός επρόκειτο να υποστασιοποιηθεί, το δεύτερο στο πλαίσιο του NATO.

Το ζήτημα του επανεξοπλισμού της Γερμανίας και η ένταξη των δύο χωρών στις ευρωπαϊκές και ευρωατλαντικές δυνάμεις ασφαλείας είχαν έναν κοινό παρονομαστή: η Ομοσπονδιακή Γερμανία, λόγω της πολυάριθμης παρουσίας σοβιετικών στρατευμάτων στην Ανατολική Γερμανία, αντιμετώπιζε τα ίδια σύνδρομα ασφάλειας με την Ελλάδα και την

Τουρκία, ενώ ήταν επίσης έντονα δυσαρεστημένη από τη μη συμπερίληψή της στο NATO και την έντονη καχυποψία των Δυτικοευρωπαίων απέναντί της στο ζήτημα της άμυνας της Ευρώπης.

Το πρόβλημα ωστόσο ήταν ότι τόσο στο ζήτημα του ευρωπαϊκού στρατού, όσο και στην οργάνωση της άμυνας της Ευρώπης, οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες και οι ΗΠΑ είχαν εντελώς διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων και διαφορετικές στρατηγικές προτεραιότητες. Οι αντιδράσεις των Δυτικοευρωπαίων σε σειρά ενεργειών της ελληνικής και της τουρκικής διπλωματίας προκειμένου να επιτύχουν κάποιου είδους ευρωπαϊκή ή ευρωατλαντική εγγύηση της εδαφικής τους ακεραιότητας συνέπιπταν χρονικά με τις αντιδράσεις στις αμερικανικές και στις, πιο διακριτικές, γερμανικές πιέσεις για την ανασύσταση του γερμανικού στρατού.

Όπως συνάγεται από πλήθος αρχειακών εγγράφων, ο ελληνικός διπλωματικός μηχανισμός παρακολουθούσε λεπτό προς λεπτό την εξέλιξη του γερμανικού ζητήματος σε σχέση με την πορεία διαφόρων αμυντικών οργανισμών, του Συμφώνου των Βρυξελλών, της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας, της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) και του NATO, καθώς εκτιμάτο ότι αυτό θα αποτελούσε πρόκριμα και για την επίλυση του ελληνικού ενταξιακού αιτήματος.

Η ένταξη της Ελλάδας στο NATO

Το έτος 1950 αποτελεί ημερομηνία ορόσημο για τον Ψυχρό Πόλεμο, καθώς τότε σημειώθηκε η πρώτη άμεση εμπλοκή του δυτικού με τον ανατολικό κόσμο στην Κορέα, η οποία επέφερε πολυσήμαντες διαφοροποιήσεις στις ιδέες περί ασφαλείας των δύο μπλοκ, και κυρίως στις αντιλήψεις των Αμερικανών σχετικά με την άμυνα της Δυτικής Ευρώπης.

Αυτό διαφάνηκε καθαρά στην περίφημη έκθεση 68 του Συμβουλίου Ασφαλείας των ΗΠΑ, η οποία διατύπωνε την εκτίμηση ότι σε περίπτωση πολέμου οι Σοβιετικοί και οι σύμμαχοί τους θα επιχειρούσαν να πλήξουν συγκεκριμένους στόχους, και πρωταρχικά τη Δυτική Ευρώπη (εκτός από τη Σκανδιναβική χερσόνησο και τις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου). Διατυπωνόταν επίσης η εκτίμηση ότι αν δεν αυξανόταν δραματικά η στρατιωτική ισχύς στο υπόλοιπο κομμάτι της Δυτικής Ευρώπης, πολύ περισσότερο απ' ό,τι συνέβαινε ήδη, τα έθνη που κατοικούσαν εκεί δεν θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν μια σοβιετική επίθεση ούτε το 1960!

Στους Αμερικανούς ιθύνοντες άρχισε να εδραιώνεται επίσης η αντίληψη ότι η διπλωματία στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης έπρεπε να δώσει τη θέση της στη στρατηγική ισχύ (the diplomatic shadows cast by strategic power). Σε αυτό πλαίσιο αναθεωρήθηκε και η στρατηγική σημασία χωρών όπως η Ελλάδα και η Τουρκία, οι οποίες μαζί με το Ιράν αποτελούσαν το λεγόμενο Βόρειο Διάζωμα (Northern Tier), ένα είδος φράγματος δηλαδή ανάμεσα στα δυτικά συμφέροντα, στις οδούς επικοινωνίας (the long lines of communication) που ήταν συνδεδεμένες με την Τουρκία και την Ελλάδα, και στις πλούσιες σε κοιτάσματα πετρελαίου περιοχές της Μέσης Ανατολής (the oil-bearing areas of the Near and Middle East), που συνδέονταν με το Ιράν και τον σοβιετικό κόσμο.

Στον νέο στρατηγικό σχεδιασμό του NATO άρχισε να κερδίζει έδαφος η ενσωμάτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο. Μετά τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο η Ελλάδα είχε γίνει συνώνυμο της αμερικανικής δέσμευσης απέναντι στην Ευρώπη για την «αναχαίτιση του σοβιετικού επεκτατισμού» και πολλοί θεωρούσαν ότι το

Λονδίνο, 25 Ιουλίου 1950. Πρώτη συνάντηση αντιπροσώπων του NATO.

γόητρο των ΗΠΑ ως παγκόσμιας δύναμης και η αξιοπιστία της εξωτερικής τους πολιτικής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την Ελλάδα.

Το αίτημα ωστόσο των δύο χώρων αντιμετώπισε την κάθετη αντίδραση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Αυτό οφειλόταν πρώτα απ' όλα στον φόβο ότι η ενσωμάτωση της Ελλάδας θα επέφερε άμεση σύγκρουση του NATO με το σοβιετικό μπλοκ στα Βαλκάνια (the powder keg of Europe), με το οποίο η Ελλάδα είχε αναμετρηθεί ήδη κατά τον Εμφύλιο πόλεμο (1946-1949). Η δεύτερη ένσταση αφορούσε την όχι ανεδαφική εκτίμηση ότι η επέκταση του NATO τόσο μακριά από τη Δυτική Ευρώπη θα προκαλούσε κατακερματισμό και μεγάλη διασπορά των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων και ουσιαστική απομείωση της αναμενόμενης αμερικανικής υλικοστρατιωτικής βοήθειας που ήταν αναγκαία για την άμυνα της Δυτικής Ευρώπης. Η τρίτη ένσταση, που προβαλλόταν κυρίως από τις σκανδιναβικές χώρες και τις χώρες

της Βενελυξ, ήταν ότι με την ενσωμάτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας το NATO έχανε τον αφετηριακό, συγκροτησιακό του αμυντικό χαρακτήρα, καθώς επεκτεινόταν μέχρι τα όρια του σοβιετικού μπλοκ (a frontier area, with no buffer zone between the Alliance and the Soviet sphere of influence). Επιπλέον, «άνοιγε την πόρτα και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής να επιδιώξουν ενδεχόμενη είσοδό τους στη συμμαχία».

Πράγματι, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 σημειώνονταν ακόμα ένοπλες συμπλοκές μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας στα σύνορα των δύο χωρών, ενώ η Βουλγαρία δεν είχε εκπληρώσει τους όρους αφοπλισμού που προβλέπονταν από τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων του 1947.

Η Βρετανία, πάλι, είχε τους δικούς της λόγους να αντιτίθεται σθεναρά στην είσοδο της Ελλάδας και της Τουρκίας στο NATO. Όπως έχει σωστά υποστηρικθεί, στη βρετανική εκδοχή του Ατλαντικού Συμφώνου τα πολιτικά και τα στρατιωτι-

κά επιχειρήματα ήταν οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Πέραν του στόχου να αποτελέσει το NATO ένα τείχος έναντι του κομμουνισμού, η συμμαχία θεωρούνταν από το Λονδίνο ένα μέσο το οποίο θα εξασφάλιζε την αγγλοαμερικανική

παγκόσμια πρωτοκαθεδρία, με τις ΗΠΑ να προσφέρουν τα υλικά μέσα και τη Μεγάλη Βρετανία την πολιτική καθοδήγηση.

Η ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας το 1952 στο NATO, με τη συμπαγή υποστήριξη των ΗΠΑ ενάντια στη λυσο-

1. Ο ανώτατος διοικητής των δυνάμεων του NATO Ντουάιτ Αϊζενχάουερ στην Ευρώπη, με τη σημαία του ανώτατου στρατηγείου του NATO, τον Οκτώβριο του 1951. **2.** Ο υπαρχηγός των συμμαχικών δυνάμεων στην Ευρώπη, στρατηγός Μπέρναρντ Λο Μοντγκόμερι, με τον αρχηγό ΓΕΣ, υποστράτηγο Θρασύβουλο Τσακαλώτο, στη Σχολή Ευελπίδων στις 18 Νοεμβρίου 1952. **3.** Η κινητή έκθεση του NATO στην Αθήνα, μπροστά από το Καλλιμάρμαρο στάδιο τον Οκτώβριο του 1952. **4.** Έπαρση των σημαιών του NATO στη σύνοδο της Συμμαχίας το 1952 στη Λισαβόνα, όπου προστέθηκαν για πρώτη φορά οι σημαίες της Ελλάδας και της Τουρκίας, ως νέων μελών.

σαλέα αντίδραση ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών (Βρετανία), που προσπάθησαν μέχρι την τελευταία στιγμή να αποτρέψουν αυτό το ενδεχόμενο, απαντούσε προς το παρόν στο ζήτημα ασφαλείας της Ελλάδας και της Τουρκίας με μία οργάνωση της ευρωπαϊκής άμυνας που τις συμπεριλάμβανε. Η Αθήνα ωστόσο εξακολούθησε, με λιγότερο ζήλο όμως, να επιδιώκει τη συμμετοχή της στα σχήματα ευρωπαϊκής άμυνας που βρίσκονταν υπό διαπραγμάτευση τότε. Οι Έλληνες διπλωμάτες παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις γύρω από την ευρωπαϊκή άμυνα και πολιτική συνεργασία, καθώς υπήρχαν φόβοι ότι τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη θα επιχειρούσαν, όπως και στην περίπτωση του NATO, να αφήσουν τη χώρα εκτός των γενικότερων ευρωπαϊκών ενοποιητικών διαδικασιών που λάμβαναν τότε χώρα στην Ευρώπη, όποια μορφή και αν έπαιρναν αυτές.

Η ένταξη της Ελλάδας στη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση

Τις δεκαετίες που ακολούθησαν την ίδρυση του NATO οι ευρωπαϊκές ενοποιητικές προσπάθειες εστιάστηκαν, ως γνωστόν, στον οικονομικό τομέα και όχι στον τομέα της άμυνας. Παρότι οι Ευρωπαίοι επαναπαύθηκαν μέσα στο στιβαρό πλαίσιο συλλογικής ασφάλειας που τους πρόσφερε το NATO, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 άρχισαν να εγείρονται αμφιβολίες για τη δυνατότητα των Αμερικανών να εγγυηθούν την ασφάλεια της Δυτικής Ευρώπης.

Η δημιουργία του NATO δεν κάλυψε επ' ουδενί τα σύνδρομα ανασφάλειας των Ευρωπαίων για την άμυνα της Ευρώπης, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι στρατηγικές αντιλήψεις των Ευρωπαίων και των Αμερικανών για τις παγκόσμιες υποθέσεις απέκλιναν παρασάγγακας. Ήδη τη δεκαετία

του 1950 υπήρχε διάχυτος προβληματισμός για τη στρατιωτική ικανότητα της συμμαχίας, εντάσεις γύρω από τις συνεισφορές των κρατών, καθώς και τον στρατηγικό σχεδιασμό των δυνάμεων της στην Ευρώπη. Το 1955, για παράδειγμα, ο στρατάρχης Μπέρναρντ Μοντγκόμερι αμφισβήτησε την ικανότητα της συμμαχίας να «κρατήσει την Ευρώπη», λόγω οργανωτικών αδυναμιών στη διαχείριση της αεροπορικής της δύναμης (air command organization).

Η αδρανοποίηση της ΔΕΕ μετά την είσοδο της Γερμανίας στο NATO το 1955, την οποία η Αθήνα, καθόλου τυχαία, υποστήριξε με θέρμη, συνέπεσε, ως γνωστόν, με το τέλος της ελληνοτουρκικής φιλίας, η οποία εγκαινίασε μία περίοδο ανταγωνισμού ισχύος και έναν ανατροφοδοτούμενο μηχανισμό καχυποψίας και ανασφάλειας, που επηρέαζε την εξωτερική συμπεριφορά των δύο χωρών τις επόμενες δεκαετίες. Η αγαστή συνεργασία των δύο ακροτελεύτιων συμμάχων της Ατλαντικής Συμμαχίας, του ελληνικού και του τουρκικού, αν και απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία του αμυντικού σχεδιασμού του NATO, εισήλθε σε μια διαδικασία προϊούσας απαξίωσης. Ιδιαίτερα από τα δραματικά γεγονότα του καλοκαιριού του 1974 και μετά η Ελλάδα και η Τουρκία ήταν σύμμαχοι μόνο κατ' όνομα, ενώ από το 1974 μέχρι το 1980 η Ελλάδα βρέθηκε εκτός της νατοϊκής συμμαχίας.

Στο πλαίσιο αυτό η Ελλάδα άρχισε να αναζητά εκ νέου τη σύνδεσή της με τη ΔΕΕ και την άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (ΕΠΣ) ήδη από τη δεκαετία του 1970, ως αντιστάθμισμα της απουσίας της από το NATO και ως πιθανή εγγύηση ασφάλειας σε ενδεχόμενη τουρκική επιθετικότητα. Η προσπάθεια ένταξης της Ελλάδας στον οργανισμό δεν υπαγορευόταν πλέον από τα ψυχροπο-

Υπογραφή της συμφωνίας ένταξης στην ΕΟΚ. Ζάππειο, 28 Μαΐου 1979.

λεμικά σύνδρομα ανασφάλειας, αλλά από την αντίθεση στην πρώην σύμμαχο και φίλη χώρα, με την οποία η Ελλάδα είχε συντονίσει τις ενέργειές της για την ένταξη στο ΝΑΤΟ, την Τουρκία. Για άλλη μία φορά η Ελλάδα αντιμετώπισε την αρνητική προδιάθεση των Ευρωπαίων τόσο να συζητήσουν την ένταξη της χώρας στη ΔΕΕ, όσο και να επιτρέψουν στην Αθήνα να χρησιμοποιήσει την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, με την οποία διαπραγματευόταν την ένταξή της, για απόκτηση ισχύος εις βάρος της Τουρκίας.

Η επαναδραστηριοποίηση της ΔΕΕ και η δημιουργία μιας αυτόνομης ευρωπαϊκής αμυντικής οντότητας στα μέσα της δεκαετίας του 1980 όφειλε επομένως να επαναφέρει το ζήτημα της ένταξης της Ελλάδας σε αυτή με επιτακτικότητα. Την ίδια περίοδο όμως η Αθήνα δεν είχε τις καλύτερες σχέσεις με τους Ευρωπαίους εταίρους της, ενώ αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό, αν όχι και πλήρως αρνητικά, την ΕΠΣ. Χρειάστηκε η έλευση της ελληνοτουρκικής κρίσης του 1987, που έφερε την Ελλάδα και την Τουρκία ξανά στα πρόθυρα του πολέμου, για να αναζωпу-

ρωθεί το ενδιαφέρον της Ελλάδας για την ευρωπαϊκή αμυντική συνεργασία. Και πάλι όμως βρέθηκε αντιμέτωπη με την επιφυλακτική έως απολύτως αρνητική στάση των Δυτικοευρωπαίων να τη συμπεριλάβουν στον αμυντικό οργανισμό της ΔΕΕ, που φαινόταν τότε ότι θα αποτελούσε τον αμυντικό βραχίονα της Ευρώπης.

Τον Δεκέμβριο του 1988 η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε επίσημο υπόμνημα στη διεθνή γραμματεία της ΔΕΕ. Στο υπόμνημα υπογραμμιζόταν ότι οι θέσεις τις οποίες είχε λάβει η Ελλάδα στις επιτροπές αμυντικού σχεδιασμού του ΝΑΤΟ τον Δεκέμβριο του 1987, τον Μάιο του 1988 και τον Δεκέμβριο του 1988 δεν αφίστατο της πλατφόρμας της Χάγης. Το καλοκαίρι του 1988 αίτημα προσχώρησής της στη ΔΕΕ κατέθεσε και η Τουρκία

Το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης ωστόσο προκάλεσε προβληματισμό στους άλλους εταίρους λόγω των αντιευρωπαϊκών θέσεων που είχε υιοθετήσει η Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια, κυρίως απέναντι στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία, αλλά και λόγω της ελληνοτουρκικής διαμάχης, στην οποία τα ευρωπαϊκά κράτη είχαν τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα. Υπήρχαν μάλιστα χώρες που αντιτάσσονταν πλήρως ακόμη και στην προοπτική ένταξης της Ελλάδας στη ΔΕΕ στο μέλλον.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ, που υπογράφηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992, καθιέρωσε, ως γνωστόν, τον διακυβερνητικό πυλώνα της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠ-ΠΑ), ενώ επισημοποίησε τη σχέση ΕΕ-ΔΕΕ. Ήδη στις 10 Δεκεμβρίου 1991 είχε υιοθετηθεί από τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων των μελών της ΔΕΕ δήλωση για τον ρόλο της ΔΕΕ και τις σχέσεις της με την Ατλαντική Συμμαχία, και δήλωση για τη διεύρυνση της ΔΕΕ, οι

οποίες αποτέλεσαν το Παράρτημα V των Συμπερασμάτων της Προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Μάαστριχτ.

Στη δεύτερη δήλωση τα εννέα μέλη της ΔΕΕ προσκαλούσαν όσα μέλη της ΕΕ δεν συμμετείχαν σε αυτήν είτε να ενταχθούν με καθεστώς πλήρους μέλους (member) είτε με καθεστώς παρατηρητή (observer). Στα ευρωπαϊκά κράτη που δεν ήταν μέλη της ΕΕ προτεινόταν να συνάψουν σχέσεις με τη ΔΕΕ με το καθεστώς του συνδεδεμένου εταίρου (associate partner), κατά τρόπο που να τους επιτρέπει να συμμετέχουν πλήρως στις δραστηριότητές της. Η πρόκληση αυτή συνιστούσε μια θεσμική παραδοξότητα, δεδομένου ότι το καθεστώς της σύνδεσης δεν προβλεπόταν από το τροποποιημένο κείμενο της Συνθήκης των Βρυξελλών ούτε από κάποια άλλη θεσμική πράξη της ΔΕΕ.

Στη δεύτερη δήλωση αναγνωρίστηκε επίσης η αναγκαιότητα να αναπτυχθεί μία Ευρωπαϊκή Ταυτότητα Ασφάλειας και Άμυνας (European Security and Defense Identity), που θα δημιουργούσε έναν ευρωπαϊκό πυλώνα εντός του NATO. Εκ των υστέρων η δεύτερη δήλωση ερμηνεύθηκε ως μία έμμεση σύνδεση του αιτήματος προσχώρησης της Ελλάδας στη ΔΕΕ με αυτό της Τουρκίας, καθώς τα μόνα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη του NATO που δεν ανήκαν στη ΔΕΕ ήταν η Ισλανδία και η Νορβηγία. Καθόλου τυχαία, επομένως, η δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα για το ζήτημα της Συνθήκης του Μάαστριχτ περιστράφηκε κυρίως γύρω από τη σχέση της Ελλάδας με τη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση.

Με την υπογραφή του σχετικού πρωτοκόλλου στις 20 Νοεμβρίου 1992 η Ελλάδα γινόταν μεν αποδεκτή από τη ΔΕΕ ως πλήρες μέλος, υπό την προϋπόθεση όμως ότι αυτό θα επικυρωνόταν από όλα τα κράτη-μέλη. Η πλήρης ένταξη στη ΔΕΕ

όφειλε ωστόσο να υπερπηδήσει διάφορα ακόμη εμπόδια. Όταν στις 2 Δεκεμβρίου 1991 ο Κωνσταντίνος Μητσotάκης συμμετείχε ως παρατηρητής σε συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης, δέχτηκε καταιγισμό επικριτικών ερωτήσεων από τους βουλευτές αναφορικά με τη στάση της Ελλάδας απέναντι στην πολιτική της ΔΕΕ στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας (λόγω της φιλικής στάσης της Ελλάδας προς τους Σέρβους) και τη διεθνή υποχρέωσή της, που εκπήγαζε από το άρθρο 14 της Συνθήκης των Παρισίων του 1947, να αποστρατικοποιήσει τα Δωδεκάνησα.

Πέρα απ' αυτό, η Αθήνα δεν μπορούσε να αποτρέψει το γεγονός ότι, μαζί με την Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1992 έγινε δεκτή ως συνδεδεμένο μέλος της ΔΕΕ και η Τουρκία, μαζί με τη Νορβηγία και την Ισλανδία, γεγονός που προκάλεσε δυσφορία στην Αθήνα, καθώς ακύρωνε ένα βασικό πλεονέκτημα της Ελλάδας έναντι της Τουρκίας. Για τα συνδεδεμένα μέλη μάλιστα δημιουργήθηκε ad hoc ένα καθεστώς που δεν προβλεπόταν μέχρι τότε, βάσει του οποίου αυτά μπορούσαν να συμμετέχουν πλήρως στις δραστηριότητες της ΔΕΕ!

Η δυσaréσκεια μεγιστοποιήθηκε από την απόφαση των κρατών-μελών της ΔΕΕ να ερμηνεύσουν το άρθρο 5 της Συνθήκης των Βρυξελλών, το οποίο πρόσφερε εγγυήσεις ασφαλείας (ρήτρα αμοιβαίας συνδρομής) σε ένα κράτος-μέλος σε περίπτωση επίθεσης, ως μη εφαρμόσιμο σε διενέξεις μεταξύ κρατών-μελών και συνδεδεμένων μελών, αφήνοντας την Ελλάδα ακάλυπτη σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης. Η ερμηνεία αυτή επικυρώθηκε και στη Σύνοδο του Πέτερσπεργκ, τον Ιούνιο του 1992.

Την ευφορία που ακολούθησε την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ διαδέχθηκε σταδιακά ο προβληματι-

σμός για το κατά πόσο το πλαίσιο της ΔΕΕ και της ΚΕΠΠΑ θα μπορούσε να λειτουργήσει υπέρ της Ελλάδας στην ελληνο-τουρκική διένεξη, καθώς συν τω χρόνω άρχισε να αποκαλύπτεται η έλλειψη αλληλεγγύης των Ευρωπαίων εταίρων προς ένα μέλος της Ένωσης που αντιμετώπιζε προβλήματα στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας. Σε μία επανάληψη της Ιστορίας, οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι και εταίροι αποδεικνύονταν πολύ επιφυλακτικοί έως αρνητικοί στο να παρέχουν εγγυήσεις ασφάλειας στην Ελλάδα, προβαίνοντας σε διασταλτικού χαρακτήρα ερμηνείες της διατρανωμένης σε επίσημα κείμενα υποχρέωσης παροχής αλληλεγγύης.

Αφού είχε «ρυθμιστεί» το ακανθώδες ζήτημα της αμυντικής συνδρομής του οργανισμού στην Ελλάδα σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία, παρά τις άοκνες προσπάθειες της Ελλάδας να το αποτρέψει, τα κράτη-μέλη της ΔΕΕ ολοκλήρωσαν την τυπική διαδικασία επικύρωσης της εισόδου της Ελλάδας ως πλήρους μέλους στον οργανισμό το 1995. Η απόφαση αντιμετωπίστηκε μάλλον παγερά από την Αθήνα και την ελληνική κοινωνία λόγω των όσων είχαν προηγηθεί, παρότι ολοκλήρωνε «αίσια» προσπάθειες δεκαετιών και την κατανάλωση τεράστιου διπλωματικού και πολιτικού κεφαλαίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Αν και ο αντίκτυπος της χρήσης των πυρηνικών όπλων στον πόλεμο αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ στρατιωτικών, επιστημόνων και πολιτικών την επαύριο του Β' Παγκόσμιου πολέμου, είναι ευρέως γνωστό ότι τη συγκεκριμένη περίοδο οι ΗΠΑ υπερείχαν όλων των άλλων χωρών, συμπεριλαμβανομένης της Σοβιετικής Ένωσης, κυρίως ως προς την ακτίνα δράσης των αεροπορικών τους

δυνάμεων και την ισχυρή οικονομία τους. Για τον λόγο αυτό οι συζητήσεις μεταξύ Ευρωπαίων και Αμερικανών στα τέλη της δεκαετίας του 1940 περιστρέφονταν γύρω από τη δυνατότητα των Αμερικανών να χρησιμοποιήσουν της αεροπορική τους δύναμη για να σώσουν την ηπειρωτική Ευρώπη από τυχόν σοβιετική επίθεση, στην οποία εκτιμάτο ότι θα υπέκυπταν όλες οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες. National Archives and Records Administration (στο εξής θα αναφέρεται ως NARA), General Records of the Department of State, Record Group 59 (στο εξής θα αναφέρεται ως RG 59), Box 5654, «Department of State. Memorandum of conversation between Acheson and Schuman 1 April 1949».

- 2 Το ζήτημα αυτό προκαλούσε αντιδράσεις και στο εσωτερικό της Δυτικής Γερμανίας, καθώς πολλοί, κυρίως οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες, αλλά όχι μόνο, πίστευαν ότι θα ρεμπόδιζε την επανένωση των δύο Γερμανιών, που ήταν και βασικός εθνικός πόθος των Δυτικογερμανών.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Στεργίου, *Διεκδικώντας Αλληλεγγύη. Η Άμυνα της Ευρώπης και η Ελλάδα. 1947-1996*, Σειρά Μονογραφιών, Kallipos, Αθήνα, 2021. Προσβάσιμο στη διεύθυνση <http://beta.kallipos.gr/jsrui/handle/11419/8010>
- Alfred Cahen, *The Western European Union and NATO. Building a European Defence Identity within the Context of Atlantic Solidarity*, Brassey's Atlantic Commentaries, vo. 2, Brassey, Λονδίνο, 1989.
- E. Fursdon, *The European Defence Community: A History*, Macmillan, Λονδίνο, 1980.
- J. Howorth, «European integration and defence: the ultimate challenge?», Chaillot Paper 43, Institute for Security Studies of WEU, Νοέμβριος 2000.
- U. Schürr, *Der Aufbau einer europäischen Sicherheits- und Verteidigungsidentität im Beziehungsgeflecht von EU, WEU, OSZE und NATO*, Peter Lang, Φρανκφούρτη στον Μείν, 2003.

Ο Ανδρέας Στεργίου είναι αναπληρωτής καθηγητής Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ Ι. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Όταν αναφερόμαστε στην εξωτερική πολιτική της Τουρκίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, στη σκέψη μας έρχεται αμέσως ο όρος «επιτήδειος ουδέτερος», που οφείλεται στον καθηγητή διεθνών σχέσεων Φρανκ Βέμπερ του Πανεπιστημίου Τεμπλ των ΗΠΑ, ο οποίος δημοσίευσε το 1979 το βιβλίο *The Evasive Neutral*.¹

Ο όρος όμως «επιτήδειος ουδέτερος» εμπεριέχει ένα είδος ευστροφίας, πνεύματος και πολιτικής, και οπωσδήποτε κολακεύει αυτόν που αφορά, διότι η «επιτηδειότητα» προϋποθέτει, εκτός από πνευματικές, και άλλες ικανότητες –διπλωματικές, πολιτικές, και λοιπά–, ενώ επίσης υπαινίσσεται ότι η ουδετερότητα υπήρξε κύριος σκοπός της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής κατά την περίοδο 1939-1945.

Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Στρατηγική της Τουρκίας δεν ήταν η ουδετερότητα, αλλά η συμμετοχή στον πόλεμο, στο πλευρό είτε της Αγγλίας είτε της Γερμανίας, ανάλογα με το ποια από τις δύο θα ικανοποιούσε τις εδαφικές απαιτήσεις της. Ποια από τις εμπόλεμες δυνάμεις θα της πρόσφερε περισσότερα μετά το πέρας του πολέμου, εφόσον θα έβγαине νικήτρια απ' αυτόν.

Η αδυναμία πρόβλεψης του νικητή –ένα ακόμη γεγονός που στοιχειοθετεί την έλλειψη επιτηδειότητας– συντέλεσε

στο να παραμείνει ουδέτερη η Τουρκία, και να καιροσκοπεί κατά γλοιώδη τρόπο, μέχρι τις 22 Φεβρουαρίου του 1945, όταν κήρυξε τον πόλεμο κατά της Γερμανίας, με την οποία ερωτοτροπούσε μέχρι το φθινόπωρο του 1944.

Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ καιροσκοπισμός εκφράστηκε με τρόπο σαφή και αναμφισβήτητο έναν χρόνο πριν από την έναρξη του πολέμου, όταν διαμορφώνονταν οι συμμαχίες στη μία και στην άλλη πλευρά. Ήταν Οκτώβριος του 1938 όταν ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, Ρουσδί Αράς, είπε χωρίς περιστροφές στον Βρετανό πρεσβευτή στην Άγκυρα, Πέρσι Λόρεν, ότι «η Τουρκία θα πολεμήσει ως σύμμαχος οποιουδήποτε από τους αντιμαχομένους της προσφέρει τα μεγαλύτερα ανταλλάγματα»!

Καθώς στη διάρκεια του πολέμου η νίκη έδειχνε να γέρνει τότε προς τη μία και τότε προς την άλλη πλευρά, τουλάχιστον μέχρι το καλοκαίρι του 1944, οι ταλαντεύσεις της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας της έδιναν την εικόνα εκκρεμούς.

Είναι ωστόσο βέβαιο ότι η Τουρκία δεν θα κήρυττε τον πόλεμο κατά της Γερμανίας αν στη Διάσκεψη της Γιάλτας δεν οριζόταν ότι ιδρυτικά μέλη του νέου διεθνούς οργανισμού (ΟΗΕ) θα αποτελούσαν μόνο τα κράτη που θα είχαν κηρύξει

Στις 19 Οκτωβρίου 1939 υπογράφεται η αγγλογαλλοτουρκική συνθήκη της Άγκυρας.

Ο Φραντς φον Πάπεν (1879-1969) διετέλεσε πρεσβευτής της ναζιστικής Γερμανίας στην Άγκυρα από το 1939 μέχρι το 1944. ΚΑΤΩ: Ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών από το 1925 μέχρι το 1938, Ρουσδί Αράς (1883-1972).

τον πόλεμο κατά της Γερμανίας και της Ιαπωνίας μέχρι την 1η Μαρτίου 1945.

Το ενδεχόμενο να παραμείνει η Τουρκία εκτός ΟΗΕ έκανε τους ηγέτες της να σπεύσουν να κηρύξουν τον πόλεμο κατά του ραγδαία εκπνέοντος Γ΄ Ράιχ.

Η συμφωνία με την Αγγλία και τη Γαλλία

Το τουρκικό εκκρεμές μεταξύ των δυτικών δημοκρατιών και των δυνάμεων του Άξονα (της ναζιστικής Γερμανίας, της ολοκληρωτικής Ιαπωνίας και της φασιστικής Ιταλίας) σχηματίστηκε με δύο συνθήκες που συνήφθησαν από την Άγκυρα με καθέναν από τους πολιτικούς αυτούς συνασπισμούς.

Προηγήθηκε η Συνθήκη Αμοιβαίας Βοήθειας μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας αφενός και Τουρκίας αφετέρου, τον Οκτώβριο του 1939, δύο μήνες μετά την υπογραφή του Γερμανο-σοβιετικού Συμφώνου Φιλίας και μη Επίθεσης (23 Αυγούστου 1939), και ακολούθησε η υπογραφή του Γερμανο-τουρκικού Συμφώνου Φιλίας και μη Επίθεσης, στις 18 Ιουνίου 1941, τέσσερις ημέρες πριν από την έναρξη της γερμανικής εισβολής στη Σοβιετική Ένωση.

Η πρώτη συνθήκη της Τουρκίας, αυτή με την Αγγλία και τη Γαλλία, προέβλεπε αμοιβαία βοήθεια σε περίπτωση που ο πόλεμος επεκτεινόταν στη Μεσόγειο. Η συνθήκη όμως ήταν μόνο πολιτική και όχι στρατιωτική, επειδή η Τουρκία είχε ζητήσει, αλλά δεν είχε γίνει δεκτό, να συμμετάσχει σε αυτήν και η Σοβιετική Ένωση. Πώς ήταν δυνατόν όμως να συμβεί κάτι τέτοιο, αφού οι Ρίμπεντροπ και Μολότωφ είχαν υπογράψει την ομώνυμη γερμανοσοβιετική συνθήκη;

Στο παρασκήνιο της διαπραγμάτευσης της Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας η γαλλική κυβέρνηση έλαβε ένα μάθημα ομορτυνισμού από την Άγκυρα: σε πε-

ρίπτωση που η Γαλλία συγκέντρωνε πανταχόθεν δυνάμεις της στο ευρωπαϊκό θέατρο, η τουρκική κυβέρνηση είχε το θράσος να της προτείνει να αναλάβει εκείνη τη γαλλική εντολή στη Συρία! Να σημειωθεί ότι λίγους μήνες πριν η Τουρκία είχε αποκτήσει με δόλιες μεθοδεύσεις από τους Γάλλους την Αλεξανδρέτα και την Πέριξ περιοχή.

Φιλογερμανισμός

Οκτώ μήνες μετά την υπογραφή της εν λόγω συνθήκης η Γερμανία εξαπέλυσε την επίθεση κατά της Δυτικής Ευρώπης, που έληξε με την κυριαρχία επ' αυτής, την κατάληψη της μισής Γαλλίας και τον περιορισμό της γαλλικής επικράτειας στο νότιο τμήμα της χώρας, υπό την κυβέρνηση του στρατάρχη Φιλίπ Πεταίν.

Τι έγινε στην Άγκυρα τότε (Ιούνιος 1940) δεν περιγράφεται. Η γερμανική πρεσβεία στην Άγκυρα κατακλύστηκε από ανθοδέσμες Τούρκων επισήμων, που εξέφραζαν έτσι τα συγχαρητήριά τους προς τον Χίτλερ για τις σαρωτικές

νίκες του, ενώ από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας μέχρι τον πρωθυπουργό, τους υπουργούς και λοιπούς αξιωματούχους του τουρκικού κράτους όλοι έσπευσαν να υποβάλουν τα σέβη και τα συγχαρητήριά τους στον Γερμανό πρέσβη, πρώην καγκελάριο Φραντς φον Πάπεν, ο οποίος είχε συμβάλει τα μέγιστα στην εδραίωση του Χίτλερ στην εξουσία το 1933.

Σε αναγνώριση των υπηρεσιών αυτών του Φον Πάπεν ο αρχηγός του Γ' Ράιχ του είχε αναθέσει την πρεσβεία της Άγκυρας, για την οποία ο Χίτλερ επιφύλασσε ειδικό ρόλο στο γερμανικό μέλλον στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή.

Όταν τον Απρίλιο του 1939 ο Φον Πάπεν έφτασε στην Άγκυρα, βρήκε μάλλον ευνοϊκό για τη Γερμανία κλίμα. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είχαν προϊστορία ογδόντα περίπου χρόνων – από την εποχή του στρατάρχη Χέλμουτ φον Μόλτκε, που είδε την Τουρκία ως τη μεγαλύτερη ευκαιρία για την εξάπλωση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή.

Ο Μεχμέτ Χαμντί Αρπάγκ, πρέσβης της Τουρκικής Δημοκρατίας στο Βερολίνο μεταξύ 1934-1939, ενώ συνομιλεί με τον Χίτλερ κατά τη διάρκεια μιας δεξίωσης.

Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είχαν σφυρηλατηθεί ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, όταν πολέμησαν ως σύμμαχοι κατά των δυνάμεων της Αντάντ. Ο σύγχρονος τουρκικός στρατός ήταν δημιούργημα πλειάδας Γερμανών στρατηγών, στους οποίους, τιμής ένεκεν, ο σουλτάνος είχε απονεμίσει τον τίτλο του πασά.

Και μπορεί το 1939 ο σουλτάνος να μην υπήρχε πια, αλλά μεταξύ του Γ΄ Ράιχ και της Τουρκίας υπήρχαν πολλές πολιτικές ομοιότητες. Και οι δύο χώρες είχαν καθεστώτα ολοκληρωτικής υφής, μονοκομματικά. Και οι δύο ήταν αναθεωρητικές δυνάμεις. Η Γερμανία της Συνθήκης των Βερσαλλιών και η Τουρκία της Συνθήκης της Λωζάννης, η οποία της είχε αφαιρέσει τα αυτοκρατορικά εδάφη της στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή.

Στην Άγκυρα υπήρχαν σφηκοφωλιές γερμανολατρών αξιωματούχων της πολιτείας και του στρατού. Από τους πολιτικούς, ο γενικός γραμματέας και κατόπιν υπουργός Εξωτερικών Νουμάν Μενεμεντζιογλου ήταν έκδηλα φιλογερμανός, όπως και ο υπουργός Στρατιωτικών Αλή Φουάτ Ερντίν και μεγάλος αριθμός βουλευτών και λοιπών πολιτικών αξιωματούχων.

Της φιλογερμανικής σφηκοφωλιάς στο τουρκικό στράτευμα ηγείτο ο αρχηγός του Επιτελείου, στρατάρχης Φεβζί Τσακμάκ, ο οποίος είχε δημιουργήσει γύρω από τον πρόεδρο Ισμέτ Ινονού σώμα φανατικών φιλογερμανών υπασπιστών και συμβούλων, που επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό τον αρχηγό του τουρκικού κράτους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ινονού, μετά την εισβολή της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση τον Ιούνιο του 1941, σε συνάντησή του με τον Φον Πάπεν, θυμήθηκε τις ημέρες της «ένδοξης συμμαχίας» της Γερμανίας με την Τουρκία το

Ο Βρετανός πρέσβης στην Άγκυρα από το 1933 μέχρι το 1939, Πέρσι Λόρεν (1880-1961). ΚΑΤΩ: Ο Βρετανός μόνιμος υφυπουργός Εξωτερικών από το 1930 μέχρι το 1938, σερ Ρόμπερτ Βάνσιταρτ (1881-1957).

1914-1915 και ευχήθηκε να επαναλαμβανόταν η κοινή ιστορία των δύο χωρών στο μέλλον.

Το Σύμφωνο του Βερολίνου

Η φιλογερμανική στρατιωτική κλίκα της Άγκυρας, η οποία βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον Γερμανό πρέσβη Φον Πάπεν, είχε επιδιώξει τέσσερεις φορές μετά το 1938 τη σύναψη γερμανοτουρκικής συμμαχίας, πολιτικής ή και στρατιωτικής, που δεν ευοδώθηκε όμως, γιατί οι εδαφικές απαιτήσεις των Τούρκων ήταν τόσο υπερβολικές, ώστε το Βερολίνο να μην είναι διατεθειμένο να τις ικανοποιήσει. Μεταξύ άλλων, απέβαιναν σε βάρος των συμμάχων του, Ιταλίας και Βουλγαρίας, αλλά και του αραβικού κόσμου, προς τον οποίο το ναζιστικό καθεστώς προσέβλεπε με ελπίδες λόγω της αντιβρετανικής στάσης του.

Παρ' όλα αυτά, στις 18 Ιουνίου 1941, τέσσερεις ημέρες πριν από την επίθεση κατά της Σοβιετικής Ένωσης, το Βερολίνο συνήψε σύμφωνο μη επιθέσεως με

την Τουρκία, εξασφαλίζοντας έτσι τα νώτα του ενώ θα πολεμούσε στα σοβιετικά εδάφη.

Κατά τη διαπραγμάτευση της συνθήκης αυτής η Άγκυρα πρότεινε στο Βερολίνο να το «ανακουφίσει» από το βάρος της φύλαξης των ελληνικών νήσων του βορειοανατολικού Αιγαίου –Λέσβου, Χίου και Σάμου– αν της παραχωρούσε μέχρι το τέλος του πολέμου τα δικαιώματά του σε αυτά.

Η ναζιστική διπλωματία όμως δεν έπεφτε σε τέτοιου είδους αφελείς παγίδες. Ευχαρίστησε και απέρριψε τη δήθεν βοήθεια.

Με το ίδιο θράσος και την ευκολία που ζητούσαν οι Τούρκοι από τους Γερμανούς την ικανοποίησή τους σε βάρος της Ελλάδας, απευθύνονταν και στους Άγγλους για την ικανοποίηση ποικίλων απαιτήσεών τους, κυρίως σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων.

Όταν η Ιταλία επιτέθηκε κατά της Ελλάδας στις 28 Οκτωβρίου 1940, οι Τούρκοι ζήτησαν την παραχώρηση κάποιων

Στις 18 Ιουνίου 1941 υπογράφηκε στο Βερολίνο το Γερμανο-τουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και μη Επίθεσης.

από τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, αλλά και της Δωδεκανήσου, όπως και το δικαίωμα ελέγχου του λιμένα της Θεσσαλονίκης!

Η ανθελληνική πολιτική της Τουρκίας μετά το 1939 αποτελούσε ιταμή παραβίαση προηγούμενων δεσμεύσεων της Άγκυρας έναντι της Ελλάδας.

Αναλυτικότερα, από το 1934 τέσσερις βαλκανικές χώρες (Ελλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία) συνδέονταν μεταξύ τους με το Βαλκανικό Σύμφωνο, το οποίο επέβαλε στα μέλη του την υποχρέωση μη επίθεσης, την αναγνώριση των υφιστάμενων συνόρων τους και την επίλυση των μεταξύ τους διαφορών με διαιτησία.

Η Βουλγαρία δεν συμμετείχε στο σύμφωνο, διαμαρτυρούμενη διότι μία μεγάλη επαρχία της, η Δοβρουτσά, είχε αποσπαστεί απ' αυτήν και είχε παραχωρηθεί στη

Ρουμανία, με την οποία διατηρούσε έκτοτε ψυχρές σχέσεις.

Η εξέλιξη αυτή αλλά και οι απώλειες που είχε η Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Νεϊγύ υπέρ της Γιουγκοσλαβίας, σε συνδυασμό με τη μόνιμη ανθελληνική πολιτική της, την είχαν καταστήσει το 1939-1944 αναθεωρητική δύναμη, με σημαντικότερο θύμα την Ελλάδα.

Στις 17 Φεβρουαρίου 1941 η Τουρκία έδωσε την ευκαιρία στη Βουλγαρία να στραφεί εναντίον της Ελλάδας, με το αζημίωτο, σε περίπτωση είτε γερμανικής επίθεσης κατ' αυτής, είτε ακόμη και δικής της αποκλειστικής επίθεσης, υπογράφοντας μαζί της σύμφωνο μη επίθεσης.

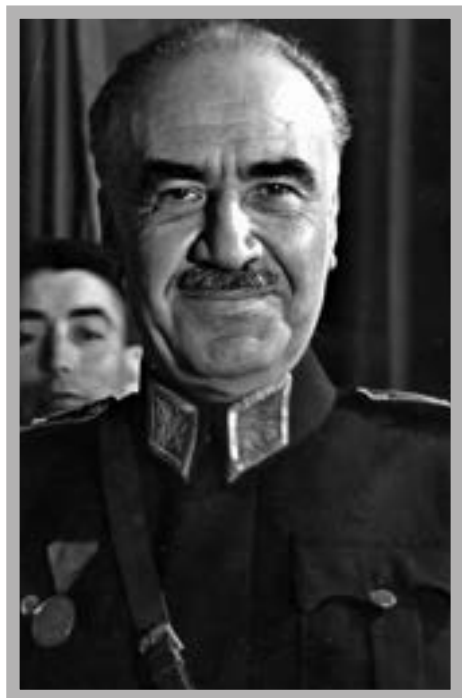
Έτσι, τον Απρίλιο του 1941 η Βουλγαρία εισέβαλε με τη Γερμανία στη Θράκη και στην ανατολική Μακεδονία, χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο τουρκικής αντίδρασης.

Τουρκικές δολιότητες κατά της Ελλάδας

Το Βουλγαρο-τουρκικό Σύμφωνο μη Επίθεσης αποτελούσε έναν από τους κρίκους της αλυσίδας που γαλβάνιζε η Τουρκία για να χρησιμοποιήσει κατά της Ελλάδας.

Ο πρώτος κρίκος της αλυσίδας αυτής βρισκόταν στην προμνημονευθείσα Συνθήκη Αμοιβαίας Βοήθειας μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας αφενός και Τουρκίας αφετέρου.

Το άρθρο 3 της συνθήκης αυτής αναφερόταν στην Ελλάδα και όριζε: «Ενόσω ισχύουν οι εγγυήσεις που έχουν δοθεί από τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο στην Ελλάδα και στη Ρουμανία, με τις αντίστοιχες δηλώσεις τους της 13ης Απριλίου 1939, η Τουρκία θα συνεργάζεται αποτελεσματικά με τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο και θα προσφέρει σε αυτές κάθε δυνατή βοήθεια και υποστήριξη στην περίπτωση εμπλοκής της Γαλλίας

Ο αρχηγός του τουρκικού Επιτελείου, στρατάρχης Φεβζί Τσακμάκ (1876-1950).

Ο Φον Πάπεν με τον γενικό γραμματέα Εξωτερικών, Νουμάν Μενεμεντζιόγλου. ΔΕΞΙΑ: Οι Τούρκοι στρατηγοί Αλί Φουάτ Ερντέν και Χουσεϊν Ερικλέτ συναντιούνται με τον Χίτλερ τον Οκτώβριο του 1941.

και του Ηνωμένου Βασιλείου σε εχθροπραξίες δυνάμει των αναφερομένων εγγυήσεων». [Οι αναφερόμενες εγγυήσεις προς την Ελλάδα και τη Ρουμανία, που είχαν δοθεί από τη Γαλλία και την Αγγλία στις 13 Απριλίου 1939, έξι ημέρες μετά την ιταλική εισβολή στην Αλβανία και την κατάληψη της τελευταίας από τα στρατεύματα του Μουσολίνι, απέβλεπαν στην προστασία της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας των δύο βαλκανικών χωρών από ενδεχόμενη ιταλική επίθεση εναντίον τους.]

Για την υπογραφή της Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας η Άγκυρα προέβη στην αθλιότητα να ζητήσει ως «βραβείο» για την εκ μέρους της κήρυξη του πολέμου κατά της Ιταλίας, σε περίπτωση επίθεσης της τελευταίας κατά της Ελλάδας, να της επιτραπεί να καταλάβει τα Δωδεκάνησα, απαίτηση που απορρίφθηκε από τους Αγγλο-γάλλους.

Το αποτέλεσμα της τουρκικής «δέσμευσης» ήταν, όταν στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία επιτέθηκε κατά της Ελλάδας, η Άγκυρα να μην παράσχει βοήθεια στην Αγγλία για τη στήριξη της Ελλάδας, προφανώς γιατί το αγγλογαλλικό δίδυμο δεν υπήρχε πια, αφού η Γαλλία είχε κα-

ταληφθεί από τους Γερμανούς τον Ιούνιο του 1940 και το νότιο τμήμα της, υπό τον στρατάρχη Φιλίπ Πεταίν, ήταν σύμμαχο των Γερμανών.

Η απροθυμία της Τουρκίας να σπεύσει σε βοήθεια της Ελλάδας σε περίπτωση ιταλικής επίθεσης εναντίον της φάνηκε από το καλοκαίρι του 1940, όταν τον Ιούνιο δεν εκπλήρωσε την υποχρέωσή της έναντι της Γαλλίας να τη συνδράμει όταν, πέρα από την επίθεση της Γερμανίας, υπέστη και την επίθεση της Ιταλίας. Η Τουρκία όφειλε να σπεύσει σε βοήθεια της Γαλλίας διότι αυτό της υπαγόρευε η Συνθήκη Αμοιβαίας Βοήθειας που είχε υπογράψει μαζί με αυτήν και με την Αγγλία τον Οκτώβριο του 1939.

Τα «κέρατα εθνική περικεφαλαία»

Αν όμως στην περίπτωση της Γαλλίας εκτός από την επίθεση της Ιταλίας είχε εκδηλωθεί και επίθεση από τη Γερμανία, στην περίπτωση της Ελλάδας η απειλή προερχόταν (το 1940) αποκλειστικά από την Ιταλία και όχι και από τη Γερμανία, γεγονός που υποχρέωνε την Τουρκία να σπεύσει σε βοήθεια της Ελλάδας βάσει του άρθρου 3 της Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας με την Αγγλία και τη Γαλλία.

Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Βρετανού πρεσβευτή στην Αθήνα, Μίκαελ Πάλερετ, κατά της αρνητικής στάσης της Άγκυρας κατά παράβαση της εν λόγω συνθήκης. Πρόκειται για ξέσπασμα του Βρετανού διπλωμάτη που αξίζει να μνημονευτεί.

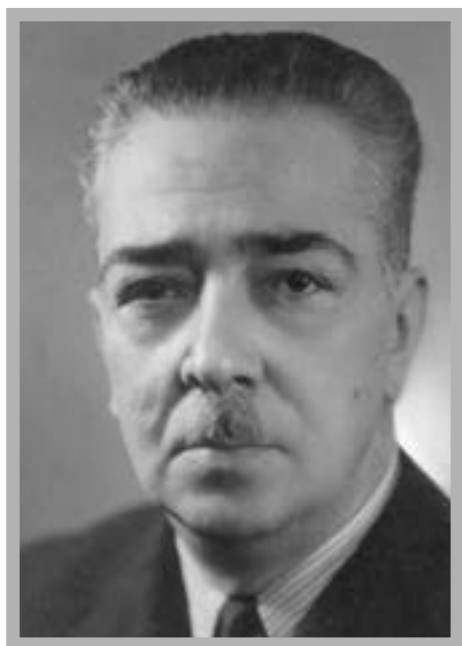
Σε επίσημη έκθεσή του προς το Φόρεϊν Όφισ (το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών) στις 20 Αυγούστου 1940 (πέντε ημέρες μετά τον τορπιλισμό της Έλλης) ο Πάλερετ επισημαίνει:

«Η συνεπής ετοιμότης της Ελλάδος να παίξει τον ρόλον της παρά την ελαχίστην υλικήν και οικονομικήν υποστήριξιν που της παρέχει η κυβέρνησις της Αυτού Μεγαλειότητος [του βασιλιά της Μεγάλης Βρετανίας], έρχεται σε καταφανή αντίθεσιν με την έκδηλον δυστροπίαν της Τουρκίας να εκπληρώσει την υποχρέωσίν της και αφού ακόμη έχει συγκριτικώς τόσον βαρέως επιδοτηθεί».²

Ο Έντουαρντ Νίκολς, ανώτερος αξιωματούχος του Φόρεϊν Όφισ, σε δική του αναφορά επισήμανε ότι μπορεί να «επιθυμούμε ζωηρώς οι Τούρκοι να βοηθήσουν την Ελλάδα, όσο νομίζουν ότι δύνανται, δεν είναι (όμως) προς το συμφέρον των μελλοντικών μας σχέσεων με την Τουρκία να την ενοχλούμε στο θέμα αυτό...»³

Είναι προφανές ότι μέσα στο βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών υπήρχαν δύο τάσεις. Μία που ήταν υπέρ της άσκησης πίεσης προς την Τουρκία να βοηθήσει την Ελλάδα, ως όφειλε, αν της επιτίθετο η Ιταλία, και μία που φοβόταν μήπως η πίεση αυτή εξοργίσει την Τουρκία και τη στρέψει προς τη Γερμανία, γι' αυτό και υποστήριζε ότι η βρετανική πίεση προς την Άγκυρα δεν έπρεπε να υπερβεί ορισμένα όρια.

Η επαμφοτερίζουσα αυτή στάση του Λονδίνου έκανε «έξω φρενών» τον τέως μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών Ρό-

Ο Ισμέτ Ινονού (1884-1973) διατέλεσε πρόεδρος της Δημοκρατίας της Τουρκίας από το 1938 μέχρι το 1950. ΚΑΤΩ: Ο γερμανόφιλος μόνιμος γενικός γραμματέας Εξωτερικών της Τουρκίας από το 1937 μέχρι το 1942, Νουμάν Μενεμεντζιογλου (1893-1948).

μπερτ Βάνσιταρτ, τον οποίο είχε παροπλίσει η κατευναστική κυβέρνηση Τσάμπερλεν. Όταν ο διπλωμάτης αυτός συνειδητοποίησε τον άθλιο ρόλο της Αγκυρας κατά της Ελλάδας, εξοργίστηκε για την ανοχή του Φόρεϊν Όφισ και δήλωσε, γραπτώς, τα εξής: «Ευρισκόμεθα έναντι της Τουρκίας εις την θέσιν ενός ανδρός, ο οποίος επιδεικνύει τεραστίαν κατανόησιν, όχι μόνον μετά, αλλά και πριν ακόμη η γυναίκα του τον απατήσει. Τα κέρατα είναι μία άσχημη εθνική περικεφαλαία».⁴

Αυτή η διάθεση των Βρετανών να ανεχθούν σαν απατημένοι σύζυγοι τα κέρατα που θα τους φορούσε η καιροσκοπός Τουρκία υπήρχε ακόμη και στον ίδιο τον Τσώρτσιλ, ο οποίος στις 2 Νοεμβρίου 1940, και ενώ οι Έλληνες άρχιζαν να γράφουν στην Πίνδο νέο μέγα έπος, τηλεγραφούσε στον υπουργό του επί των Εξωτερικών, Άντονι Ήντεν, που βρισκόταν στο Χαρτούμ: «Η εξέλιξις της καταστάσεως εν Ελλάδι, δέον όπως θεωρηθεί ως πρωταρχικής σημασίας νυν. Αντιλαμβανόμεθα πλήρως πόσον οι πόροι μας είναι περιορισμένοι. Η βοήθεια προς την Ελλάδα θα έδει να μελετηθεί μετά πάσης προσοχής διότι υπάρχει φόβος να απωλέσωμεν έδαφος έναντι της Τουρκίας, αποδεικνύοντες ότι η Αγγλία ουδέποτε προσπαθεί να τηρήσει τας υποχρεώσεις τας οποίας αναλαμβάνει».⁵

Την επομένη, σε νέο τηλεγράφημα προς τον Ήντεν, ο Τσώρτσιλ τόνιζε: «[...] η κατάρρευσις της Ελλάδος, χωρίς να προβώμεν εις καμμίαν προσπάθειαν σωτηρίας της, θα έχει θανάσιμον αντίκτυπον επί της Τουρκίας διά το μέλλον του πολέμου».

Με άλλα λόγια, κατά την πρώτη φάση του Ελληνοϊταλικού πολέμου κριτήριο για τη βρετανική βοήθεια προς την Ελλάδα ήταν στην αντίληψη του Τσώρτσιλ η γνώμη της Τουρκίας για τη συνέπεια

του Λονδίνου στις υποσχέσεις του. Λες και το Λονδίνο έδινε εξετάσεις αξιοπιστίας προς την Αγκυρα!

Ο υπερεθνικισμός του Ινονού

Από την πλευρά του, ο Τούρκος πρόεδρος Ισμέτ Ινονού, που το 1923 είχε κατηγορηθεί ότι κατά τη Διάσκεψη της Λωζάννης είχε προδώσει τα τουρκικά συμφέροντα, θεώρησε ότι με την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο από τον Ιούνιο του 1940 και την εν συνεχεία ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας θα είχε την ευκαιρία να σβήσει την περί «προδοσίας» κατηγορία που του είχαν απευθύνει οι εθνικιστές συμπατριώτες του.

Γι' αυτό πρόβαλε στους Βρετανούς πρωτοφανείς εδαφικές αξιώσεις, που απέβλεπαν στην ανασύσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χωρίς την ύπαρξη σουλτάνου.

Αναλυτικότερα, στις διαπραγματεύσεις της τουρκικής κυβέρνησης με τους Βρετανούς για τη συμμετοχή της Τουρκίας στον πόλεμο αμέσως μετά την ιταλική εισβολή στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1940, η Αγκυρα ζήτησε εδαφικά ανταλλάγματα στα Δωδεκάνησα, στην Κύπρο, στην ελληνική Μακεδονία (έλεγχο του λιμένα της Θεσσαλονίκης) και στη βουλγαρική Θράκη. Επίσης ζήτησε να της αναγνωριστεί «εντολή» διοίκησης επί της Αλβανίας (που κατεχόταν τότε από την Ιταλία), της Συρίας (κατεχόταν από την ηττημένη Γαλλία) και του Ιράκ (ανήκε στη βρετανική σφαίρα επιρροής).

Το ότι η Βρετανία απέρριψε τις παράλογες απαιτήσεις της Αγκυρας δεν απογοήτευσε τον Τούρκο πρόεδρο Ινονού, ο οποίος τις επανέλαβε σε συζητήσεις που είχε με τον Φον Πάπεν. Κατά τις συζητήσεις αυτές, προς το τέλος του 1940 και τις αρχές του 1941, ο Τούρκος πρόεδρος ανέπτυξε στον Γερμανό πρεσβευτή το σχέδιό του για αναδιάταξη των Βαλ-

Ο Χουσεΐν Χουσονού Πασάς και ο Αλί Φουάτ Ερντέν με Γερμανούς αξιωματικούς στο Ανατολικό Μέτωπο τον Οκτώβριο του 1941.

κανίων, όπου η παρουσία μουσουλμανικών πληθυσμών στην Αλβανία, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, στο Κόσοβο και στη νότια Βουλγαρία παρείχε την ευκαιρία στη χώρα του για διείσδυση και άσκηση πολιτικής και οικονομικής επιρροής, ιδίως στην Αλβανία, στην οποία σχεδίαζε την εγκατάσταση τουρκικού προτεκτοράτου.

Η πρόωθηση εξάλλου των γερμανικών στρατιών στο σοβιετικό έδαφος κατά το δεύτερο μισό του 1941 και το 1942 άνοιξε την όρεξη της Τουρκίας να δημιουργήσει ισχυρές ζώνες επιρροής παντού όπου υπήρχαν Τουρανοί, Αζέροι, Τάταροι και Τουρκμένοι. Ήτοι στην Κριμαία, στην Υπερκαυκασία, στο Αζερμπαϊτζάν, στο Τουρκμενιστάν, στο Ουζμπεκιστάν, και λοιπά.

Οι άριστες πολιτικές σχέσεις Βερολίνου-Άγκυρας από το 1940 μέχρι το 1943 συνοδεύονταν από στενή οικονομική

συνεργασία, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν η προμήθεια τουρκικού χρωμίτη ως πρώτης ύλης για την παρασκευή υψηλής ποιότητας ανοξείδωτου χάλυβα, απαραίτητου για την πολεμική βιομηχανία του Γ΄ Ράιχ.

Το Βερολίνο προμηθευόταν το ένα τρίτο του αναγκαίου για την πολεμική βιομηχανία του χρωμίτη από την Τουρκία.

Ανθελληνικές μεθοδεύσεις

Τον φιλογερμανικό και ανθελληνικό προσανατολισμό της έδειξε η Άγκυρα αμέσως μετά τη γερμανική και βουλγαρική εισβολή στην Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1941, με τη στάση της απέναντι στην Ελληνική Ταξιαρχία του Έβρου.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου στη Θράκη η μεγάλη αυτή ελληνική μονάδα διέφυγε στην Τουρκία, συντεταγμένα, με σκοπό να μεταβεί στη Μέση

Ανατολή, όπου θα παρουσιαζόταν στο Συμμαχικό Στρατηγείο, για να συμμετάσχει στον εκεί αγώνα του ελεύθερου κόσμου κατά των ιταλικών και των γερμανικών δυνάμεων της Βόρειας Αφρικής.

Οι Τούρκοι, αντί να διευκολύνουν τη μετάβαση της ταξιαρχίας στην Αίγυπτο, την απόπλισαν και επιδίωξαν τη διάσπασή της, θέτοντας ζήτημα μη προώθησης στο αφρικανικό μέτωπο σε όσους, υποτίθεται, το επιθυμούσαν.

Όσοι παρασύρθηκαν από την «εναλλακτική» λύση που τους πρόσφερε η τουρκική κυβέρνηση μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όπου χρησιμοποιήθηκαν, κάτω από άθλιες κλιματικές συνθήκες, στη διάνοιξη δρόμων, στην κατασκευή γεφυρών, και λοιπά, με αποτέλεσμα πολλοί απ' αυτούς να βρουν τον θάνατο.

Οι περισσότεροι πάντως από τους Έλληνες μαχητές προωθήθηκαν άοπλοι στις συμμαχικές ζώνες της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής και πήραν μέρος στους αγώνες κατά του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού ναζισμού.

Με την επικράτηση της Γερμανίας επί της Ελλάδας τον Μάιο του 1941 και την επακόλουθη τριετή κατοχή της χώρας, η τουρκική κυβέρνηση προέβη σε ένα αψυχολόγητο ανθελληνικό μέτρο: διέταξε την επιστράτευση 20 ηλικιών (20-40 ετών) Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Οι επιστρατευθέντες στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου λειτουργούσαν τάγματα εργασίας, όμοια σχεδόν με τα φοβερά «αμελέ ταμπουρού» του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου.

Η στρατολόγηση φερόταν ότι στόχευε στην ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης και των Στενών. Η πραγματικότητα όμως ήταν ότι οι δύο αυτές περιοχές δεν κινδύνευαν από ελληνικά στοιχεία, πολύ περισσότερο εφόσον η Ελλάδα είχε εξουδετερωθεί στρατιωτικά από τη γερ-

μανική στρατιωτική πλημμυρίδα, που ενισχυόταν από τον βουλγαρικό και τον ιταλικό στρατό.

Κατά συνέπεια ο λόγος της επιστράτευσης ήταν μάλλον εκδικητικού χαρακτήρα και στόχο είχε να καταφερθεί ένα ακόμη πλήγμα στο ελληνικό στοιχείο, που το 1940 βρισκόταν πλέον υπό διωγμό, στο πλαίσιο της γενικότερης ρατσιστικής πολιτικής των δυνάμεων του Άξονα, των συμμάχων και των φιλικών χωρών του.

Πολλοί από τους άτυχους αυτούς Έλληνες της Πόλης έχασαν τη ζωή τους στην Ανατολία σκάβοντας δρόμους και εργαζόμενοι σε δημόσια έργα κάτω από άθλιες συνθήκες.

Ο βαρλίκ βεργκισί

Όταν το φθινόπωρο του 1942 έληξε το άθλιο μέτρο της επιστράτευσης των Ελλήνων της Πόλης, θεσμοθετήθηκε νέο, εξίσου δόλιο και ανθελληνικό χαρακτήρα. Επρόκειτο για τον «φόρο περιουσίας» βαρλίκ βεργκισί, που θεσπίστηκε τον Νοέμβριο του 1942.

Ο φόρος αφορούσε μουσουλμάνους και μη. Οι βαρύτερα όμως φορολογούμενοι, ακόμη και δέκα φορές περισσότερο από τους μουσουλμάνους, ήταν οι μη μουσουλμάνοι. Κυρίως οι Έλληνες, αλλά και οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι. Δεν ήταν μόνο ο φόρος επαχθής. Επαχθείς ήταν και οι όροι επιβολής του, όπως και η τιμωρία όσων καθυστερούσαν την καταβολή ή δεν τον πλήρωναν.

Αν ο υπόχρεος του φόρου δεν κατέβαλλε το οφειλόμενο ποσό εντός 15 ημερών, συλλαμβανόταν και κατάσχονταν η κινητή και η ακίνητη περιουσία του.

Εάν παρερχόταν μήνας από την υποχρέωση καταβολής του, ο υπόχρεος ή οι υπόχρεοι μαζί με αυτόν (σύζυγοι, παιδιά, στενοί συγγενείς) στέλνονταν στο αφι-

Ο Ρούζβελτ, ο Ινονού και ο Τσώρτσιλ στη δεύτερη διάσκεψη του Καΐρου, που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 4-6 Δεκεμβρίου 1943.

λόξενο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όπου ζούσαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και εργάζονταν στην κατασκευή δημοσίων έργων υπό άθλιες καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα πολλοί να πεθάνουν.

Βάσει επίσημων στοιχείων η ελληνική ομογένεια της Κωνσταντινούπολης, μολοντί αποτελούσε το 0,5% του τουρκικού πληθυσμού, κατέβαλε το 20% (80 εκατ. λίρες Τουρκίας) του συλλογικού φόρου βαρλίκ βεργκισί.

Εκτός από τους ελληνικής καταγωγής φορολογούμενους, ο βαρλίκ βεργκισί επιβλήθηκε και σε ελληνικά κοινοτικά ιδρύματα, το οποίο σημαίνει ότι φορολογήθηκαν ελληνικοί ναοί, νεκροταφεία, σχολεία, φιλανθρωπικά ιδρύματα, νοσοκομεία, και λοιπά.

Σκοπός του φόρου ήταν η οικονομική

εξόντωση των Ελλήνων της Τουρκίας και η εξουδετέρωσή τους ως πηγών οικονομικής βοήθειας προς τους ομογενείς αδελφούς τους στην κατεχόμενη από τις δυνάμεις του Άξονα Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο φόρος καταργήθηκε τον Μάρτιο του 1944, έναν μήνα μετά την οριστική συντριβή των Γερμανών στο Στάλινγκραντ και την έναρξη της μεταβολής στην πορεία του πολέμου σε βάρος της Γερμανίας.

Ο φόρος αποτέλεσε μία από τις σοβαρότερες μέχρι τότε παραβιάσεις της Συνθήκης της Λωζάνης.

Πρέπει να μνημονεύσουμε ωστόσο ότι κατά την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940 η Τουρκία επέτρεψε σε Έλληνες ομογενείς της Κωνσταντινούπολης να μεταβούν στην Ελλάδα και να καταταγούν στον ελληνικό στρατό για

την υπεράσπιση της πατρίδας τους. Το μέτρο αυτό δεν διήρκεσε πολύ, γιατί λίγο μετά άρχισε η πολιτική επιστράτευσης των «20 ηλικιών» και ο εκτοπισμός τους στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Το Κουρτουλούς

Πολύς θόρυβος σημειώθηκε κατά καιρούς, και πρόσφατα, από τον Ταγίπ Ερντογάν για τη δήθεν ανθρωπιστική βοήθεια της Τουρκίας προς τον χειμαζόμενο ελληνικό λαό τον χειμώνα του 1941-1942. Βοήθεια που μετέφεραν τα τουρκικά πλοία Κουρτουλούς και Ντουμλουπινάρ.

Το αίτημα για βοήθεια προς τον ελληνικό λαό υπέβαλε στην Αγκυρα η σύζυγος του εκεί Έλληνα πρεσβευτή τον Νοέμβριο του 1940. Η πρώτη αποστολή τροφίμων όμως πραγματοποιήθηκε ύστερα από έναν χρόνο! Τον Οκτώβριο του 1941.

Επίσης, οι 1.700 τόνοι τροφίμων που στάλθηκαν στην Ελλάδα δεν ήταν δωρεά της τουρκικής κυβέρνησης, όπως υπαινίσσονταν οι Τούρκοι. Αγοράστηκαν από την ελληνοαμερικανική φιλανθρωπική οργάνωση Greek War Relief Assosiation.

Η ελληνοαμερικανική αυτή οργάνωση διέθεσε τελικά 1.400.000 δολάρια για την αγορά τροφίμων από την Τουρκία. Όσο για τα επόμενα φορτία τροφίμων που μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα από την Τουρκία μέχρι τον Μάρτιο του 1942, η δαπάνη τους καλύφθηκε από ελληνικές φιλανθρωπικές οργανώσεις της Κωνσταντινούπολης, τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και τις οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού των ΗΠΑ, του Καναδά και της Σουηδίας, μια βρετανική οργάνωση και την Ερυθρά Ημισέληνο της Τουρκίας.

Για καμία από τις αποστολές τροφίμων (συνολικής ποσότητας 17.500 τόνων) το τουρκικό κράτος δεν διέθεσε

από τα ταμεία του έστω και μία τουρκική λίρα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ως συνέπεια της δόλιας πολιτικής της Τουρκίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τα μέλη της τουρκικής αντιπροσωπείας που παρευρίσκονταν στην ιδρυτική διάσκεψη του ΟΗΕ στο Σαν Φρανσίσκο έμοιαζαν με βρεγμένες γάτες, έχοντας καταπιεί τη γλώσσα τους και έχοντας χαμηλώσει τους μάτια τους μπροστά στις περήφανες αντιπροσωπείες των νικητών, ανάμεσα στις οποίες και η ελληνική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Frank. G. Weber, *The Evasive Neutral*, εκδ. Columbia & London, 1979· βλ. επίσης Frank. G. Weber, *Ο Επιτήδειος Ουδέτερος, Η τουρκική πολιτική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Θετίλη, Αθήνα, 1979.
- 2 Εφ. *Το Βήμα*, 16 Φεβρ. 1971.
- 3 Frank. G. Weber, *Ο Επιτήδειος Ουδέτερος, Η τουρκική πολιτική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ό.π.*, σ. 33.
- 4 Εφ. *Το Βήμα*, 14 Φεβρ. 1971.
- 5 Ουίνστον Τσώρτσιλ, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδ. Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1950, τόμ. Β΄, σ. 48.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1987*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1991, σσ. 31-172.
- Αγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015.
- Ουίνστον Τσώρτσιλ, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδ. Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1950.
- Frank. G. Weber, *Ο Επιτήδειος Ουδέτερος – Η τουρκική πολιτική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Θετίλη, Αθήνα, 1979.
- Lewis Geoffrey, *Modern Turkey*, εκδ. Ernest Benn Limited, Λονδίνο, 1974.

Ο Τίτος Ι. Αθανασιάδης είναι δημοσιογράφος, ιστορικός, Μ.Α. University of London.

Άποψη της πόλης και του λιμανιού της Σμύρνης το 1920.

ΣΜΥΡΝΗ 1922-1938

ΟΝΕΙΡΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΥ ΙΖΕΝΤΙΝ ΤΣΑΛΙΣΛΑΡ

Τον Σεπτέμβριο του 1922 άρχισε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της Σμύρνης. Η μεγάλη πυρκαγιά είχε καταστρέψει τα δύο τρίτα της πόλης. Η ανάπτυξη που είχε επιδείξει κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και η λάμψη της, καθώς υπήρξε το ευρωπαϊκό πρόσωπο της παλιάς αυτοκρατορίας, έδειχναν τον δρόμο για τη νέα της αποστολή: να ανοικοδομηθεί, ώστε να συνεχίσει να λειτουργεί ως διεθνές εμπορικό λιμάνι, και ταυτόχρονα να αποτελέσει πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης για όλη τη χώρα και φωτεινό παράδειγμα εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Μετά την εγκαθίδρυση του νέου πολιτεύματος τον επόμενο χρόνο, η αναβίωση της παλιάς αίγλης της πόλης αποτέλεσε άμεση προτεραιότητα.

Κοντολογίς, η εικόνα της νέας Τουρκίας ως σύγχρονου κράτους συνδέθηκε με την ανοικοδόμηση της Σμύρνης και την ανάδειξή της σε κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Παρ' όλα αυτά, ο δρόμος που θα την οδηγούσε από τις διαμορφωμένες πραγματικότητες στα όνειρα για το μέλλον ήταν μακρύς και γεμάτος εμπόδια.

ΟΣΑ συνέβησαν στη Σμύρνη μεταξύ 1922 και 1938, τη λεγόμενη «εποχή Ατατούρκ», ήταν ζωτικής σημασίας και από μια άποψη καθοριστικά ακόμη και για τη σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην νεοϊδρυθείσα πρωτεύουσα της Άγκυρας. Το όραμα για τη Σμύρνη την ήθελε να αποκτή τον «αέρα» της Νέας Υόρκης, του Παρισιού ή έστω της Μασσαλίας. Η πραγμάτωσή του ωστόσο προϋπέθετε τη συνέχιση και την εντατικοποίηση της πορείας που ακολουθούσε η πόλη πριν από τον πόλεμο και η οποία πλέον είχε διακοπεί.

Οι επιπτώσεις της καταστροφής της πόλης

Στο μυθιστόρημά του *Miskinler Tekkesi* (*Ο τεκές των αργόσχολων*), η υπόθεση του οποίου λαμβάνει χώρα σε αυτά τα χρόνια, ο Ρεσάτ Νουρί Γκιουντεκί αποδίδει με ρεαλισμό εκείνη τη μεταβατική περίοδο, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την έντονη αντίθεση μεταξύ οράματος και πραγματικότητας. Μέσα από τα μάτια του κεντρικού χαρακτήρα, ενός Οθωμανού αριστοκράτη που σπούδαζε στο πανεπιστήμιο πριν η ζωή του επηρεαστεί από τον πόλεμο, τις συνέπειές του και την απαισιοδοξία που αυτός γεννά, πα-

ρουσιάζεται η ανθρωπογεωγραφία της γειτονιάς Ταμασαλίκ (Tamaşalılık) της Σμύρνης, μιας γειτονιάς που μόνο φτώχεια και μιζέρια τη χαρακτηρίζουν. Όπως η πόλη, έτσι και οι κάτοικοί της έχουν πτοηθεί και ο πρωταγωνιστής, παρότι ανήκει στην ελίτ της, ζει επαιτώντας μαζί με τους Άραβες του Ταμασαλίκ. Κατά κάποιο τρόπο η ένδεια της εργατικής τάξης έχει περάσει από τους χριστιανούς που εγκατέλειψαν την πόλη στους μουσουλμάνους. Οι στερήσεις που βίωσε η Σμύρνη την περίοδο 1923-1926 ήταν στο όριο του εκτεταμένου υποσιτισμού ή ακόμη και του λιμού, καθώς ο πόλεμος είχε διακόψει εντελώς την αγροτική παραγωγή. Το όραμα για την πόλη ήταν να ανατρέψει αυτή τη ζοφερή εικόνα, αλλά κατά τη διάρκεια εκείνης της δεκαπενταετούς περιόδου υπήρξαν παράγοντες που είχαν δραματικές επιπτώσεις, με αποτέλεσμα έναν αιώνα μετά, και ενώ πλέον έχει εξελιχθεί σε μια μητρόπολη πέντε εκατομμυρίων κατοίκων, η Σμύρνη να βρίσκεται σε ένα επίπεδο που δεν της επιτρέπει ακόμα να συγκριθεί με τη Μασσαλία.

Το Οικονομικό Συνέδριο που διεξήχθη στη Σμύρνη το 1923 είχε σκοπό να προκαλέσει εθνική ανάταση και να επιδείξει την αποφασιστικότητα που υπήρχε για

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1922, τρεις μέρες μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού και την είσοδο των Τούρκων στην πόλη, άρχισε η μεγάλη φωτιά.

την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε και την πρώτη παρουσίαση του νέου πολιτεύματος. Ξεκάθαρη ήταν η θέληση να φανεί προς τον δυτικό κόσμο πως το κράτος επιδείκνυε την ίδια αποφασιστικότητα στην οικονομία με εκείνη που είχε επιδείξει στα ακανθώδη ζητήματα κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη Συνθήκη της Λωζάνης: «Όσο σπουδαίες και αν είναι οι πολιτικές και οι στρατιωτικές επιτυχίες, αν δεν στεφθούν και με οικονομικά επιτεύγματα, θα χαθούν [...] Στην Ιστορία μας οι επιτυχίες, οι νίκες, οι ήττες και οι καταστροφές, όλες είχαν σχέση με την οικονομική κατάσταση της εκάστοτε εποχής. Η νέα Τουρκία θα είναι ένα κράτος με οικονομία»¹.

Η σημασία της γεωργίας στην τοπική οικονομία ήταν ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους το επιτελείο της επανάστασης έδωσε προτεραιότητα στη Σμύρνη, στοχεύοντας στην οικονομική της ανάπτυξη. Η διατήρηση του ιστορι-

κού ρόλου της πόλης ήταν σε άμεση συνάρτηση με αυτό τον τομέα. Η έλλειψη αξιοσημείωτων βιομηχανικών μονάδων πριν από την ελληνική κατάληψη της Σμύρνης, με την εξαίρεση των εργοστασίων ατμομηχανών, μηχανών εσωτερικής καύσης, αλευροποιίας, σαπωνοποιίας, ελαιολάδου, ζυμαρικών, και λευκών ειδών, καταδείκνυε την ανάγκη να δοθεί έμφαση στην αγροτική παραγωγή.² Το Οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης συνήλθε τον Δεκέμβριο του 1923, όταν οι διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη της Λωζάνης είχαν διακοπεί προσωρινά λόγω διαφωνιών που αφορούσαν οικονομικά ζητήματα. Ο στόχος ήταν να ανιχνευθούν τρόποι επίτευξης πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας. Το μήνυμα για άνοιγμα στον ιδιωτικό τομέα, στα ξένα κεφάλαια και στη Δύση που έστειλε το συνέδριο –ένα οικονομικό φόρουμ στο οποίο συζητήθηκε η δομή του νεοοσμάνου κράτους με επιχειρηματίες, εμπόρους, αγρότες και εργατικά συνδικάτα–

Ο Μουσταφά Κεμάλ επισκέπτεται τη Σμύρνη το 1923.

συνέβαλε καθοριστικά στο να χαλαρώσουν οι ασφυκτικές απαιτήσεις των συμμαχικών δυνάμεων στα ζητήματα της οικονομίας.³ Η επιλογή της Σμύρνης, η οποία ήταν υπό κατάληψη για τέσσερα χρόνια και είχε καταστραφεί από την πυρκαγιά, αντί της πρωτεύουσας Άγκυρας ήταν μία συμβολική κίνηση που ήθελε να καταδείξει ότι, παρά τα όσα είχαν συμβεί, ο τόπος εκείνος και η Τουρκία συνολικά θα ανθούσαν πάλι. Πράγματι, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 η χώρα, που κατά τη διάρκεια του συνεδρίου δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της σε παραγωγή σιτηρών και ήταν αναγκασμένη να εισάγει σχεδόν όλα τα αγροτικά και βιομηχανικά αγαθά, ακόμη και τη ζάχαρη, έφτασε σε τέτοια επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης που ήταν πλέον σε θέση να εξαγάγει τόσο αγροτικά, όσο και βιομηχανικά προϊόντα.

Το οικονομικό και κοινωνικό-πολιτικό χάσμα που προκάλεσε στην πόλη η μείωση του πληθυσμού το 1922 ήταν μία συνθήκη που ίσχυε για όλη τη χώρα

γενικά. Ωστόσο η Σμύρνη υπήρξε μία από τις πόλεις που προτίμησαν οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες που μετανάστευσαν από τα εδάφη που απώλεσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην ύστερη περίοδό της. Η ανταλλαγή πληθυσμών που συμφωνήθηκε με την Ελλάδα επέφερε αξιοσημείωτη μεταβολή στην κοινωνική δομή της χώρας. Όπως όλη η Ανατολία, έτσι και η Σμύρνη και τα περίχωρά της απώλεσαν κομβικά κομμάτια της κοινωνίας τους, που αντικαταστάθηκαν με πληθυσμούς οι οποίοι αντιμετώπιζαν διαφορετικά προβλήματα ενσωμάτωσης. Στην πόλη δεν απέμειναν γιατροί, φαρμακοποιοί ή δάσκαλοι, ενώ έπειτα και από τη μεταφορά της αρμενικής διάνοησης στην Κωνσταντινούπολη δεν απέμεινε κανένα ίχνος της πλούσιας πολιτισμικής παράδοσης της πόλης. Καθώς ο ελληνικός πληθυσμός της Ανατολίας, περίπου 200.000 άνθρωποι, μετανάστευσε στην Ελλάδα στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών, σχεδόν 850.000 πρόσφυγες ήρθαν στην Τουρκία από τα

Ο σιδηροδρομικός σταθμός του Μπασμάν σχεδιάστηκε το 1876 από τον Γάλλο αρχιτέκτονα Γουστάβο Αιφελ.

πρώην οθωμανικά εδάφη μεταξύ 1923 και 1933.⁴ Οι διαδρομές που ακολούθησαν οι νέοι κάτοικοι της πόλης μπορούν να ανιχνευθούν στις περισσότερες από 70 ενώσεις προσφύγων, κυρίως από περιοχές των Βαλκανίων, που δραστηριοποιούνται σήμερα στη Σμύρνη.

Το όραμα του Μουσταφά Κεμάλ για τη Σμύρνη

Υπάρχουν αρκετές αποδείξεις ότι η Σμύρνη είχε σημαντική θέση για τον Μουσταφά Κεμάλ, ηγέτη πρώτα του απελευθερωτικού κινήματος και έπειτα των ιδρυτών της σύγχρονης Τουρκίας και τον άνθρωπο που καθόρισε ολόκληρη εκείνη την εποχή. Τόσο οι 18 επισκέψεις καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, όσο και οι συχνές αναφορές στη Σμύρνη και στους κατοίκους της καταδεικνύουν τη σημασία που της απέδιδε αλλά και το προσωπικό ενδιαφέρον του για την πόλη: «Αγαπή τη Σμύρνη και όλους τους κατοίκους της. Και είμαι σίγουρος ότι οι καλο-

κάγαθοι άνθρωποι της όμορφης Σμύρνης με αγαπούν το ίδιο».⁵ Σε αυτή την πόλη μπήκε ως νικητής στις 10 Σεπτεμβρίου του 1922, εκεί επί 20 συνεχόμενες μέρες μοιράστηκε με τον τουρκικό λαό και τον διεθνή Τύπο τα σχέδιά του για το μέλλον, εκεί διαπραγματεύτηκε τους όρους για τον τερματισμό του πολέμου, εκεί έχασε τρεις μήνες αργότερα τη μητέρα του και εκεί διάλεξε και παντρεύτηκε τη σύζυγό του. Και τα επόμενα χρόνια όμως η Σμύρνη αποτελούσε τον τόπο όπου επέλεγε να μιλήσει δημόσια για τις αξίες της Τουρκικής Δημοκρατίας, την κατάργηση του χαλιφάτου, ή ακόμη και για να περάσει τις διακοπές του. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι δεν πήγε ούτε μία φορά στην Κωνσταντινούπολη από το 1919 μέχρι το 1927, γίνεται κατανοητό ότι η Σμύρνη ήταν η αγαπημένη του πόλη, παρότι εκεί έλαβε χώρα η πιο σοβαρή απόπειρα δολοφονίας εναντίον του, το καλοκαίρι του 1926.

Εντούτοις η προσωπική του σχέση με

Ο Πύργος του Ρολογιού της Σμύρνης κατασκευάστηκε το 1901. Ήταν το δώρο του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β΄ για την 25η επέτειο της ανόδου του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ στον θρόνο.

τη Σμύρνη δεν εξασφάλισε επενδύσεις για την πόλη. Το τραύμα του πρόσφατου πολέμου, καθώς και η αβεβαιότητα για τη διατήρηση της εύθραυστης ειρήνης στην Ευρώπη κατήθυναν τις δημόσιες επενδύσεις σε περιοχές στο εσωτερικό της χώρας, που δεν ενείχαν γεωστρατηγικό ρίσκο. Η Σμύρνη είδε από μακριά την προσπάθεια οικοδόμησης ενός «παραδείσου», με κρατικοποιήσεις λιμανιών και σιδηροδρόμων που ανήκαν σε ξένα συμφέροντα, ανάπτυξη νέων μονάδων απαραίτητων για τη στρατιωτική βιομηχανία, απαλλαγή του αγροτικού πληθυσμού από τους δυσβάσταχτους φόρους, αλλά και αναδιανομή της γης προς όφελος των άκληρων, άνοιγμα τεχνικών σχολείων, στήριξη της εξορυκτικής βιομηχανίας, δημιουργία συνεταιρισμών, ίδρυση τραπεζών για την ενίσχυση της δανειοδότησης, καθώς και τη δημιουργία Κεντρικής Τράπεζας για την αναζωογόνηση του ιδιωτικού τομέα και τη

στήριξη των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Το βασικό χαρακτηριστικό της στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξης της εποχής ήταν η στήριξη των ιδιωτικών επιχειρήσεων, ενώ στις περιοχές στις οποίες η παρουσία τους ήταν ανεπαρκής, οι επενδύσεις γίνονταν από δημόσιες επιχειρήσεις, οι οποίες στη συνέχεια μεταβιβάζονταν σε ιδιώτες. Βασική αρχή ήταν ότι το κράτος δεν εμποδίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς οι φιλελεύθερες πολιτικές δίνουν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη. Ο Ατατούρκ εξέφρασε πολλές φορές την πεποίθησή του πως αυτή η μικτή οικονομία ήταν το θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ο Συνεταιρισμός Αγροτικών Δανείων ιδρύθηκε μόλις το 1929, ανακουφίζοντας τους παραγωγούς της Σμύρνης, που το προηγούμενο χρονικό διάστημα είχαν συναντήσει μεγάλες δυσκολίες. Παράλληλα ιδρύθηκαν συνεταιρισμοί παραγωγών προκειμένου να σπάσει το μονοπω-

Η κεντρική λεωφόρος Κεμάλ Ατατούρκ της Σμύρνης σε φωτογραφία του 1931.

λιο των πλούσιων εξαγωγέων. Τις πρωτοβουλίες αυτές ακολούθησε η ίδρυση του TARIŞ⁶, που λειτούργησε ως οργανισμός-ομπρέλα για τη σωστή προώθηση των τοπικών προϊόντων. Μάλιστα, ανάμεσα στα προϊόντα που άρχισαν να εξάγονται από το λιμάνι της Σμύρνης ήταν τα βαλανίδια και το όπιο.

Οικονομικές και πολιτικές διευθετήσεις

Παρότι η ανοικοδόμηση της Σμύρνης υπήρχε πάντοτε στην ατζέντα, δεν ήταν ποτέ ψηλά στις προτεραιότητες του γενικού σχεδιασμού ανοικοδόμησης της χώρας. Τα πρώτα έργα που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση περιορίστηκαν στις βασικές υποδομές, τον φωτισμό της πόλης και τη ρύθμιση των υδάτων των ποταμών και της αποξήρανσης των ελών. Οι επενδύσεις που έγιναν στο δίκτυο των σιδηροδρόμων σκόπευαν στη διευκόλυνση της μεταφοράς αγαθών, όπως σιτηρών, φρούτων και λαχανικών, από τη Δυτική Ανατολία στο λιμάνι της Σμύρνης. Ως αποτέλεσμα αυτών των προσα-

θειών ωστόσο αυξήθηκε η δραστηριότητα της επιχείρησης του τραμ και των θαλάσσιων μέσων μετακίνησης, που κατείχαν κεντρικό ρόλο στις τοπικές αστικές συγκοινωνίες της περιόδου 1923-1935, σημαντική ένδειξη ότι η κοινωνική ζωή της πόλης αναζωογονήθηκε. Άλλη μία ένδειξη είναι η αύξηση που σημειώθηκε στον αριθμό των πλοίων που κατέπλεαν στο λιμάνι. Επίσης, παράλληλα με τις προσπάθειες οικονομικής ανάπτυξης, αυξήθηκαν και οι ενεργειακές ανάγκες της πόλης. Έτσι, εκτός από ανθρακάεριο, η Σμύρνη άρχισε να καταναλώνει και ηλεκτρικό ρεύμα. Σύμφωνα με τα οικονομικά στοιχεία του 1925, οι Τούρκοι είχαν ήδη αποκτήσει τον έλεγχο των βιομηχανικών μονάδων, αλλά στην πόλη δραστηριοποιούνταν ακόμα επιχειρήσεις από χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Ιταλία, οι ΗΠΑ, η Πορτογαλία και η Γιουγκοσλαβία. Ο τομέας των εξορύξεων, στον οποίο δραστηριοποιούνταν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο οι ξένες επιχειρήσεις, είχε αρχίσει να κρατικοποιείται σταδιακά, ενώ τα

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Μουσταφά Κεμάλ με τις συζύγους τους στην Άγκυρα το 1930, μετά την υπογραφή της συνθήκης φιλίας μεταξύ των δύο κρατών.

προνόμια που παραχωρούνταν στους ξένους επενδυτές είχαν περιοριστεί σημαντικά.

Ένα άλλο ιστορικό γεγονός που επηρέασε τη μοίρα της πόλης ήταν η πρώτη παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929. Παρότι οι αρνητικές συνέπειες έγιναν λιγότερο αισθητές απ' ό,τι στις ανεπτυγμένες οικονομίες, οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν ώθησαν την Τουρκία να στραφεί σε μία οικονομία σχεδόν κλειστή, με στόχο την αυτάρκεια. Η παγκόσμια συγκυρία ματαίωσε άλλη μία φορά τα όνειρα για τη Σμύρνη, παρότι την ίδια χρονιά άρθηκαν οι περιορισμοί στους δασμούς που είχαν επιβληθεί με τη Συνθήκη της Λωζάνης, δίνοντας ώθηση στην οικονομία της χώρας. Τα μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης έφεραν αλλαγή γραμμής στην οικονομική πολιτική της χώρας. Το νέο οικονομικό δόγμα είχε πλέον ως αρχή τον κρατικισμό. Ο Ατατούρκ συνόψισε το δόγμα του κρατικισμού ως εξής:

«Βασιζόμαστε μεν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και επιχειρηματικότητα, αλλά παίρνουμε την τεράστια οικονομία ενός μεγάλου έθνους στα χέρια του κράτους». ⁷ Οι συνέπειες της εσωστρέφειας ήταν μεγαλύτερες για τη Σμύρνη απ' ό,τι για την υπόλοιπη χώρα. Εκτός από τους περιορισμούς στις εισαγωγές, η μείωση στις εξαγωγές, μεγάλος μέρος των οποίων κατευθυνόταν προς τις ΗΠΑ, προκάλεσε σημαντική συρρίκνωση στην τοπική οικονομία. Η πόλη βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα νέο κύμα –εσωτερικής αυτή τη φορά– μετανάστευσης, καθώς ο αγροτικός πληθυσμός πούλησε γη και εξοπλισμό προκειμένου να κυνηγήσει μια καλύτερη ζωή στην πόλη.

Η επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία σηματοδότησε μία νέα αρχή για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η πρωτοβουλία του Βενιζέλου για την επίτευξη Συμφώνου Φιλίας βρήκε θετική ανταπόκριση από τον Ατατούρκ και το 1930 πραγματοποιήθηκε επίσημη επίσκεψη

Η Έκθεση Γεωργικών Προϊόντων Σμύρνης το 1935.

του Έλληνα πρωθυπουργού στην Τουρκία. Οι συμφωνίες που υπογράφηκαν ανάμεσα στις δύο χώρες κατά τη διάρκεια αυτής της επίσκεψης ήταν καθοριστικές για τα επόμενα χρόνια. Μάλιστα, λίγο πριν από την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου Φιλίας, ο Βενιζέλος πρότεινε τον κάποτε εχθρό του Ατατούρκ για το Νομπέλ Ειρήνης, σε μια κίνηση σπάνια στην παγκόσμια πολιτική Ιστορία. Με αυτό τον τρόπο καθησυχάστηκαν, τουλάχιστον για λίγο καιρό, οι ανησυχίες για το μέλλον των Ρωμιών της Μικράς Ασίας που δεν είχαν συμπεριληφθεί στην ανταλλαγή των πληθυσμών.

Στα τέλη του 1930, μετά την προσπάθεια μετάβασης στο πολυκομματικό σύστημα (η οποία δεν μπορεί να καταγραφεί ανάμεσα στις επιτυχίες του Ατατούρκ), ξέσπασε εξέγερση στη Μενεμένη, προάστιο πολύ κοντά στο κέντρο της Σμύρνης, η οποία, παρότι καταπνίγηκε σύντομα, λειτούργησε ως υπενθύμιση ότι το νέο καθεστώς βρισκόταν ακόμα υπό απειλή. Έναν μήνα αργότερα ο Ατα-

τούρκ απευθύνθηκε για πρώτη φορά σε μέλη του κόμματός του μακριά από την πρωτεύουσα. Στην ομιλία του έδωσε μία ρεαλιστική εικόνα για τις προσδοκίες και την πραγματικότητα στη Σμύρνη: «Η κυβέρνηση στην οποία θα μεταφέρω τις απαιτήσεις σας είναι απασχολημένη με τις ανάγκες ολόκληρης της χώρας και πρέπει να τις αντιμετωπίσει με σχεδιασμό και βάσει προτεραιοτήτων. Όσα δεν έχουν γίνει είναι συσσωρευμένα προβλήματα αιώνων και πρέπει να δουλέψουν αρκετές γενιές για να λυθούν. Είναι αυταπάτη να νομίζουμε ότι μπορούμε να ικανοποιήσουμε την επιθυμία κάθε πολίτη. Αυτά που μπορούν να γίνουν είναι ένας συγκεκριασμός όσων ζητάνε όλοι οι πολίτες»⁸.

Η έκθεση της Σμύρνης

Παρ' όλα αυτά, λίγο καιρό αργότερα παραχωρήθηκε στη Σμύρνη ένα ειδικό προνόμιο. Επιλέχθηκε ως τόπος της Έκθεσης Τοπικών Προϊόντων, μιας διοργάνωσης με τον «αέρα» διεθνούς έκθε-

Η Πλατεία Ρολογιού τη δεκαετία του 1930. ΔΕΞΙΑ: Η παραλιακή λεωφόρος της Σμύρνης στα τέλη της δεκαετίας του 1940.

σης αλλά και τον συμβολισμό της αυτάρκειας της χώρας, η οποία θα λειτουργούσε ως πρότυπο για τις εκθέσεις προϊόντων σε άλλες περιοχές, που τότε ακόμα έμοιαζαν περισσότερο με τοπικά πανηγύρια. Βέβαια καταλυτικό για την επιλογή της Σμύρνης ήταν το γεγονός ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι εκθέσεις της ήταν ήδη πιο οργανωμένες και αναπτυγμένες από τις αντίστοιχες στην υπόλοιπη χώρα, έχοντας μάλιστα κάποιες, έστω και περιορισμένες, διεθνείς συμμετοχές. Η σχετική ανακοίνωση έγινε το 1934 από τον πρωθυπουργό Ισμέτ Ινονού, ο οποίος εξήγησε τους λόγους για τους οποίους είχε επιλεγεί η Σμύρνη – για τη σύνδεσή της με τις υπόλοιπες βιομηχανικές ζώνες της χώρας, την προνομιακή θέση της στο Αιγαίο, τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες και τις τουριστικές της δυνατότητες, που είχαν θετικό αντίκτυπο στο εξωτερικό – και υποσχέθηκε ότι η πόλη θα γινόταν πόλος έλξης μέσω της Έκθεσης.⁹

Δεκατέσσερα χρόνια μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, η διοργάνωση έλαβε χώρα σε μια πλατιά, ανοιχτή έκταση στο κέντρο της Σμύρνης και στα καταλύματα της πόλης δεν παρέμεινε ούτε ένα δωμάτιο διαθέσιμο. Η συμμετοχή 25.000 επισκε-

πτών τις δύο πρώτες μέρες είναι ενδεικτική του ενδιαφέροντος που προσέλκυσε, ενώ ο αριθμός των προστίμων που δόθηκαν σε όσους προκαλούσαν φασαρίες ή έφτυναν στον δρόμο ξεπέρασε τα 300 και φανέρωνε τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπισαν την περίπτωση οι Αρχές. Το μότο της έκθεσης συνόπιζε τις προσδοκίες: «Σμύρνη, η θρυλική πόλη αναγεννάται από τις στάχτες της».

Στα χρόνια που ακολούθησαν έγινε σημαντική προσπάθεια ώστε η Έκθεση να γίνει ένας μεγάλος τόπος συνάντησης για όλη τη χώρα, αλλά και κέντρο διεθνών συναντήσεων. Από το 1936 η περιοχή ονομάστηκε *Kültürpark*¹⁰, δεντροφυτεύτηκε και οικοδομήθηκε με μοντέρνα και σε κάποιες περιπτώσεις υπερσύγχρονα κτίρια, ενώ τα περίπτερα των τοπικών φορέων και των συμμετεχουσών χωρών σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν με τις προδιαγραφές μιας ΕΧΡΟ. Οι συμμετέχοντες σήμερα αριθμούν εκατοντάδες χιλιάδες και για 22 μέρες τον χρόνο η πόλη αλλάζει εντελώς. Χάρη στην Έκθεση ωστόσο αναβαθμίστηκαν και άλλες γειτονιές της πόλης. Η προκουαία από το τελωνείο μέχρι το Αλσαντσάκ καθαρίστηκε από τα ερείπια και το μεγαλύτερο εξαγωγικό

Η πλατεία Τζουμχουριέτ (Πλατεία Δημοκρατίας), όπου το 1932 τοποθετήθηκε ο ανδριάντας του Μουσταφά Κεμάλ έφιππου.

λιμάνι της χώρας ανέκτησε την ιστορική λειτουργία του. Η Έκθεση, που αρχικά άνοιξε για εμπορικούς σκοπούς, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 μετεξελίχθηκε σε ένα πολυπολιτισμικό γεγονός, με παρουσία πλήθους ντόπιων και ξένων επισκεπτών, και αποτέλεσε χώρο παρουσίασης καινοτομιών από όλο τον κόσμο, αλλά και κοινωνικών και πολιτικών προγραμμάτων, πολιτισμικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και διασκέδασης. Στα μέρη όπου κάποτε υπήρχαν ίχνη της καταστροφής που έζησε η πόλη το 1922 σήμερα υπάρχουν πάρκα με παρτέρια γεμάτα τριαντάφυλλα και άλλα λουλουδία.

Συνεχείς μεταμορφώσεις της πόλης

Στην πίσω πλευρά του λιμανιού βρισκόταν ο τόπος όπου το παρελθόν της πόλης συναντούσε την Ιστορία πέντε χιλιάδων ετών, ο τόπος όπου για αιώνες τα καρβάνια σταματούσαν στα χάνια και ξε-

φόρτωναν τα αγαθά που θα μεταφέρονταν στα πλοία που περίμεναν να σαλπάρουν στη Μεσόγειο, αλλά και ο τόπος όπου άνθρωποι διαφορετικών θρησκειών και πολιτισμών, που μιλούσαν όλες τις γλώσσες του κόσμου, συναντιούνταν στα παζάρια της πόλης. Αν κοιτάξουμε τι έχει απομείνει απ' όλα αυτά σήμερα, βλέπουμε μια ανοιχτωσιά και το μόνο που αξίζει ίσως να αναφερθεί είναι η φρεσκάδα που φέρνουν τα μελέμια που χαϊδεύουν την πόλη. Γιατί τις δεκαετίες που ακολούθησαν η Σμύρνη απώλεσε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τη διέκριναν από τη γενική εικόνα της Τουρκίας. Τη δεκαετία του 1940, υπό τη γερμανική απειλή, φτωχοποιήθηκε εκ νέου, τη δεκαετία του 1950 η ανάπτυξή της σε μητροπολιτικό κέντρο έμεινε στη μέση, τη δεκαετία του 1960 έγινε σύμβολο της άναρχης δόμησης, και τη δεκαετία του 1970 υπήρξε θύμα της ανεξέλεγκτης ανάπτυξης. Οι παραγκουπόλεις που χτίστηκαν τη δεκαετία του 1980 από

όσους έφτασαν από τις νοτιοανατολικές επαρχίες της χώρας που είχαν πληγεί από την τρομοκρατία περικυκλώθηκαν από φτωχογειτονιές τη δεκαετία του 1990, σε περιοχές πολύ μεγαλύτερες από το ιστορικό κέντρο της πόλης. Σήμερα η

Σμύρνη βρίσκεται στη διαδικασία μετατροπής της σε μεγαλούπολη, με τους ουρανοξύστες και τα συνεχώς αναπτυσσόμενα προάστια της να «καταπίνουν» τις τεράστιες ανοργάνωτες βιομηχανικές ζώνες. Παρότι κάποιοι την αποκαλούν

Κεντρική λεωφόρος της Σμύρνης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. ΚΑΤΩ: Η προκουμαία της Σμύρνης τη δεκαετία του 1950. Αριστερά διακρίνονται οι γραμμές του τραμ.

Η σύγχρονη Σμύρνη.

ακόμα «μαργαριτάρι του Αιγαίου» ή «άστρο της Μεσογείου», η ρήξη που έχει επέλθει με την ιστορία της, την παλιά ατμόσφαιρα και την ανθρωπογεωγραφία της δεν δικαιολογεί αυτούς τους χαρακτηρισμούς. Και έτσι όμως, η Σμύρνη ξέρει να αγαπά όσους την αγαπούν και οι ντόπιοι συνεχίζουν να τη λατρεύουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Από την εναρκτήρια ομιλία του Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ) στο πρώτο Οικονομικό Συνέδριο στις 17 Φεβρουαρίου 1923 στη Σμύρνη.
- 2 Σύμφωνα με την απογραφή του 1915 στην Ανατολία, συμπεριλαμβανομένης και της Κωνσταντινούπολης, υπήρχαν 585 μονάδες αρκετά μεγάλες ώστε να μπορούν να θεωρηθούν βιομηχανικές και περίπου 30.000 βιομηχανικοί εργάτες.
- 3 Ανάμεσα στους 1.135 συνέδρους που παρακολούθησαν τις εργασίες του συνεδρίου, εκτός από τις αντιπροσωπείες βιομηχάνων, εμπόρων, εργατών, αγροτών από κάθε περιφέρεια, και των τοπικών επαγγελματικών συλλόγων, υπήρχαν και σύεδροι από επαγγελματικούς

συλλόγους εθνικής εμβέλειας, συλλόγους αποφοίτων τοπικών και διεθνών πανεπιστημίων και συλλόγους γυναικών.

- 4 355.635 από την Ελλάδα, 101.507 από τη Βουλγαρία, 108.179 από τη Γιουγκοσλαβία, και άλλοι.
- 5 Από ομιλία του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ στο Ναϊμ Παλάς στη Σμύρνη στις 11 Οκτωβρίου 1925.
- 6 Ο δημόσιος φορέας σχεδιασμού παραγωγής και διανομής ελαίων, ελαιολάδου, βαμβακιού, σύκων, σταφυλιών.
- 7 Από τον χαιρετισμό του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ που διάβασε ο υπουργός Οικονομίας Τσελάλ Μπαγιάλ στην έναρξη του Οικονομικού Συνεδρίου στις 9 Σεπτεμβρίου 1935 στη Σμύρνη.
- 8 Από την ομιλία για το ζήτημα του μονοκομματικού συστήματος που απηύθυνε ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ στο συνέδριο της τοπικής οργάνωσης του Δημοκρατικού Κόμματος (CHF) στις 28 Ιανουαρίου 1931 στη Σμύρνη.
- 9 Από την ομιλία του πρωθυπουργού Ισμέτ Ινονού στα εγκαίνια της Διεθνούς Έκθεσης Σμύρνης στις 27 Αυγούστου 1934.
- 10 Πάρκο πολιτισμού.

Ο Ιζζεντίν Τσαλισλάρ (İzzeddin Çalışlar) είναι Τούρκος συγγραφέας και ιστορικός ερευνητής.

Μετάφραση: Βασίλης Δανέλλης.

Ζήστε τη δική σας
χειμωνιάτικη Ιστορία!

**Οικολογικές Πέτρες & Τουβλάκια
Επένδυσης Mathios stone.**

- ✓ Ελαφριές και σε μεγάλη ποικιλία σχεδίων & χρωμάτων.
- ✓ Τοποθετούνται με κόλλα εύκολα, γρήγορα και οικονομικά.
- ✓ Ιδανικές για εσωτερικούς και για εξωτερικούς τοίχους.
- ✓ Παράγονται από φυσικά υλικά & δεν περιέχουν επιβλαβείς ουσίες για τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

MATHIOSstone

Alverstone Lava

30 YEAR LIMITED
warranty

mathios.com

Οι πίθηκοι κριτές της τέχνης, έργο του Γκάμπριελ φον Μαξ, 19ος αιώνας (Μόναχο, Νέα Πινακοθήκη).

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΑΪΜΟΥΔΩΝ

ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΤΕΡ ΛΙ

Το 1562 ένα χαρακτηριστικό του Πίτερ φαν ντερ Χέιντεν έφερε τα πάνω κάτω στον καλλιτεχνικό κόσμο. Με πρότυπο έναν πίνακα του Πίτερ Μπρίγκελ του πρεσβύτερου, απεικόνιζε μια τυπική λαϊκή ιστορία. Στη μέση της εικόνας ένας πλανόδιος κοιμάται κάτω από ένα δέντρο. Ενόσω κοιμάται, ωστόσο, πέφτει πάνω του μια ομάδα μαϊμούδων. Μικρές σε μέγεθος, αλλά με σαφώς ανθρώπινη εμφάνιση, σκαρώνουν κάθε είδους σκανταλιά. Αφού ανακατεύουν το

Φυλάκιο μαϊμούδων, έργο του Ντέιβιντ Τένιερς του νεότερου, 17ος αιώνας. Ο πίνακας είχε κλαπεί από τους ναζί και αποτελούσε μέρος της συλλογής του Γκέρινγκ.

καλάθι του πλανόδιου, κάποιες από αυτές διασκεδάζουν τον εαυτό τους με την πραμάτεια του. Μία δοκιμάζει ένα παιδικό παντελόνι· μία δεύτερη κοιτάζει την αντανάκλασή της σε έναν καθρέφτη· μία τρίτη φεύγει παίρνοντας μαζί της ένα σετ μαχαιριών. Μία άλλη κάθεται σε ένα κλαδί και παίζει φλάουτο ενώ οι φίλοι της χορεύουν· δύο άλλες κάνουν αγώνα δρόμου με ξύλινα αλογάκια. Στο μεταξύ, μέλη της ομάδας «βασανίζουν» τον πλανόδιο. Μία μαϊμού ουρεί στο καπέλο του· μια άλλη ψάχνει για ψείρες στα μαλλιά του· μία άλλη κλέβει από το πουγκί που κρέμεται γύρω από τον λαιμό του· και μία ακόμη κρατάει τη μύτη της ενώ κατεβάζει το παντελόνι του καημένου του ανθρώπου.

Χαρακτικό του Πίτερ φαν ντερ Χέιντεν που απεικονίζει μια λαϊκή ιστορία, με πρότυπο έναν πίνακα του Πίτερ Μπρίγκελ του πρεσβύτερου, 16ος αιώνας.

Ηθικολογικές μαϊμούδες

Αυτή δεν ήταν η πρώτη φορά που εμφανίζονταν μαϊμούδες στην ευρωπαϊκή τέχνη. Ήδη από την αρχαιότητα εμφανίζονταν σε κάθε είδους έργα τέχνης – συχνά ως μέρος ηθικολογικών αλληγοριών, ώστε να προσθέτουν λίγο διακοσμητικό ενδιαφέρον σε κατά τα άλλα ανιαρές σκηνές, ή απλώς χάριν διασκέδασης. Υπάρχουν σε τοιχογραφίες αιγυπτιακών τάφων, σε τοιχογραφίες στην Κρήτη και στο Ακρωτήρι, σε ρωμαϊκά γλυπτά και ζωφόρους. Ξεπροβάλλουν από τα περιθώρια διακοσμημένων χειρογράφων και μπορούμε να τις δούμε ακόμη και στις προσόψεις γοθικών καθεδρικών, όπως της Ρουέν. Μετά την (επ)ανακάλυψη του Νέου Κόσμου από τον Κολόμβο το 1492, απολαμβάνουν ακόμη και μίας «Αναγέννησης». Το 1523 ο Άλμπρεχτ Ντύρερ δημιούργησε μία γκραβούρα για τους

προτεστάντες φίλους του στη Γενεύη, η οποία απεικόνιζε μια ομάδα μαϊμούδων που χόρευαν, και το 1540-1545, πιθανότατα με πρότυπο ένα σχέδιο του Τιτσιάνο, ο Νικολό Μπολντρίνι, ένας χαράκτης από τη Βιτσέντζα, έφτιαξε ένα ξυλόγλυπτο του Λακόωντα, που πρόσφατα είχε έρθει ξανά στο προσκήνιο, στο οποίο οι ανθρώπινες μορφές είχαν αντικατασταθεί με πιθήκους. Ο ίδιος ο Μπρίγκελ είχε κάνει πολλά προσχέδια πιθήκων πριν αναλάβει να κάνει το *Κοιμώμενος πλανόδιος ταλανιζόμενος από μαϊμούδες*, συμπεριλαμβανομένου και ενός που απεικονίζει δύο αλυσοδεμένες μαϊμούδες colobus σε ένα παράθυρο που βλέπει στο λιμάνι της Αμβέρσας, το οποίο γενικά θεωρείται ως αλληγορία του συγκρατημένου πάθους.

Το χαρακτικό όμως του Φαν ντερ Χέιντεν σηματοδότησε την αρχή από κάτι

Ξυλογραφία του Νικολό Μπολντρίνι με πρότυπο ένα σχέδιο του Λαοκόωντα από τον Τιτσιάνο, στο οποίο οι ανθρώπινες μορφές είχαν αντικατασταθεί από πιθήκους.

νέο. Παρότι δεν ήταν η πρώτη καλλιτεχνική απεικόνιση μαϊμούδων –ή ακόμη και η πρώτη χρήση της ιστορίας του κοιμώμενου πλανόδιου– η εμφάνισή του σηματοδότησε την αρχή μιας αληθινής τρέλας για την τέχνη που απεικόνιζε μαϊμούδες. Οι Ολλανδοί συλλέκτες ζητούσαν απεγνωσμένα πίνακες και χαρακτικά. Ήταν τόσο μεγάλη η ζήτηση, που μέσα σε μερικά χρόνια οι εικόνες με μαϊμούδες έφτασαν να θεωρούνται ξεχωριστό είδος, που αργότερα έγινε γνωστό ως *singerie* («παιχνίδια μαϊμούδων»). Επίσης άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζονταν οι μαϊμούδες. Ενώ προηγουμένως χρησιμοποιούνταν περισσότερο για μεταφορικούς ή διακοσμητικούς σκοπούς, άρχισαν πλέον να εμφανίζονται πιο συχνά σε παρωδίες. Ντυμένες με ανθρώπινα ρούχα, κάνοντας ανθρώπινες ενέργειες ή επεμβαίνοντας ενεργά σε ανθρώπινες υποθέσεις, χρησιμοποιούνταν για να γελοιοποιήσουν πτυχές της ανθρώπινης ζωής

ή συγκεκριμένους ανθρώπους, συχνά ανελέητα.

Η τρέλα για τις μαϊμούδες την οποία βοήθησε να δημιουργηθεί ο Φαν ντερ Χέιντεν τροφοδοτήθηκε από τον σύγχρονό του Πίτερ φαν ντερ Μπορχτ. Αφού δημιούργησε τη δική του εκδοχή του *Κοιμώμενου πλανόδιου*, χάραξε μία σειρά καθημερινών σκηνών στις οποίες οι μαϊμούδες πήραν τη θέση των ανθρώπων. Η πιο θαυμαστή ήταν *Το νηπιαγωγείο* (π. 1585). Γεμάτη από την αιχμηρή παινιδική διάθεση που έμελλε να γίνει το σήμα κατατεθέν της όψιμης *singerie*, ήταν μία σάτιρα των γνώριμων, εξιδανικευμένων απεικονίσεων της ανατροφής των παιδιών και μία κωμική προειδοποίηση εναντίον της εξιδανίκευσης των ίδιων των παιδιών. Οι δυνατότητες ωστόσο του είδους αξιοποιήθηκαν πλήρως μόνο μία γενιά αργότερα. Στις αρχές του 17ου αιώνα ο Φρανς Φράνκεν ο νεότερος εξαπέλυσε μια στηλιτευτική επίθεση εναντίον των μοντέρνων ηθών με

το *Μαϊμούδες στην κουζίνα* (1620) και το *Μαϊμούδες που παίζουν τάβλι* (άγνωστης χρονολογίας)· ο Γιαν Μπρίγκελ ο πρεσβύτερος αντικατέστησε τις χρονοτροκομμένες, αρκουδόμορφες μαϊμούδες του Φανντερ Χέιντεν με προσεκτικά ζωγραφισμένα πορτρέτα αντλημένα από τη ζωή· ο Γιαν Μπρίγκελ ο νεότερος διεύρυνε ακόμη περισσότερο την εμβέλεια της σάτιρας μέσω των πιθήκων με μία αφίσα εναντίον της «μανίας της τουλίπας» (1640). Ωστόσο ο πιο ταλαντούχος απ' όλους με διαφορά ήταν ο Ντάβιντ Τένιερς ο νεότερος. Γαμπρός του Γιαν Μπρίγκελ του νεότερου, ο Τένιερς έκανε τη *singerie* ειδικότητά του και, σε πίνακες όπως *Το φρουραρχείο με μαϊμούδες* (π. 1633), κατάφερε να φτάσει τους πίνακες με μαϊμούδες σε νέα ύψη τελειότητας.

Kunstkamers και πατριές

Όμως από πού προήλθε αυτή η μόδα των πινάκων με μαϊμούδες; Σύμφωνα με τον Μπερτ Σέπερς, κορυφαίο ειδικό στην ολλανδική *singerie*, είναι απίθανο να υπήρξε μία μόνο αιτία. Το πιο πιθανό είναι ότι υπήρξε ένας συνδυασμός διαφορετικών παραγόντων. Από αυτούς, δύο λέγεται ότι ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί. Ο πρώτος ήταν η εμφάνιση του *kunstkamer* – κυριολεκτικά ένα «δωμάτιο τέχνης», αλλά ίσως θα ήταν καλύτερα να μεταφραστεί ως «ντουλάπι παράξενων αντικειμένων». Παρότι η ακριβής προέλευσή του εξετάζεται ακόμα, ωρίμασε στα τέλη του 16ου αιώνα και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές ανάμεσα στους αστούς της Αμβέρσας. Όπως παρατήρησε ο Γερμανός καλλιτέχνης Γκάμπριελ Κάλτερμαρκτ το 1587, υπήρχαν τρία πράγματα που έπρεπε να περιέχει ένα *kunstkamer*: παράξενα αντικείμενα από το εξωτερικό, δημιουργήματα με στοιχεία από παράξενα ζώα (νύχια, κέρατα, καυλιόδοντες ναρβάλ, ταριχευμένους

For What Was I Created?, έργο του Γουίλιαμ Χόλμπρουκ Μπερντ (Μουσείο του Μπρούκλιν).

κροκόδειλους, και λοιπά) και –κυρίως– έργα τέχνης. Αυτά μπορούσαν να αφορούν οποιοδήποτε αντικείμενο, αρκεί να τραβούσαν το ενδιαφέρον ή να κέντριζαν το πνεύμα. Ρωπογραφίες, «πίνακες πινακοθηκών», τοπία, νεκρές φύσεις και πίνακες που απεικόνιζαν το εσωτερικό δωματίων, όλα ήταν δημοφιλή, αλλά η *singerie* –που συνδύαζε μια ευφυή παρατήρηση της φύσης με καυστικό, πνευματώδες χιούμορ– ταίριαζε ιδανικά στις αλλόκοτες απαιτήσεις τέτοιων δωματίων.

Ο δεύτερος λόγος ήταν η κυριαρχία ορισμένων καλλιτεχνικών οικογενειών. Κατά το τέλος του 16ου και κατά τον 17ο αιώνα μία περιορισμένη ομάδα στενά δεμένων πατριών –με κέντρο την Αμβέρσα– ασκούσε μία δυσανάλογη επιρροή πάνω στην ανάπτυξη της ολλανδικής τέχνης. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές αυτές πατριές ήταν των Φαντερ Μπορχτ, των Μπρίγκελ, των Φράνκεν και των

Οι δύο μαϊμούδες, αινιγματικός αλληγορικός πίνακας του Πίτερ Μπρίγκελ του πρεσβύτερου, 16ος αιώνας (Βερολίνο, Πινακοθήκη Γκεμέλντε).

Τένιερς. Παρότι δεν είχαν την ίδια επιτυχία όλα τους τα έργα, ήταν τόσο καταξιωμένοι, που οτιδήποτε προτιμούσαν ή ευνοούσαν γινόταν μόδα. Το γεγονός ότι τους «γυάλισαν» οι μαϊμούδες εγγυούταν την επιτυχία της *singerie*.

Ευτελισμένη ανθρωπότητα

Μπορεί ωστόσο αυτοί οι λόγιοι να δικαιολογούν τη δημοτικότητα της *singerie* μετά την εμφάνιση του *Κοιμώμενου πλανόδιου*, αλλά δεν εξηγούν ποιο ήταν το αρχικό έναυσμα – ή γιατί ξαφνικά οι μαϊμούδες χρησιμοποιήθηκαν για λόγους παρωδίας και όχι για αλληγορικούς ή διακοσμητικούς σκοπούς.

Η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι οι Ολ-

λανδοί άρχισαν να βλέπουν τις μαϊμούδες με έναν άλλο τρόπο. Όταν ο Φαντερ Χέιντεν δημιούργησε το χαρακτηριστικό του, η Ολλανδική Δημοκρατία εισερχόταν σε μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης αυτό οφειλόταν κυρίως στο εμπόριο, κατά το μεγαλύτερο μέρος με τις Ανατολικές Ινδίες. Ύστερα από αρκετά επιτυχημένα ταξίδια στην Ινδία, το 1595 ξεκίνησε η πρώτη ολλανδική αποστολή για την Ινδονησία και το 1602 ιδρύθηκε στην Αμβέρσα η *Vereenigde Oostindische Compagnie* (VOC ή Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών). Παρότι η VOC έκανε τους μετόχους της υπερβολικά πλούσιους, η πιο σημαντική επίδραση των δραστηριοτήτων της ήταν να διευρύνει ση-

Μαϊμού ζωγράφος, έργο του Ζαν Μπατίστ Ντεσέ, 19ος αιώνας (Ρουέν, Μουσείο Καλών Τεχνών). ΔΕΞΙΑ: Αιγυπτιακό άγαλμα που απεικονίζει μαϊμού, 1ος αιώνας μ.Χ. (Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης).

μαντικά τις γνώσεις των Ολλανδών σχετικά με τους πιθήκους. Ενώ στο παρελθόν γνώριζαν μόνο έναν μικρό αριθμό ειδών από τη Βόρεια και τη Δυτική Αφρική και –σε μικρότερο βαθμό–την Αμερική, τους παρουσιαζόταν πλέον ένα ιλιγγιώδες εύρος νέων ειδών. Μικρότερες, πιο αγελαίες μαϊμούδες, όπως οι μακάκι και οι λανγκούρ, προκαλούσαν τεράστια περιέργεια – κυρίως λόγω της ευφυΐας τους και της ικανότητάς τους να μιμούνται. Φερμένοι στην Ευρώπη από ναυτοραλιστές, ναυτικούς και λαθρεμπόρους, έγιναν οικείες παρουσίες. Μερικές φυλάσσονταν ως κατοικίδια και άλλες σε θηριοτροφεία. Οι πιο άτυχες αγοράζονταν από πλανόδιους μουσικούς και αναγκάζονταν να χορεύουν στους δρόμους.

Ενώ όλο αυτό εξήγησε αρκετά την καλλιτεχνική φαντασία του Πίτερ Μπρίγκελ

του πρεσβύτερου και του Πίτερ φαντερ Χέιντεν ώστε να αρχίσουν να περιλαμβάνουν περισσότερες (ανατολικοασιατικές) μαϊμούδες στις εικόνες τους, προκάλεσε επίσης μια δραματική στροφή στη φιλοσοφική στάση απέναντι στα πρωτεύοντα θηλαστικά γενικότερα. Πριν από τον 16ο αιώνα οι ευρωπαϊκές αντιλήψεις για το ζωικό βασίλειο είχαν διαμορφωθεί από τη Βίβλο. Παρότι ο Θεός είχε δημιουργήσει τον άνθρωπο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση, είχε δημιουργήσει τα ζώα ως μια κατώτερη, ατελέστερη μορφή ζωής. Οι μαϊμούδες, ωστόσο, μερικές φορές θεωρούνταν ότι αποτελούσαν ειδική περίπτωση. Παρότι ήταν προφανώς μη ανθρώπινες, μοιράζονταν αρκετά χαρακτηριστικά με το ανθρώπινο είδος ώστε να θεωρούνται μια μορφή ανθρωπότητας, αν και ευτε-

Καπνιστήριο μαϊμούδων, έργο του Αβραάμ Τένιερς, 17ος αιώνας (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

λισμένης. Αλλωστε, όπως παρατήρησε ο Φλαμανδός ανατόμος Ανδρέας Βεσάλιος, παρουσίαζαν ισχυρή φυσιολογική ομοιότητα. Επίσης είχαν παρόμοιες κοινωνικές συνήθειες και μπορούσαν να εκπαιδευτούν ώστε να συμπεριφέρονται κατά έναν εντυπωσιακά ανθρώπινο τρόπο.

Στις αρχές του 17ου αιώνα όμως αυτό άρχισε να αλλάζει. Παρατηρώντας το νέο είδος μαϊμούς που ερχόταν από την Ανατολή, ο φιλόσοφος Ρενέ Ντεκάρτ εντυπωσιάστηκε περισσότερο από τις διαφορές τους παρά από οποιαδήποτε ομοιότητα. Οι μαϊμούδες, τόνισε, ήταν θεμελιακά άλογα όντα. Παρότι μπορούσαν να μιμηθούν την ανθρώπινη συμπεριφορά με αξιοθαύμαστη ευκολία, το έκαναν χωρίς να το καταλαβαίνουν. Έτσι, ήταν δυνατόν να τους συμπεριφερθεί

κανείς περιφρονητικά ή ακόμη και με απέχθεια. Ο Νικολά Μαλμπράνς πήγε ακόμη πιο μακριά. Βασιζόμενος στην καρτεσιανή άρνηση της ύπαρξης λογικής στους πιθήκους, υποστήριξε ότι οι μαϊμούδες, όπως και άλλα ζώα, δεν μπορούσαν να νιώσουν πόνο ούτε κάποιο άλλο συναίσθημα. Έτσι, δεν τους άξιζε ηθική αντιμετώπιση. Μπορούσε λοιπόν κανείς να τις κακομεταχειριστεί, να τις κακοποιήσει ή ακόμη και να τις υποβάλει σε ζωοτομία κατά βούληση.

Αυτή η άποψη είχε σοβαρές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο αντιπροσωπεύονταν οι μαϊμούδες στην τέχνη. Όσο θεωρούνταν ως κατώτερες μορφές του ανθρώπινου γένους, δεν υπήρχε κανένα εμπόδιο να χρησιμοποιούνται ως μία μεταφορά για τις πιο «ζωώδεις» παρορμήσεις μας, ή ως μικρές *divertissements*

(διασκεδάσεις). Δεν χρειαζόταν να τις απεικονίζουν ως οτιδήποτε άλλο εκτός από τον εαυτό τους ή να συμπεριφέρονται με κανέναν άλλο τρόπο εκτός από τον δικό τους. Από τη στιγμή όμως που θεωρήθηκαν διαζευγμένες από το ανθρώπινο είδος, έμοιαζε λογικό να χρησιμοποιηθούν οι υποτιθέμενες διαφορές τους με στόχο τη διακωμώδηση. Με το να τις τοποθετούν σε ανθρώπινες καταστάσεις οι καλλιτέχνες μπορούσαν να κοροϊδέψουν τον παραλογισμό ή την ηλιθιότητα αυτών που υποτίθεται ότι αντιπροσώπευαν. Πράγματι, όσο πιο «ανθρώπινες» φαίνονταν, τόσο πιο γελοία –και δηκτική– ήταν η σάτιρα.

Βαριές σκιές

Δυστυχώς, τέτοια σκοτεινά σύννεφα δημιουργούν βαριές σκιές. Κατά τη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν, τον 18ο και μεγάλο μέρος του 19ου, το έντονο ενδιαφέρον για τις σκηνές με μαϊμούδες συνέχισε να μεγαλώνει. Μετά την εμφάνισή τους στις Κάτω Χώρες, άρχισαν να εξαπλώνονται στη Γαλλία και στην Αγγλία· και, παρότι προέκυψαν από την ολλανδική επαφή με τις Ανατολικές Ινδίες, σταδιακά επικαλύφθηκαν από ένα νέο πάθος, τη *chinoiserie*. Οι τύποι των απεικονιζόμενων μαϊμούδων άλλαξαν, αλλά οι δυσάρεστες φιλοσοφικές θέσεις πάνω στις οποίες είχε βασιστεί η *singerie* παρέμειναν οι ίδιες. Παρότι η άτακτη διάθεση των μαϊμούδων ενέπνεε ενίοτε μια κάποια τρυφερότητα, υπήρχε ακόμα ένα αγεφύρωτο κενό που τις διαχώριζε από τους ανθρώπους. Η υποτιθέμενη έλλειψη ευφυΐας ήρθε στο προσκή-

νιο. Ο Κριστόφ Ουέτ χρησιμοποίησε τις μαϊμούδες για να γελοιοποιήσει τους Γάλλους γαιοκτήμονες· ο Έντγουιν Λάντσιρ για να κοροϊδέψει τους Άγγλους νατουραλιστές· ο Ονορέ Ντομιέ για να χλευάσει τον βασιλιά Λουδοβίκο-Φίλιππο· και ο Ζαν-Μπατίστ-Ανρί Ντεαί –μεταξύ άλλων– για να κοροϊδέψει τους ίδιους τους ζωγράφους.

Οι μαϊμούδες (και οι πίθηκοι) άρχισαν να αναδύονται από τη σκιά που πρώτοι δημιούργησαν οι καλλιτέχνες του ολλανδικού χρυσού αιώνα μόνο όταν δημοσιεύθηκε το επαναστατικό έργο του Κάρολου Δαρβίνου *Η καταγωγή των ειδών*. Μόλις εντοπίστηκε μια φανερή σύνδεση ανάμεσα στην καταγωγή των πιθηκοειδών και των ανθρώπων, αναγνωρίστηκε ότι οι ομοιότητες υπερείχαν από τις όποιες ανομοιότητες – και η χρήση των μαϊμούδων με σκοπό να παρωδήσουν, να κοροϊδέψουν και να υποβιβάσουν άρχισε σταδιακά να φθίνει. Η επανόρθωση ωστόσο αργεί ακόμα να ολοκληρωθεί. Όπως οι απόψεις του Δαρβίνου συνάντησαν αντίσταση από δημιουργιστές όπως ο Σάμιουελ Γουίλμπερφορς, έτσι σε μερικές περιοχές οι πιθηκοειδείς εξάδελφοί μας εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση και σκληρότητα – και να απεικονίζονται με τρόπους που δεν δικαιώνουν ούτε αυτούς ούτε εμάς. Αυτό πρέπει να αλλάξει. Αν δεν θέλουμε να φαινόμαστε τόσο ανόητοι όσο ο πλανόδιος του Φαν ντερ Χέιντεν, ήρθε η ώρα να αρχίσουμε να φερόμαστε στις μαϊμούδες με τον σεβασμό που τους αξίζει.

Ο Αλεξάντερ Λι είναι υπότροφος στο Κέντρο για τη Μελέτη της Αναγέννησης του Πανεπιστημίου Γουόργουικ.

Μετάφραση: Μυρτώ Κατσίγερα.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΩΔΕΙΟ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΦΕΙΔΙΟΥ

Αρχικά μέγαρο του πρώτου Αυστριακού πρέσβη στην Αθήνα

ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

Στο κέντρο της Αθήνας, σε έναν μικρό, σχεδόν αφανή δρόμο ανάμεσα στις μεγάλες οδούς Πανεπιστημίου και Ακαδημίας, βρίσκεται ένα ιστορικό κτίριο, άγνωστο σε πολλούς. Αυτό το κτίριο, η οικία Πρόκες φον Όστεν στην οδό Φειδίου 3, ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα κτίρια της

Η οικία Πρόκες φον Όστεν και οι κήποι της.

οθωνικής εποχής, συγκεντρώνει επάνω του τόσα διαφορετικά αλλά και αλληλοσυνδεόμενα νήματα του χρόνου και της Ιστορίας, που θα μπορούσε να εκπλήξει ακόμη και αυτούς που ήδη γνωρίζουν την ύπαρξή του. Το νήμα της ιστορίας του ξεκινά από την οθωνική Αθήνα και την Ευρώπη των μεγάλων επαναστάσεων και, περνώντας από διάφορες πτυχές της ιστορίας της Αθήνας, καταλήγει τον 20ό αιώνα σε ένα άλλο σημείο απ' όπου ξεκίνησε, διαφορετικό μεν, εξίσου σημαντικό δε.

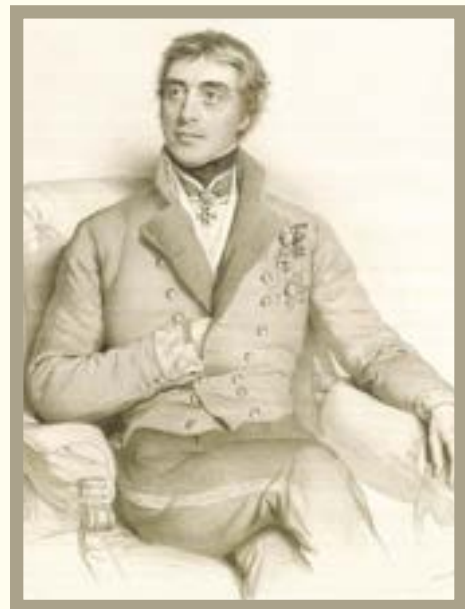
Ο Άντον Πρόκες φον Όστεν (1795-1876)

Η ιστορία του κτιρίου ξεκινά με τον Άντον Πρόκες φον Όστεν, στρατιωτικό, διπλωμάτη, συγγραφέα και φιλότεχνο, και πρώτο πρέσβη' της Αυστρίας στην Ελλάδα, απεσταλμένο του πρίγκιπα Κλέμενς φον Μέτερνιχ.

Ο Άντον Πρόκες φον Όστεν γεννήθηκε στο Γκρατς της Αυστρίας. Έλαβε κλασική παιδεία, κυρίως από τον θετό του πατέρα, Γιούλιους Φραντς Σνέλερ, καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ. Ξεκίνησε να σπουδάζει Νομική, διέκοψε όμως τις σπουδές του επιλέγοντας τη στρατιωτική σταδιοδρομία. Από το 1813 συμμετείχε στους Ναπολεόντειους πολέμους, αρχικά ως αξιωματικός υπό τον αρχιστράτηγο αρχιδούκα Κάρολο της Αυστρίας και αργότερα υπό τον αρχιστράτηγο Κάρολο του Σβάρτσενμπεργκ, του οποίου υπήρξε υπασπιστής.

Το 1824 μετατέθηκε στην ανατολική μεραρχία του αυστριακού πολεμικού στόλου, με πρώτη του αποστολή την αντιμετώπιση της πειρατείας στην ανατολική Μεσόγειο. Με αυτή την αποστολή

έγινε σαφές στους ανωτέρους του ότι διέθετε εξαιρετική παρατηρητική ικανότητα, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να του ανατεθεί η συλλογή πληροφοριών περί των πολιτικών εξελίξεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, άρχισαν τα

Απεικόνιση του Άντον Πρόκες φον Όστεν (1795-1876) σε λιθογραφία του 1847.

πρώτα ταξίδια του στην ανατολική Μεσόγειο, τα οποία τον οδήγησαν στην Αίγυπτο, στους Αγίους Τόπους, στη Βόρεια Συρία και στη Μικρά Ασία.

Το 1825 στην Ελλάδα συνάντησε πολλούς από τους πρωταγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης, όπως τους Ιωάννη Κωλέττη, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Ιωάννη Καποδίστρια, Σπυρίδωνα Τρικούπη, και άλλους. Κατά την επιστροφή από τα ταξίδια του το 1830 του αποδόθηκε από τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Α΄ ο τίτλος του Ιππότη του Τάγματος του Λεοπόλδου και ο τίτλος Φον΄Οστεν,² τον οποίο επέλεξε ο ίδιος. Το 1831-1832 του ανατέθηκε από τον Μέτερνικ αποστολή στην Ιταλία (Μπολόνια και Ρώμη), όπου συναντήθηκε με τον πάπα Γρηγόριο ΙΣΤ΄. Το 1833 ακολούθησε διπλωματική αποστολή στην Αίγυπτο, ενόψει των διαπραγματεύσεων μεταξύ του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ και του Μεχμέτ Αλή Πασά της Αιγύπτου, στο πλαίσιο του Α΄ Αιγυπτοτουρκικού πολέμου.

Η σύζυγος του Πρόκες φον ΄Οστεν, Ιρένε φον Κιτσεβέτερ (1811-1872).

Το 1834, με κοινή απόφαση του Μέτερνικ και του αυτοκράτορα, διορίστηκε πρέσβης στην Αθήνα όπου και παρέμεινε μέχρι το 1849. Από το 1849 και μετά την πτώση του Μέτερνικ στάλθηκε στο Βερολίνο ως απεσταλμένος και πληρεξούσιος υπουργός της Αυστρίας και το 1853-55 ως απεσταλμένος της Αυστρίας στην Ομοσπονδιακή Συνέλευση στη Φρανκφούρτη. Στα τέλη του 1855 διορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και ολοκλήρωσε τη διπλωματική του σταδιοδρομία το 1872, λαμβάνοντας τιμητικές διακρίσεις – από τον σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ την ύψιστη διάκριση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το παράσημο του Τάγματος του Οσμανιέ, και από τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Ιωσήφ τον κληρονομικό τίτλο του κόμη. Τα τελευταία χρόνια του τα πέρασε στο Γκρατς, τον τόπο καταγωγής του, συνεχίζοντας όμως τα ταξίδια του σε Ιταλία, Νότια Γαλλία, Ανδαλουσία, Τυνησία και Αλγερία. Το 1876 πέθανε στη Βιέννη.

Ο Άντον Πρόκες φον ΄Οστεν στην Αθήνα

Η διπλωματική του δραστηριότητα στην Αθήνα επιφύλασσε στον Πρόκες αρκετές δυσκολίες. Υπό το βάρος των εξελίξεων και των διαρκών προστριβών των Μεγάλων Δυνάμεων, κυρίως της Αγγλίας και της Ρωσίας, των διαρκώς αυξανόμενων αξιώσεων επί του ευρύτερου χώρου, και με τον Μέτερνικ ήδη αρκετά αποδυναμωμένο, η θέση του ως απεσταλμένου της Αυστρίας ήταν δυσχερής. Ιδιαίτερο σημείο έντασης αποτελούσε η διαρκής διαμάχη του με τον Βρετανό απεσταλμένο στην Αθήνα, σερ Έντμουντ Λάιονς. Ο Βρετανός κατέστησε την αγγλική θέση σαφέστατη: «Μία ανεξάρτητος Ελλάς είναι πράγμα αδιανόητον. Η Ελλάς είτε θα είναι ρωσική είτε θα είναι αγγλική. Και επειδή δεν πρέπει να είναι

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο από την πλευρά της Χαριλάου Τρικούπη και της Φειδίου, δεκαετία 1920. Η κατοικία του Πρόκες φον Όστεν διακρίνεται ελάχιστα στο βάθος δεξιά.

ρωσική, πρέπει να είναι αγγλική», όπως ανέφερε ο ίδιος ο Πρόκες σε επιστολή του στον αρχιδούκα Ιωάννη Βαπτιστή της Αυστρίας το 1838.

Πιθανότατα και λόγω αυτών των εντάσεων να κατέφευγε με ιδιαίτερη προσήλωση στα προσωπικά του ενδιαφέροντα. Αφιέρωνε πάντοτε χρόνο στη μελέτη της Ιστορίας, της αρχαιολογίας, και λοιπά, σε προσωπικά ταξίδια, συχνά αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, στις συλλογές του (αρχαιοτήτων και νομισμάτων) και στη συγγραφή βιβλίων και άρθρων ως διπλωμάτης και ως μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών της Βιέννης, της Ακαδημίας του Βερολίνου, του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Ρώμης, και

άλλων. Εξέδωσε βιβλία με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του, όπως το *Αξιωμαμένοτα και Αναμνήσεις από την Ανατολή* (1836-1837), αλλά σημαντικότερο είναι το εξάτομο βιβλίο του *Ιστορία της επανάστασης των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου – Διπλωματικώς εξεταζομένη*, που έγραψε κατά την παραμονή του στην Ελλάδα ως αυτόπτης μάρτυρας πολλών γεγονότων της εποχής. Η ευρύτατη αλληλογραφία του με πλήθος προσωπικοτήτων, όπως ο Μέτερνιχ, ο αρχιδούκας της Αυστρίας Ιωάννης Βαπτιστής, ο Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας, και άλλοι, παραμένει σημαντική ιστορική πηγή, ιδιαίτερα για την Ελλάδα, κα-

Το 1877 ο Ερρίκος Σλήμαν αγόρασε σε πλειστηριασμό την οικία του Φον Όστεν, ως προίκα για την κόρη του Ανδρομάχη. ΔΕΞΙΑ: Άποψη της οδού Φειδίου στις αρχές του 20ού αιώνα. Διακρίνεται τμήμα του Ωδείου Λότνερ προς την πλευρά του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

θώς περιέχει περιγραφές ιστορικών προσωπικοτήτων που γνώρισε ο ίδιος, όπως ο Καποδίστριας ή ο Σπυρίδων Τρικoupης.

Αντίστοιχα σημαντική είναι η ποικίλη συμβολή του στην πολιτιστική ζωή και εξέλιξη της Αθήνας. Σε αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και το ίδιο το σπίτι του, η οικία Πρόκες φον Όστεν, το οποίο αποτέλεσε σημείο αναφοράς στη νεαρή πόλη της Αθήνας.

Το κτίριο της οικίας Πρόκες φον Όστεν στην οδό Φειδίου 3

Ο κόμης Πρόκες φον Όστεν έφτασε στην Ελλάδα με την οικογένεια του στις 18 Δεκεμβρίου του 1834, ύστερα από ταξίδι τριών εβδομάδων. Μην έχοντας κάποιον κατάλληλο χώρο στη νεότευκτη πρωτεύουσα για κατοικία και για ειδική χρήση ως πρεσβεία, αγόρασε το 1835,

με δάνειο, κτήματα επιφάνειας 10.000 τ.μ. σε ερημική περιοχή, απέναντι από το Βασιλικό Τυπογραφείο και κοντά στην πλατεία Όθωνος (σημερινή Ομόνοια).³

Το αρχιτεκτονικό έργο αποδίδεται σε διάφορους αρχιτέκτονες, όπως ο Έντουαρντ Σάουμπερτ, πιθανότερα όμως ήταν του Αυστριακού αρχιτέκτονα Καρλ Ρέσνερ, και η επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού Γκούσταφ Λούντερς. Οι οικοδομικές εργασίες ξεκίνησαν τον Φεβρουάριο του 1836, ταυτόχρονα με τη διαμόρφωση των κήπων. Τον Μάιο του 1837 το κτίριο ήταν έτοιμο και ο πρέσβης Πρόκες φον Όστεν εγκαταστάθηκε εκεί μαζί με την οικογένειά του.

Ο όγκος του κτιρίου ήταν κυβικός, κλασικιστικού ρυθμού, χαρακτηριστικού της πρώτης οθωνικής περιόδου, με απλές και καθαρές γραμμές στην εξωτερική όψη. Αποτελούνταν από ημιυπό-

γειο, υπερυψωμένο ισόγειο και έναν όροφο. Οι τοίχοι είχαν πάχος 65 με 70 εκ. στο ημιυπόγειο και 60 εκ. στον όροφο και ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή, οι εσωτερικοί τοίχοι με μικτό υλικό λίθων και τούβλων, μια κατασκευή στιβαρή, που δικαιολογεί την αντοχή του κτίσματος στον χρόνο. Σύγχρονοί του, όπως ο Κ. Φίντλερ, περιγράφουν το κτίριο σαν τεράστιο κύβο πάνω στον οποίο υπήρχε ένας μικρότερος, όπως ήταν η αρχική του μορφή πριν από τη μεταγενέστερη προσθήκη. Οι κήποι της οικίας εκτείνονταν στις σημερινές οδούς Χαριλάου Τρικούπη, Πανεπιστημίου, Εμμανουήλ Μπενάκη και μέχρι τη σημερινή εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής.

Ήδη από το 1838 περιγραφόταν ως ένα από τα «αξιολογότερα ιδιωτικά κτίρια της πόλης», με συνολικά 27 δωμάτια, στα οποία οδηγούσαν τα 14 σκαλοπάτια από πεντελικό μάρμαρο της κεντρικής

σκάλας. Τα δωμάτια ήταν διακοσμημένα με ελαιογραφίες στους τοίχους και διακοσμητικά μοτίβα στις οροφές, όπως άνθη, γιρλάντες και ροζέτες. Είχε δύο κουζίνες, μπάνιο, και στους κήπους κτίσματα για κηπουρό και αμαξηλάτη, στάβλους, χώρους αποθήκευσης ξύλου, πάγου, και λοιπά, θερμοκήπιο, και παροχή νερού από 4 στέρνες.

Ο Χανς-Κρίστιαν Αντερσεν, που συνάντησε τον Πρόκες και τη γυναίκα του, Ιρένε, τον Απρίλιο του 1841, περιγράφει το κτίριο και την περιοχή: «Ένα από τα κτίρια στην άκρη της Αθήνας, [που βλέπει] προς την Πάρνηθα, είναι μια απλή, γεμάτη αρχοντιά βίλα. Οι γυάλινες πόρτες ανοίγουν και τότε αφήνεις πίσω σου την πλατιά ερημιά, τα ψηλά περήφανα βουνά και νομίζεις, βλέποντας την καλογυαλισμένη σκάλα με το χαλί από πάνω ως κάτω, πως βρίσκεσαι σ' έναν εξοχικό πύργο κοντά στην αυτοκρατορική πόλη

Η ιδρύτρια του ομώνυμου ωδείου το 1899, Λίνα (Καρολίνα) φον Λότνερ (1852-1934). ΔΕΞΙΑ: Η κατοικία Πρόκες φον Όστεν στη χρήση της ως Ελληνικό Ωδείο τη δεκαετία 1930. Διακρίνεται η πινακίδα του ωδείου, η οποία υπάρχει μέχρι σήμερα.

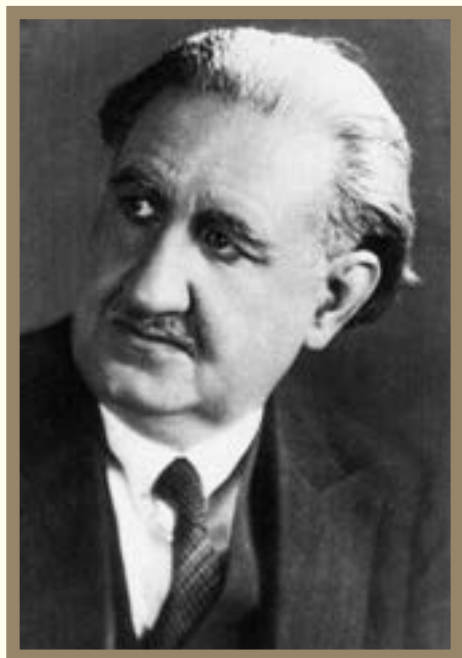
Η Λίνα φον Λότνερ με καθηγητές του ωδείου το 1905. Από αριστερά: Κάρολος Μπέμερ, Ι. Μίλερ, Ήρα Γιαννοπούλου, Νικόλαος Δέλλιος, Λίνα φον Λότνερ, Αρ. Μπούκης, Κλάρα Στράους Κουρτβέλι και Λάζαρος Κίτσος.

του Δούναβη. Όταν μπεις μέσα στα καλόγουστα δωμάτια, θα δεις σύγχρονες ροκοκό κουνιστές καρέκλες, θαυμάσιους καθρέφτες και ζωγραφιές. [...] Βρισκόμαστε στο σπίτι του Πρόκες-Όστεν και της καλλιεργημένης και πανέξυπνης γυναίκας του. Τίποτα δεν θυμίζει εδώ ότι η Αθήνα γεννιέται τώρα. Εδώ μέσα η Αθήνα είναι στο ίδιο επίπεδο με τη Νεάπολη, τη Βιέννη και την Κοπεγχάγη».

Μαζί με τη γυναίκα του, Ιρένε φον Κιζεβέτερ, κόρη Αυστριακού μουσικολόγου που ανήκε στον κύκλο που Φραντς Σούμπερτ, διοργάνωναν χορούς, δεξιώσεις, βραδιές ανάγνωσης ποίησης, αλλά και σε πιο κλειστό κύκλο μουσικές βραδιές, όπως συνέβαινε κάθε Τρίτη με την απ' όλους περιγραφόμενη ως εξαιρετική πιανίστρια Ιρένε στο πιάνο. Όποιος ταξίδευε στην Αθήνα ήξερε για το σπίτι του Πρόκες φον Όστεν και έτσι πέρασαν από αυτό προσωπικότητες όπως οι συγγραφείς Φραντς Γκριλπάρτσερ και ο προαναφερθείς Χανς-Κρίστιαν Άντερσεν, ο μετέπειτα μαϊκήνας των τεχνών και ευεργέτης Νικόλαος Δούμπα⁴, ο Θεόφιλος Χάνσεν, ο

Σκώτος ιστορικός και φιλέλληνας Τζορτζ Φίνλεϊ, και άλλοι, λογοτέχνες, πολιτικοί, διπλωμάτες, αρχαιολόγοι, ακαδημαϊκοί, μέλη βασιλικών οικογενειών, δημιουργώντας έτσι μια ατμόσφαιρα σαλόνι στο κέντρο της νέας πόλης.

Πέρα από τις βραδιές στο σπίτι του, ο Πρόκες φον Όστεν, με την ευρύτατη κλασική παιδεία του, ήταν και ξεναγός όσων έφταναν στην Αθήνα. Τους ξεναγούσε στις αρχαιότητες της πόλης, όπως στο Μνημείο του Λυσικράτους, στο Ερέχθειο, στον Ναό του Ηφαίστου. Για πολλούς από αυτούς τους επισκέπτες ήταν η πρώτη φορά που έρχονταν σε άμεση επαφή με την ελληνική αρχαιότητα. Μέχρι την Ελληνική Επανάσταση η χώρα ήταν κλειστή για τους ξένους και οι περισσότεροι Ευρωπαίοι γνώριζαν την Ελλάδα και τον αρχαίο κόσμο κυρίως μέσα από την Ιταλία και τη Ρώμη, τα μεγάλα ταξίδια των Ευρωπαίων λογίων και αριστοκρατών έφταναν με ασφάλεια μόνο μέχρι την Ιταλία, όπου μπορούσαν να δουν ρωμαϊκές αρχαιότητες και τα ρωμαϊκά αντίγραφα των ελληνικών έρ-

Ο συνθέτης Μανώλης Καλομοίρης (1883-1962) ίδρυσε το 1919 το Ελληνικό Ωδείο, το οποίο διηύθυνε μέχρι το 1926, οπότε ίδρυσε το Εθνικό Ωδείο, το οποίο διηύθυνε μέχρι το 1948. ΔΕΞΙΑ: Ο πιανίστας, συνθέτης και μαέστρος Δημήτρης Μητρόπουλος (1896-1960), από το καλοκαίρι του 1924 ανέλαβε τη διδασκαλία ανώτερων θεωρητικών μαθημάτων, μικτής χορωδίας, και τη συνδιεύθυνση της ορχήστρας του Ελληνικού Ωδείου.

γων και, από τα μέσα του 18ου αιώνα, τα πρώτα ευρήματα της Πομπηίας.

Μεταξύ πολλών άλλων, ο Πρόκες φον Όστεν ξενάγησε στην Αθήνα τον αρχιδούκα της Αυστρίας Ιωάννη Βαπτιστή και τον Πίκλερ φον Μούσκαου, με τον οποίο συνάντησαν τον Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας στην Πνύκα. Ο Πρόκες φον Όστεν πήγαινε συχνά στην Ακρόπολη για μελέτη μαζί με τον Θεόφιλο Χάνσεν, ο οποίος βρισκόταν στην Αθήνα από το 1838 και με τον οποίο είχαν πολύ καλή σχέση, βασισμένη στα κοινά τους ενδιαφέροντα. Η παραμονή του Χάνσεν στην Αθήνα συνέβαλε στη διαμόρφωση του προσωπικού αρχιτεκτονικού ύφους του, το οποίο με τη σειρά του καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής εικόνας της Αθήνας, αλλά και της Βιέννης.⁵ Παράλληλα, μέσω των

δικών του ερευνών που δημοσίευε σε εφημερίδες και σε περιοδικά της Βιέννης, έφερνε τους Βιεννέζους σε επαφή με την αρχαία ελληνική τέχνη.

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της σχέσης του Πρόκες με τον Χάνσεν είναι η σύσταση του Θεόφιλου Χάνσεν στον τραπεζίτη και ομόλογό του, πρόξενο της Ελλάδας στην Βιέννη Γεώργιο Σίνα, ως εξαιρετικού νεαρού αρχιτέκτονα, με αποτέλεσμα την κατασκευή του Αστεροσκοπείου Αθηνών από τον Χάνσεν, δωρεά Σίνα, που ολοκληρώθηκε το 1846 και αποτέλεσε σημείο καταξίωσης για τον Δανό αρχιτέκτονα.

Χρόνια αργότερα, το 1859, ο Χάνσεν ανέθεσε με τη σειρά του ένα σημαντικό έργο σε έναν νέο αρχιτέκτονα, τον Ερνστ Τσίλερ⁶ – την επίβλεψη της κατασκευής της Ακαδημίας των Αθηνών σε σχέδια

Χάνσεν, δωρεά του Σίμωνος Σίνα, γιου του Γεώργιου. Ένα έργο που έμελλε να είναι η αρχή της συνεργασίας και της φιλίας τους, καθώς και της προσωπικής σταδιοδρομίας του Τσίλερ στην Αθήνα. Και τον ίδιο τον Τσίλερ θα τον συναντήσουμε ξανά στην ιστορία του κτιρίου της Φειδίου.

Μιχαήλ Τοσίτσας

Με την μετάθεσή του στο Βερολίνο το 1849, ο Πρόκες φον Όστεν προσπάθησε ανεπιτυχώς να πουλήσει την κατοικία του στο αυστριακό κράτος. Τελικά το σπίτι αγόρασε ο εθνικός ευεργέτης Μιχαήλ Τοσίτσας, για τον ίδιο και τη γυναίκα του, Ελένη.

Ύστερα από μακρά και εξαιρετικά επιτυχημένη επιχειρηματική δραστηριότητα, με επίκεντρο κυρίως την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ο Μιχαήλ Τοσίτσας, κλονισμένος από τον αιφνίδιο θάνατο του αγαπημένου του ανιψιού Νικόλαου Στουρνάρη, παραιτήθηκε από την θέση του ως προξένου της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια και το 1854 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, στο μέγαρο της οδού Φειδίου. Έμελλε όμως να ζήσει μόνο άλλα δύο χρόνια, μέχρι τον θάνατό του το 1856.

Μετά τον θάνατό του η Ελένη Τοσίτσα παρέμεινε στην οδό Φειδίου, συνεχίζοντας μέχρι το τέλος της ζωής της, το 1866, τις δωρεές, κατά την επιθυμία του συζύγου της. Ανάμεσα σε αυτές, και στο πνεύμα των ευεργεσιών του Μιχαήλ Τοσίτσα, έκανε δωρεές που στήριζαν τη μόρφωση και τη γνώση, όπως το Αρσάκειο -Τοσίτσειο της οδού Σταδίου και η έκταση στην οποία χτίστηκε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ερρίκος Σλήμαν

Το 1877 ο επιχειρηματίας και αρχαιολόγος Ερρίκος Σλήμαν αγόρασε σε πλειστηριασμό την οικία Πρόκες και τους κήπους

της, ως προίκα για την κόρη του Ανδρομάχη Σλήμαν, μετέπειτα Σλήμαν-Μελά, σύζυγο Λέοντος Μ. Μελά.

Το οικόπεδο τεμαχίστηκε και στη θέση των κήπων κατασκευάστηκε από την πλευρά της σημερινής οδού Πανεπιστημίου συγκρότημα μικτής χρήσης (4 κατοικιών και ισόγειων καταστημάτων) και δίπλα στην οικία Πρόκες χτίστηκε, δαπάνη Σλήμαν, το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, το οποίο αρχικά ενοικιάστηκε και αργότερα πωλήθηκε στο γερμανικό κράτος.

Το συγκρότημα κατοικιών επί της οδού Πανεπιστημίου ανατέθηκε από τον Ερρίκο Σλήμαν στον Ερνστ Τσίλερ, αρχιτέκτονα της τότε ήδη ολοκληρωμένης κατοικίας του Σλήμαν Ιλίου Μέλαθρον (σημερινό Νομισματικό Μουσείο). Ο Τσίλερ ανέλαβε επίσης τα σχέδια του κτιρίου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, σε συνεργασία με τον σημαντικότερο αρχαιολόγο Βίλχελμ Ντόρφφελντ, μετέπειτα διευθυντή του ινστιτούτου. Με την κατασκευή του ινστιτούτου έγινε και η διάνοιξη της οδού Καραμίχου, σημερινής Φειδίου.

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, πέρα από ένα από τα πλέον σημαντικά πολιτιστικά σημεία της Αθήνας, είναι επίσης υπεύθυνος αρχαιολογικός φορέας για ανασκαφές μνημειώδους σημασίας, όπως του Κεραμεικού της Αθήνας και της αρχαίας Ολυμπίας.

Ωδείο Λότνερ

Για ένα μικρό διάστημα το κτίριο της οδού Φειδίου στέγασε το Υποθηκοφυλακείο Αθηνών. Τον Σεπτέμβριο του 1899 ιδρύθηκε το Ωδείο Λότνερ (ή Νέον Ωδείον) από την Λίνα (Καρολίνα) φον Λότνερ (1852-1934), Βαυαρή πιανίστρια, μαθήτρια του Χανς φον Μπούλοβ⁷ και καθηγήτρια του Ωδείου Αθηνών από το 1891. Έτσι το κτίριο μετατράπηκε σε ωδείο, με

τη δεξιά πλευρά του ισογείου να γίνεται αίθουσα συναυλιών, την αριστερή πλευρά αίθουσα συναλλαγών και, μεταγενέστερα, μουσικό κατάστημα και γραφεία διευθύνσεως, ενώ τα δωμάτια του πρώτου ορόφου μετατράπηκαν σε αίθουσες διδασκαλίας. Το 1903 η Λίνα φον Λότνερ υπέγραψε σύμβαση με τον Μουσικό Σύλλογο Απόλλων και εξέδωσε το ομώνυμο πρώτο μουσικό ιστορικό περιοδικό *Απόλλων*. Το Ωδείο Λότνερ απέκτησε μεγάλο κύρος και παρουσία στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή της πόλης με συναυλίες που διοργάνωνε και παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι το 1919.

Ελληνικό Ωδείο

Τον Ιούνιο του 1919 ο συνθέτης και μουσικοπαιδαγωγός Μανώλης Καλομοίρης (1883-1962) μαζί με μια ομάδα άλλων καθηγητών αποχώρησαν από το Ωδείο Αθηνών στο οποίο δίδασκαν. Τον Σεπτέμ-

βριο του 1919 ίδρυσαν το Ελληνικό Ωδείο, έχοντας εξαγοράσει το Ωδείο Λότνερ ως επιχείρηση, μαζί με τον εξοπλισμό, όπως πιάνο, και λοιπά, και την εκχώρηση του κτιρίου. Ο Καλομοίρης ανέλαβε τη γενική διεύθυνση και τη διεύθυνση σπουδών μέχρι το 1926, οπότε και ίδρυσε το Εθνικό Ωδείο, στο οποίο φοίτησε η Μαρία Κάλλας το 1937-1939.

Ενδεικτικό της ανάπτυξης του Ελληνικού Ωδείου είναι ότι το πρώτο έτος οι σπουδαστές ήταν 686 και το τέταρτο έτος (1923) έφτασαν να έχουν σχεδόν διπλασιαστεί (1.388). Το ίδιο έτος ιδρύθηκε το Θέατρον Ελληνικού Ωδείου, με συναυλίες, εξετάσεις, διαλέξεις, επιδείξεις, θεατρικές παραστάσεις, και άλλα. Από το τρίτο διδακτικό έτος (1922) στο κεντρικό κτίριο ιδρύθηκε εμπορικό τμήμα με βιβλία, πιάνο και άλλα μουσικά όργανα, όπως βιολιά, βιολοντσέλα, και λοιπά, εξαρτήματα, καθώς και επιδιορ-

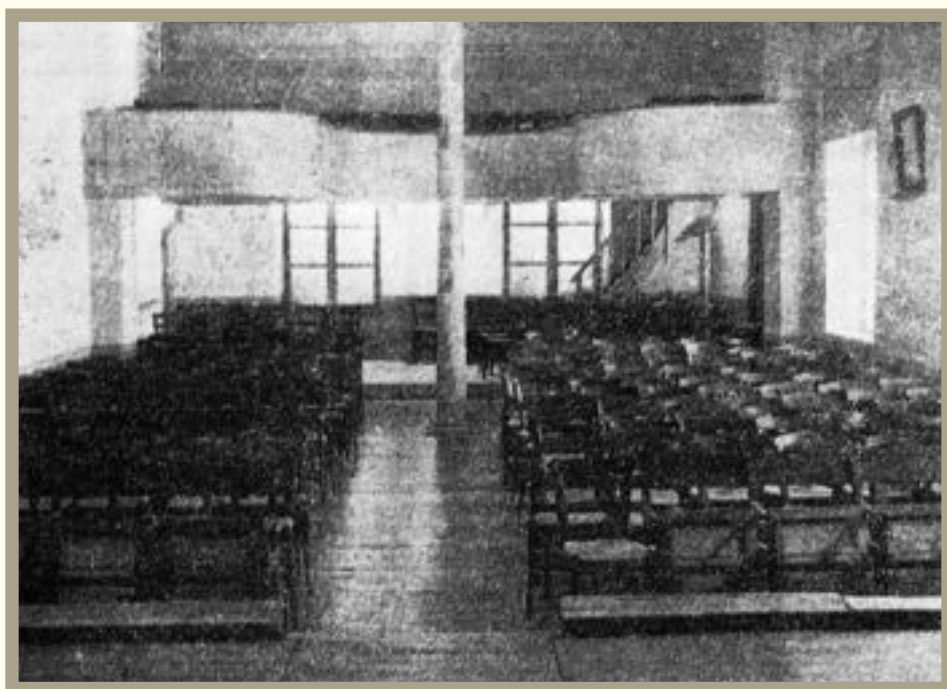
Η σκηνή του Ελληνικού Ωδείου.

θώσεις. Οι συναυλίες πραγματοποιούνταν πλέον και εκτός της αίθουσας του κτιρίου της Φειδίου, κυρίως στο θέατρο Ideal της οδού Πανεπιστημίου, μεταγενέστερα και στα θέατρα Ρεξ και Ολύμπια, στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός, και άλλα.

Από το καλοκαίρι του 1924 ανέλαβε τη διδασκαλία ανώτερων θεωρητικών μαθημάτων, μικτής χορωδίας, και τη συνδιεύθυνση της ορχήστρας του Ελληνικού Ωδείου ο πιανίστας, συνθέτης και μαέστρος Δημήτρης Μητρόπουλος (1896-1960), ξεκινώντας έτσι τη διεθνή σταδιοδρομία του, η αξία της οποίας παραμένει αναλλοίωτη μέχρι και σήμερα. Όπως ανέφερε ο ίδιος, εκεί, στο περιβάλλον αυτής της ορχήστρας, διδάχτηκε πραγματικά την τέχνη του, τη μουσική διεύθυνση. Η Συμφωνική Ορχήστρα του Ελληνικού Ωδείου συνενώθηκε με τη Συμφωνική Ορχήστρα του Ωδείου Αθη-

νών και δημιουργήθηκε η Συμφωνική Ορχήστρα του Συλλόγου Συναυλιών (ΣΟΣΣ), με αρχιμουσικό τον Δημήτρη Μητρόπουλο.

Το πρόγραμμα των συναυλιών της ΣΟΣΣ περιλάμβανε όλο το κλασικό ρεπερτόριο, αλλά επίσης αρκετή σύγχρονη μουσική, όπως η *Εξαϋλωμένη νύχτα* του Σένπεργκ, *Το πουλί της φωτιάς* του Στραβίνσκι, ο *Προμηθέας* του Σκριάμπιν, και άλλα. Όπως αφηγείται ο ίδιος ο Μητρόπουλος: «Η Συμφωνική Ορχήστρα [...] την εποχή εκείνη των πρώτων χρόνων της σταδιοδρομίας μου ως μαέστρου [...] είχε κατορθώσει να μας βγάλει διεθνώς ασπροπρόσωπους». Η Συμφωνική Ορχήστρα είχε φέρει στην Αθήνα τις μεγαλύτερες πνευματικές και καλλιτεχνικές κορυφές της Ευρώπης, ανάμεσά τους συνθέτες και διευθυντές ορχήστρας, όπως ο κορυφαίος συνθέτης Ρίχαρντ Στράους, ο διάδοχος του Γκούσταβ Μά-

Άποψη της αίθουσας συναυλιών του Ελληνικού Ωδείου.

Το εγκαταλειμμένο ιστορικό κτίριο του Ελληνικού Ωδείου σήμερα.

ληρ στη διεύθυνση της Όπερας της Βιέννης και διευθυντής της Φιλαρμονικής της Βιέννης Φέλιξ Βαϊνγκάρτνερ, ο συνθέτης και διευθυντής ορχήστρας της παγκόσμιας πρεμιέρας του έργου του Στραβίνσκι *Το Πουλί της Φωτιάς*⁸ Γκαμπριέλ Πιερνιέ, και άλλοι. Ο ίδιος ο Ρίχαρντ Στράους, η μεγαλύτερη κορυφή της Γερμανίας κατά τον ίδιο τον Μητρόπουλο, «επαίνεσε σε άρθρο του τη μουσική μας κίνηση και έφτασε ακόμα να στείλει μέσω της γερμανικής κυβέρνησης συγχαρητήρια στον πρέσβη της Ελλάδας στο Βερολίνο, με την ευχή η Ελλάδα να γίνει και πάλι κέντρο πνευματικό. Πρότεινε, μάλιστα, η γερμανική κυβέρνηση να βοηθήσει στην ίδρυση ενός μεγάλου Διεθνούς Πολιτιστικού Μεγάρου, από κάτω από την Ακρόπολη, για να παίζονται εκεί όλες οι “πρώτες” των μεγάλων αριστουργημάτων της παγκόσμιας παραγωγής».

Το Ελληνικό Ωδείο και ο ιδρυτής του

διεύρυναν την παρουσία της μουσικής παιδείας⁹ και της παρουσίας της μέσα από τις συναυλίες σε όλη την πόλη, ενώ με την ανάθεση της συνδιεύθυνσης της ορχήστρας του Ωδείου στον Μητρόπουλο άνοιξαν το ρεπερτόριό της και την επαφή του αθηναϊκού κοινού με νέα ακούσματα σύγχρονης και πρωτοποριακής μουσικής.

Η σημερινή κατάσταση της οικίας Πρόκες

Το 1934 το κτίριο, μαζί με το συγκρότημα των 4 νεοκλασικών κτιρίων μικτής χρήσης επί της οδού Πανεπιστημίου 46, πωλήθηκε από την Ανδρομάχη Σλήμαν-Μελά στο Ταμείο Συντάξεων του Προσωπικού των Τραπεζών Εθνικής, Κτηματικής και Ελλάδος, ενώ το Ελληνικό Ωδείο παρέμεινε στο κτίριο της οικίας Πρόκες μέχρι το 1971. Από το 1971 μέχρι σήμερα το κτίριο παραμένει κενό. Το

Η σκηνή του Ελληνικού Ωδείου, ερειπωμένη, σήμερα.

1977 ανακηρύχθηκε διατηρητέο και οίκημα που έχει ανάγκη από ειδική κρατική προστασία.¹⁰

Στις 21 Ιουλίου 2022 τμήμα του τοίχου κατέρρευσε πάνω στη στέγη του παρακείμενου κινηματογράφου Ιντεάλ ενώ αυτός ήταν σε λειτουργία. Οι ζημιές δεν ήταν σοβαρές, έκαναν όμως ακόμη πιο προφανή την ανάγκη πραγματικής προστασίας του κτιρίου, το οποίο έχει υποστεί με τη φθορά του χρόνου, αλλά είναι σε θέση να αναστηλωθεί. Με επίσημη ανακοίνωση στις 22 Ιουλίου 2022 το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού ανακοίνωσε ότι η χρήση του παραχωρήθηκε από το ΕΦΚΑ, ιδιοκτησίας του οποίου ήταν το κτίριο, στο Υπουργείο Πολιτισμού, δηλώνοντας ότι «για την αποκατάστασή του εκπονούνται τάχιστα οι μελέτες, το κόστος των οποίων καλύπτεται από ιδιώτη χορηγό, με στόχο η αποκατάσταση του κτιρίου να ενταχθεί για χρηματοδότηση στο ΕΣΠΑ 2021-2027».

Ένα κτίριο στο οποίο συγκεντρώνονται τόσο πολλές πτυχές της Ιστορίας, ξεκινώντας από την οθωνική εποχή, τις πολιτιστικές ανταλλαγές Ελλάδας και Ευρώπης, την εθνική ευεργεσία, για να φτάσουν στη μουσική και στη μουσική πρωτοπορία, με παγκόσμιας εμβέλειας προσωπικότητες, θα έπρεπε να λάβει τη θέση που του αρμόζει και να βρει νέα χρήση, ιδανικά αντάξια της μακράς και πολύπλευρης ιστορίας του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ο Αντον Πρόκες φον Όστεν αναφέρεται στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία με πολλούς διαφορετικούς, αλλά καθόλα δόκιμους τίτλους – από τον ίδιο τον Μέτερνιχ αναφέρεται ως πληρεξούσιος υπουργός στην αναγγελία του διορισμού του, όπως και στην *Επετηρίδα του Βασιλείου της Ελλάδος* του 1837, αλλού ως πρέσβης, πρόξενος, επιτετραμμένος ή ως διπλωματικός απεσταλμένος. Χάριν συντομίας, θα διατηρηθεί στο παρόν κείμενο ο όρος πρέσβης.

- 2 Όστεν (Osten) στα γερμανικά σημαίνει ανατολή.
- 3 Η Αθήνα το 1836 μετρούσε περίπου 14.000 κατοίκους, με την πόλη να αναπτύσσεται κυρίως γύρω από την Ακρόπολη.
- 4 Περισσότερα για τη σχέση του Νικόλαου Δούμπα, του Πρόκες φον Όστεν και της Ιρένε φον Κιζεβέτερ στο Άννα Χουλιάρá, «Νικόλαος Δούμπα – Ένας άγνωστος ευεργέτης», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 622, Απρ. 2020, σσ. 88-103.
- 5 Έργα του Χάνσεν στην Αθήνα: το Αστεροσκοπείο Αθηνών, το Ζάππειο, η Ακαδημία των Αθηνών, η Εθνική Βιβλιοθήκη, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο (μαζί με τον αδελφό του, Κρίστιαν). Έργα του Χάνσεν στη Βιέννη: Βουλή της Αυστρίας, Ακαδημία Καλών Τεχνών, Musikverein, Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία Αγίας Τριάδος.
- 6 Ο Ερνστ Τσίλερ (1837-1923) δούλευε στο, πλέον καταξιωμένο, αρχιτεκτονικό γραφείο του Θεόφιλου Χάνσεν στη Βιέννη μόλις έναν χρόνο, από το 1858.
- 7 Χανς φον Μπούλοβ: μαέστρος, πιανίστας και συνθέτης, από τους σημαντικότερους του 19ου αιώνα, μαθητής του Φραντς Λιστ και σύζυγος της κόρης του, Κόζιμα Λιστ, μετέπειτα συζύγου του Ρίχαρντ Βάγκνερ. Ως μαέστρος διηύθυνε τις πρεμιέρες των έργων του Βάγκνερ *Τριστάνος και Ιζόλδη* (1865) και *Οι αρχιτραγουδιστές της Νυρεμβέργης* (1868).
- 8 Σε ανάθεση των Ballets Russes, Palais Garnier, Παρίσι, 25-6-1910.
- 9 Είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και σήμερα χρησιμοποιούμε για τα θεωρητικά μαθήματα μουσικής τα βιβλία του Μανόλη Καλομοίρη.
- 10 Φ.Ε.Κ.: ΥΑ Α/Φ31/17035/1837 π.ε/5-7-1977 - ΦΕΚ 759/Β/9-8-1977:
«Περί χαρακτηρισμού του κτιρίου του Ωδείου Αθηνών στην οδό Πειραιώς 35 και της οικίας Prokesh von Osten στην οδό Φειδίου 3 στην Αθήνα, σαν διατηρητέα μνημεία.
Χαρακτηρίζουμε σαν οίκημα που έχει ανάγκη από ειδική κρατική προστασία:
α) Το κτίριο του Ωδείου Αθηνών επί της οδού Πειραιώς 35, στην Αθήνα, όπου στεγάστηκε αρχικά η αντιβασιλεία, εν συνεχεία δε και μέχρι το 1871 το Πολυτεχνείο και τέλος το Ωδείο Αθηνών.

β) Το κτίριο επί της οδού Φειδίου 3, άλλοτε κατοικία του πρεσβευτού της Αυστρίας Prokesh von Osten και όπου μέχρι πρότινος στεγαζόταν το Ελληνικό Ωδείο». ΚΝ 5351/1932, άρθρο 52. Ν 1469/1950.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Μαριλένα Κασσιμάτη (επιμ.), *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, 2000.
- Της ίδιας* (επιμ.), *Ερνέστος Τσίλλερ. Αρχιτέκτων (1837-1923)*, Αθήνα, 2010.
- Απόστολος Κώστιος (επιμ.), *Δημήτρη Μητρόπουλου «Αυτοβιογραφικά»*, Αθήνα, 2010.
- Δανιήλ Ορφανουδάκης, *Η κατοικία Prokesh von Osten στην Αθήνα και διαδοχικές χρήσεις της (1836-1971)*, Πειραιάς, 1997.
- Πολύτονον*, διμηνιαία έκδοση της Ένωσης Ελλήνων Μουσουργών, τεύχ. 67, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2014.
- Daniel Bertsch, *Der Fremde und der Eigene Blick. Reisen und Reisende in Griechenland*, Μύνστερ, 2005.
- Muhammad as-Sayyid Omar, *Anton Prokesh von Osten - Ein österreichischer Diplomat im Orient*, Βερολίνο, 1993.
- Katja Sporn και Θεμιστοκλής Μπιλής, *Das Deutsche Archäologische Institut Athen - Architektur und Geschichte*, Αθήνα, 2018.
- «Anton Prokesh von Osten: Sammler, Gelehrter und Vermittler zwischen den Kulturen», πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Γκρατς, 2016.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Διπλωματικά Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο ΕΡΤ, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, American School of Classical Studies at Athens, Archives, Heinrich Schliemann Papers.

Η Άννα Χουλιάρá είναι ιστορικός τέχνης.

Συστήματα Θέρμανσης
Ενεργειακά
Τζάκια & Σόμπες

baumarket.gr
ΔΟΜΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

Άμεση παράδοση
σε όλη την Ελλάδα

baumarket.gr

Το επίσημο eshop της Μαθιός Πυρίμαχα

 210 55 80 120-1
info@baumarket.gr

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: ΕΚΛΕΚΤΙΚΕΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΕΣ

ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Π. ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗ

«Δραματικά γεγονότα έκαμαν, από τα εφηβικά μου χρόνια, την μνήμη μου να 'ναι πολύ βαρειά. Τα δραματικά ιστορικά γεγονότα που συγκλόνισαν την χώρα μας από το 1915 έως το 1922 είχαν αντίκτυπο άμεσο και οδυνηρό στο πρόσωπό μου. Αυτό έκαμε πολύ βαρειά τη μνήμη της εφηβικής και πρώτης ώριμης ηλικίας μου αλλά και έκαμε τη συνείδησή μου νά 'ναι προπαρασκευασμένη για όσα η Ιστορία είχε επιφυλάξει ακόμα στη χώρα μας και στην προσωπική μου ζωή. Διδάχτηκα πολλά, προ πάντων την καρτερία και την ανεκτικότητα. Κατάλαβα γρήγορα, από το 1924, ότι και στις εμφύλιες έριδες καμμιά πλευρά δεν έχειμόνον αυτή δίκιο, ή, αυτό είναι απόλυτα βέβαιο, ότι και στις δυο πλευρές υπάρχουν καλοί και κακοί, τίμιοι και ασυνείδητοι, ανιδιοτελείς και έμποροι των εμφυλίων παθών. Όταν οι εμφύλιες έριδες έφθασαν σε αιματηρές συγκρούσεις, πήρα θέση, τάχθηκα με τη μία από τις δύο πλευρές, όχιμόνον παθητικά, αλλά ενεργά και υπεύθυνα. Πριν μου το διδάξει αυτό ο Σόλων, μου το είχε επιβάλει η ίδια μου η συνείδηση. Αλλά, βοηθημένος από τη βαρειά μνήμη των εφηβικών και πρώτων ώριμων χρόνων της ζωής μου, η συνείδησή μου με δίδαξε επίσης ότι οφείλω, όταν κοπάζει η θύελλα, να αντικρύζω και τους χθεσινούς αντιπάλους με κατανόηση και με πνεύμα αμεροληψίας, να σέβομαι και τις δικές τους

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σε παιδική ηλικία, με τον θείο του (αδελφό της μητέρας του) Δημήτριο Γούναρη. ΔΕΞΙΑ: Ο Δημήτριος Γούναρης (1867-1922), ιδρυτής του κόμματος των Εθνικοφρόνων (το πρώτο οργανωμένο κόμμα της ελληνικής δεξιάς), διετέλεσε τρεις φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας. Στις 15 Νοεμβρίου 1922, με απόφαση του έκτακτου στρατοδικείου, εκτελέστηκε στο Γουδί.

θυσίες, να καταλογίζω λάθη και αδικίες όχι μόνο σε κείνους αλλά και σε μένα τον ίδιο. Και τώρα που η μνήμη μου πλησιάζει στο όριο, οπότε –είτε το θέλω είτε όχι– θα απαλλαγεί οριστικά από κάθε βάρος, θεωρώ χρέος μου να αγωνισθώ, όσο καιρό μου το επιτρέψει ακόμα ο Θεός, για την αποτροπή ενός νέου εθνικού διχασμού, που τον αισθάνομαι να υποβόσκει στις ψυχές πολλών Ελλήνων. Είναι τάχα μοίρα του Ελληνισμού η δικόνοια; Δεν θέλω να το πιστέψω. Αλλά και αν είναι μοίρα του Ελληνισμού η δικόνοια, η θέλησή του μπορεί να νικήσει τη μοίρα, φθάνει να καταλάβουμε όλοι ότι καμιά πολιτική ή κοινωνική ιδεολογία δεν δικαιολογεί βίαια πάθη και φανατισμούς, αφού καμιά δεν μπορεί, επικρατώντας, να αποδειχθεί στην ιστορική πράξη τόσο άψογη και ωραία όσο τη βλέπουν με

τη φαντασία τους, πριν την δουν στην πράξη, οι φανατικοί οπαδοί της».

Αυτά έλεγε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος τον Σεπτέμβριο του 1982, συνοψίζοντας την εθνικά ενωτική πορεία της ζωής του.

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κανελλόπουλος πάντοτε ήταν αδιάλλακτα ενωτικός. Ίσως γιατί είχε μέσα του όλη την ελληνική ιστορία, ήταν (και είναι) σύγχρονος όλων των γενεών μέσα στις μεγαλοσύνες και στις μιζέριες που χάραξαν την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους τις τελευταίες δυόμισι χιλιετίες. Και πριν γίνει ενωτικός στην καθαυτό πολιτική δράση του, είχε ενώσει και συμφιλιώσει μέσα του τους εκφραστές των πιο μεγάλων αντιθέσεων στην ιστορία του γένους, της οποίας εκείνος ήταν ένα αλγεβρικό καταστάλαγμα. Γι' αυτό και η ημερομηνία της γέννησής του (30 Νοεμβρίου 1902, ημέρα του Αγίου Ανδρέα, του πιο σιωπηλού από τους Αποστόλους, όπως τον αποκαλούσε ο ίδιος) έχει τυπική και συμβατική μόνο σημασία.

Γιατί ο Κανελλόπουλος ήταν παρών και στη μεγάλη ώρα του Μαραθώνα, που σφράγισε την ακμή του αρχαίου ελληνισμού. Ήταν κοντά στον Αλκιβιάδη όταν συλλάμβανε τα κοσμοκρατορικά σχέδια της Αθήνας στις μεγάλες ώρες της ακμής του κλασικού ελληνισμού. Ήταν ειρηνοποιός ανάμεσα στους αντιμαχόμενους κατά τη φοβερή εκείνη σύγκρουση, που δεν ήταν μόνο πολεμική, αλλά και σκληρή αντιπαράθεση πνευμάτων και δογμάτων και που καθιερώθηκε να ονομάζεται Πελοποννησιακός πόλεμος. Έζησε την

ένοπλη εξερεύνηση των Ελλήνων στην Ασία, τα μεγαλεία και τις μικρότητες του 3ου αιώνα, του «σημαδιακού». Είδε τη συντριβή των Κυνός Κεφαλών και της Πύδνας, θρήνησε πάνω στα συντρίμια της Σκάρφειας και της Λευκόπετρας, σήκωσε στα χέρια του νεκρό τον Δίαιο, τον Κριτόλαο, τον Φιλοποίμενα, τον Άγι τον Δ', και παρακολούθησε τα βήματα του Πολύβιου στη Ρώμη και στην Καρχηδόνα. Και ήταν και στον λόφο του Άρειου Πάγου όταν έφτασε εκεί ο Απόστολος των Εθνών για να μεταδώσει το μήνυμα της αγάπης. Συνάντησε στην ακαδημαϊκή Αθήνα τον Ιουλιανό και τους Καππαδόκες, και ακολούθησε τον Κωνσταντίνο στην πορεία προς το Βυζάντιο. Ξαναγεννήθηκε το 1402, είδε τα πρώτα δειλά και οδυνηρά βήματα του αρτιγέννητου νεοελληνισμού, τις αναγεννητικές προσπάθειες του Γεωργίου Γεμιστού και του Βησσαρίωνος και του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Και βάδισε όλη την πορεία της εθνικής αποκατάστασης με τους μεγάλους πατέρες του Γένους.

Η πολιτική συγκρότηση και το πολιτικό ήθος του διαμορφώθηκαν μέσα στη γνήσια πνευματική ατμόσφαιρα που απέπνεε η Πάτρα στις αρχές του 20ού αιώνα, υπό την επίδραση της ασκητικής, της βιβλικής μορφής του Δημήτριου Γούναρη. Και η συγκρότηση αυτή ενείχε τα στοιχεία και του αδαμάντινου χαρακτή-

Στο Μιντιλόγλι Αχαΐας (αριστερά), με την οικογένειά του και τον θείο του Δημήτριο Γούναρη, το 1914.

ρα και της πολιτικής προσωπικότητας, που είναι ηθικά και ιδεολογικά αταλάντευτη, επιβαλλόμενη και δυναμική από το ένα μέρος, μετριοπαθής και πάνω από εξαλλοσύνες και μικρότητες ή και σκοπιμότητες από το άλλο. Υπήρξε ο Κανελλόπουλος και αρχηγός κόμματος και έδωσε έντονες πολιτικές μάχες και αντιπαρατάχθηκε σκληρά σε μακροχρόνιους κομματικούς και ιδεολογικούς ανταγωνισμούς αλλά, και σ' αυτό διαφέρει από τους άλλους Έλληνες πολιτικούς του καιρού του, στεκόταν πάντοτε, ψυχικά, πάνω απ' όλα αυτά, αγκαλιάζοντας με φιλία και κατανόηση τον αντίπαλο ως Συνέλληνα που έχει και αυτός ως σημείο αναφοράς του την Ελλάδα και την προκοπή του ελληνικού λαού. Στην εποχή της μεγάλης εσωτερικής κρίσης (1944-1949) υπήρξε αμείλικτος στην υπεράσπιση του

κατεστημένου πολιτεύματος, αλλά δεν τον πότισε το μίσος και ο φανατισμός, ώστε να έχει αργότερα τη δυνατότητα να γίνεται, χωρίς επιφύλαξη, δεκτός και από την παράταξη που τόσο σκληρά πολέμησε άλλοτε.

Και ο Γούναρης αντιτάχθηκε με σθένος στην εξωτερική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου μετά τον Φεβρουάριο του 1915. Και όμως, όταν ο νεαρός τότε Κανελλόπουλος τον βρήκε εξόριστο στην Πίζα της Ιταλίας το καλοκαίρι του 1920, ο Γούναρης του είπε: «Καλά έκαμε ο Βενιζέλος και μας πήγε στη Σμύρνη. Ήταν πόθος αιώνων. Είναι θεμελιώδης η διαφωνία μου με όσους τον κατηγορούν». «Είμαι υπερήφανος», έγραφε πολλά χρόνια αργότερα ο ανιψιός του, «που άκουσα αυτή τη φράση από το στόμα του θείου μου». Και ήταν πολλοί την

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος φοιτητής στην Αθήνα το 1919.

εποχή εκείνη που, ακόμη και μέσα από το Κόμμα Φιλελευθέρων, διατηρούσαν επιφυλάξεις για την ορθότητα της «υπερπόντιας» εκείνης εθνικής εξόρμησης. Πάνω σ' αυτή την πολιτική ηθική του Γούναρη, της αναγνώρισης δηλαδή, έστω και κατ' ιδίαν, της πολιτικής του αντιπάλου, θεμελίωσε τη δική του πολιτική ηθική ο Κανελλόπουλος.

Ο Γούναρης, με την πολιτική και το προσωπικό του παράδειγμα, δίδαξε στον Κανελλόπουλο την ανάγκη της δημιουργίας, την προστασία των πνευστέρων τάξεων, τη δυσπιστία έναντι των φορέων του πλούτου. Αν μελετήσει κανείς την *Πνευματική Νεοελληνική Κοινωνία* του Κανελλόπουλου της δεκαετίας του 1930, θα διαπιστώσει έντονες τις επιδράσεις του Γούναρη, ο οποίος το 1906 έλεγε στη Βουλή: «Πρέπει κάποτε να ψάλωμεν τον επικήδειον της παλαιάς σχολής του κυβερνητικού κομπογιαννι-

τισμού, της πολιτικής των ξυλοσχιστών του Συντάγματος, των τύπων και των λέξεων. Τι ερείπια κράτους, τι σκελετός πολιτικός, τι τυμπανιαίος οργανισμός αυτό το λεγόμενον ελληνικόν κράτος, του οποίου την καταστρεπτικότητα φεύγουν οι Έλληνες, αγρόται και αστοί. Ένα παμπάλαιον γέλασμα νόμων, ένας μεσαιωνικός πύργος ερειπωμένος, με πνεύμα κυβερνητικόν πρωτογονικόν, με μεθόδους βίου δανεισμένας από ό,τι στάσιμον, οπισθοδρομικόν και βάρβαρον υπάρχει εις τον κόσμον του πολιτισμού. Δικαιοσύνην και ασφάλειαν δεν γνωρίζει το κράτος αυτό, την πρόοδον και τους δρόμους της δεν ηξεύρει. Αλλά, ίνα τελειοποιήσει κάθε σατανικήν εφεύρεσιν, προς αποστράγγισιν του ιδρώτος και του αίματος των πνευστέρων τάξεων, είναι ιδανικόν. Διά του συστήματος των εμμέσων φόρων ο Έλλην μετεβλήθη εις ένα δούλον του οποίου ο αγών περί υπάρξεως κατήντησε θηριώδης, μια πληγή αγρία, εμποδίζουσα κάθε αναψυχήν ηθικήν και κοινωνικήν...»

Έντονες επίσης ήταν οι επιδράσεις του Γούναρη στη διαμόρφωση της πολιτικής προσωπικότητας του Κανελλόπουλου, όπως αυτή απεικονίζεται όχι μόνο στη μελέτη *Η Νεοελληνική Κοινωνία*, αλλά και σε όλη την πολιτική δράση του όταν το 1908 έλεγε στη Βουλή: «Επιθυμούμεν πλειοψηφίαν όχι πλέον εντός ολιγαρχικής και συμμοριακής, αλλ' εντός πραγματικώς δημοκρατικής Βουλής. Διότι δεν θέλομεν υπό την σκιάν μιας ευκαιριακής πλειοψηφίας να παχύνωνται αι επιχειρηματικά κλίκα και αι πολιτικά συμμορία, ο δε λαός να πεινά, να δουλεύει, να δέρνεται από τους αξιωματικούς και τους αστυνόμους, να ληστεύεται από τους φυγοδίκους, τους εισπράκτορας, τους ειρηνοδίκας και τους αποσπασματάρχας».

Ο Γούναρης το 1908, αν και την προη-

γούμενη διετία είχε πολεμήσει σκληρά την κυβέρνηση Γεώργιου Θεοτόκη, όταν το θέρος του έτους εκείνου πίστεψε ότι ο Θεοτόκης είχε σοβαρή πρόθεση να συμβάλει στην αναγεννητική προσπάθεια την οποία επαγγελλόταν ο Γούναρης, δέχτηκε να τον βοηθήσει αναλαμ-

βάνοντας το Υπουργείο των Οικονομικών. Η πράξη του αυτή ήταν υπόδειγμα για τον Κανελλόπουλο, ο οποίος όταν, παρά την αυστηρή αντιπολίτευσή του στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή τη διετία 1956-1958, αντελήφθη ότι ο Καραμανλής διακατεχόταν από θέ-

Ο Δημήτριος Γούναρης (δεξιά) με την Ειρήνη Πεσματζόγλου (σύζυγο του τραπεζίτη Γεωργίου Πεσματζόγλου) και τον Ίωνα Δραγούμη εξόριστοι στην Κορσική το 1917. ΚΑΤΩ: Ο Γούναρης με τον βασιλιά Κωνσταντίνο στο μικρασιατικό μέτωπο.

Υπουργός στρατιωτικών, με αξιωματικούς και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή το 1943.

ληση και ικανότητα δημιουργική δέχτηκε να τον βοηθήσει αναλαμβάνοντας αντιπρόεδρος της κυβέρνησής του τον Ιανουάριο του 1959. Δεν αμφισβητούσε ποτέ ο Κανελλόπουλος την καλή πρόθεση των πολιτικών του αντιπάλων, έστω και αν διαφωνούσε επί της ουσίας. Παράδειγμα η στάση του στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Αυτό μας παραπέμπει στη στάση του Γούναρη κατά την περίφημη συζήτηση περί της σπονδυλικής στήλης τον Μάρτιο του 1913 στη Βουλή των Ελλήνων. Διαφώνησε τότε ο Γούναρης με τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο ζήτημα της προσάρτησης της Θράκης, την οποία ο Βενιζέλος με τα τότε δεδομένα θεωρούσε στρατηγικά επικίνδυνη, αλλά δεν παρέλειψε να τονίσει ότι ο αδιαμφισβήτητος πατριωτισμός του πρωθυπουργού θα τον οδηγούσε στην ορθή απόφαση, όπως και έγινε.

Ο Γούναρης πίστευε ότι η πολιτική είναι πάλη των ιδεών, αλλά και ότι οι ιδέες

δεν μπορούν να επιβληθούν εκ των άνω. «Αι ιδέαι δεν γεννώνται διά νόμων ούτε επιβάλλονται διά της αστυνομίας», έλεγε το 1906. «Αι ιδέαι δημιουργούνται διά της συναισθήσεως των εθνικών και των κοινωνικών συμφερόντων και επιβάλλονται αι μεν επί των δε διά της συνεχούς διαπάλης και της πνευματικής ισχύος εκάστης». Συναφώς ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, μιλώντας στις Σέρρες το 1964, έλεγε: «Ο κομμουνισμός είναι ένα κοινωνικόν κίνημα με σπουδαίες κοινωνικές αιτίες, που δεν αντιμετωπίζεται με την αστυνομικήν βίαν και τας εκτοπίσεις. Αντιμετωπίζονται μόνον με κοινωνικά μέτρα, και ιδίως με την πάλην των ιδεών...»

Ο Γούναρης αντιτάχθηκε στο Κίνημα του Γουδή, όσο και αν αυτό αποδείχθηκε αφετηρία εθνικής αναγέννησης, γιατί θεώρησε ότι επλήγησαν οι συνταγματικές και κοινοβουλευτικές ελευθερίες. Κάθε πλήγμα κατά των λαϊκών ελευθε-

Ο Κανελλόπουλος στο Βίτσι τον Αύγουστο του 1949.

ριών ήταν η μόνιμη έγνοια και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ας προσέξουμε την παρακάτω φράση του λίγο πριν από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου: «Το κράτος της ελευθερίας θα σταθεί εάν είναι ισχυρόν. Και επιθυμώ να είμαι ειλικρινής προς όλους σας: Θα είναι οπωσδήποτε ισχυρόν είτε προσβληθεί είτε δεν προσβληθεί. Αλλά πρέπει να γνωρίζετε ότι προσβάλλοντες το κράτος της ελευθερίας προσβάλλετε όχι μόνον το κράτος, αλλά και την ελευθερίαν. Ελευθερία χωρίς κράτος δεν υπάρχει παρά μόνον εις την έρημον. Κράτος εξ άλλου χωρίς ελευθερίαν είναι το πτωχότερον κατασκεύασμα της Ιστορίας. Φροντίσατε όλοι σας μαζί μου να διατηρήσωμεν άθικτα και το κύρος του κράτους και το μέγα αγαθόν της ελευθερίας».

Ο Κανελλόπουλος αφηγείται ότι ο πατριωτισμός μέσα του γεννήθηκε όταν ένα πρωινό του 1912 ο Γούναρης και ο πατέρας του του ανήγγειλαν σε κατάσταση μεγάλης ψυχικής ευφορίας και ενθουσιασμού ότι «Πήραμε τη Θεσσαλονίκη».

Αυτός ακριβώς ο πατριωτισμός τον οδήγησε το 1940 στο μέτωπο και μετά στις μεγάλες περιπέτειες της Εθνικής Αντίστασης και της Μέσης Ανατολής. Αυτός ο βαθύς πατριωτισμός τον ενέπνεε όταν έλεγε το 1944 σε Ελληνόπουλα της Αλεξάνδρειας «Βαθύς είναι ο πόνος που έχει οργώσει και γονιμοποιήσει τις καρδιές των νέων και των παιδιών της Ελλάδος, αλλά μέσα από τον πόνο αυτόν, που είναι γι' αυτούς πηγή εμπειρίας και για την Ελλάδα μας κέρδος ηθικό, πηγάζει μια θέληση πανίσχυρη, η βούληση της φυλής μας που είναι πανάρχαια σαν τα ψηλά βουνά αλλά ταυτόχρονα και νέα στη φορά της σαν τις ανοιξιότικες αύρες. Γυμνώστε και ανοίξτε Ελληνόπουλα της Αιγύπτου το ωραίο σας στήθος για να δεχθήτε την αύρα που έρχεται από την αντικρινή ακτή. Ας σμίξουν οι καθαρές αναπνοές σας με τις αναπνοές που έρχονται από πέρα, για να αποτελέσετε όλοι μαζί, εσείς κι εκείνοι, τη στρατιά που θα κάνει και πάλι δυνατή την Ελλάδα μας».

Αλλά και την αίθουσα της Εθνικής

Επίσκεψη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στη Μακρόνησο τον Σεπτέμβριο του 1949.

Αντιπροσωπείας, μέσα στην οποία θήτευσαν για αρκετές δεκαετίες, θεωρούσαν τόσο ο Κανελλόπουλος όσο και ο Γούναρης ως το ιερό τέμενος του έθνους. Ίσως κανείς άλλος μέσα στην αίθουσα αυτή δεν αισθανόταν όσο εκείνοι ότι οι συνεδριάσεις είναι ένα είδος ιερουργίας. Ανέβαιναν στο βήμα και οι δύο με ήρεμο πάθος και με την ίδια διάθεση παρακολουθούσαν τις αξιόλογες αγορεύσεις από όποια πτέρυγα της Βουλής και αν προέρχονταν. Θεωρούσαν το βήμα άμβωνα όχι μόνο για τη διακήρυξη μιας πολιτικής, αλλά και για την πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού. Όταν άκουγες τον Κανελλόπουλο να ομιλεί στο Κοινοβούλιο, ιδίως μετά το 1974, οπότε είχε απαλλαγεί πλήρως από κάθε κομματικό δεσμό, αισθανόσουν πως ήταν η συνείδηση της Ελλάδος που μιλούσε. Κοιτάζετε, λέγαμε μέσα μας όταν τον ακούγαμε από τον δέκτη του κλειστού κυκλώματος τηλεόρασης που υπήρχε στο γραφείο

του, αυτός ο λευκός άνθρωπος, που γεννήθηκε το 1402 και έζησε όλη την τραγωδία της 29ης Μαΐου και έζησε με τη βαθιά του σκέψη όλη την ιστορία του Έθνους αλλά και την παγκόσμια, είναι εκεί πάνω, στο βήμα, το ίδιο βήμα από το οποίο μίλησαν ο Δημοσθένης και ο Ισοκράτης, το βήμα του ελληνικού έθνους – μόνο ο χώρος έχει μετατεθεί μερικές εκατοντάδες μέτρα ανατολικότερα. Και ηκούσαν τόσο ελληνικά τα ελληνικά του, που προκαλούσαν άφατη αγαλλίαση, ιδιαίτερα σε όσους είχαν αφιερωθεί στην τέχνη του λόγου και ακούνε σήμερα με θλίψη τον εκβαρβαρισμό της ελληνικής γλώσσας, του αξιότερου δημιουργήματος του πολιτισμού μας.

Όποιος είναι γνώστης της πνευματικής διάστασης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου αναρωτιέται πού βρήκε το θάρρος να περιπλανηθεί μέσα στη ζούγκλα της σύγχρονης πολιτικής ζωής χωρίς να

φοβηθεί μήπως και σπιλωθεί από κάποια έξωθεν χυδαιότητα ο αστραφτερός μανδύας του Απολλώνιου του Τυανέως που φορούσε. (Δεν μπορεί εδώ να μη θυμηθεί κανείς το περιστατικό με τον Σαρλ Μποντλέρ όταν πολεμούσε στο οδόφραγμα στη μεγάλη επανάσταση του 1848. Το κάτασπρο πουκάμισό του λερώθηκε από λίγες λάσπες που προκάλεσε οβίδα που έσκασε πλάι του. Διέκοψε τον αγώνα, πήγε στο σπίτι του, άλλαξε πουκάμισο και γύρισε για να συνεχίσει να πολεμά. Να σκοτωθεί ναί, να τραυματιστεί ναί, να λερωθεί ποτέ.) Έτσι και ο Κανελλόπουλος, όπως παλαιότερα ο Γούναρης, δαιδαλωμένος μέσα στην τύρβη της πολιτικής ζωής, αφού πέρασε από τόσες βουλές και τόσες πολιτικές διαμάχες, έμεινε άμωμος και αμόλυτος και ακήρατος, κανείς δεν μπόρεσε να τον σπιλώσει.

Με τέτοιες ιδέες ο Κανελλόπουλος γαλουχούσε και τη νεολαία του κόμμα-

τός του: «Την αρχήν της μεγάλης αλλαγής» έλεγε προς τα μέλη της νεολαίας της ΕΡΕ, οφείλει να επιχειρήσει ο πολιτικός κόσμος εις βάρος του εαυτού του. Καθρέπτης ενός Λαού είναι η κυβέρνησή του και η Βουλή του. Δεν χρωστά τίποτε ο βαρέως μόοχθών και σκληρώς βασανιζόμενος Έλληνα να αντικρύζει τον εαυτό του εις ένα εφθαρμένον καθρέπτην και να αποβαίνει έτσι εις βάρος του η εξ ιδικής μας υπαιτιότητος κακή απόδοσις του προσώπου του. Αν εις αυτόν τον τόπον χρειάζεται κάποιος διαπαιδαγώγησιν, αυτός είναι πολύ ολιγώτερον ο σκληρά εργαζόμενος απλός λαός και πολύ περισσότερον ο εις τον τρόπον της ζωής του προκλητικός όμιλος της λεγομένης ηγέτιδος τάξεως».

Αυτή της τάξεως που ο Γούναρης με αποτροπιασμό, θα λέγαμε, και απέχθεια αποκαλούσε «προνομιούχον ολιγαρχίαν».

Ο Γούναρης ήταν ορθολογιστής και άνθρωπος με ευρείες φιλοσοφικές ανη-

Με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή επισκέπτονται καταυλισμό το 1949.

Ομιλία στη Μεγαλόπολη τον Αύγουστο του 1949.

συχίες. Ο Κανελλόπουλος όμως ήταν και ρομαντικός και ποιητής με απέραντη αισθαντικότητα: «Είμαι μόνος», γράφει στο *Ημερολόγιο Κατοχής*, «πάρα πολύ μόνος. Νοιώθω μεγάλη ερημιά γύρω μου. Νοιώθω μεγάλη ερημιά γύρω από την Ελλάδα, γύρω από ολόκληρη την Ανθρωπότητα. Τώρα έχει πια περάσει το μεσημέρι αλλά εδώ εις το Λονδίνον η ημέρα δεν είναι μόνον μικρή, είναι και λίγη, πολύ λίγη. Ομίχλη, ένα παράξενο σκοτάδι ημέρας. Απ' όσους με ζήτησαν σήμερα δεν μπόρεσα να δεχθώ κανένα. Αισθάνομαι μεγάλη ερημιά γύρω από το μέλλον της Ελλάδος, γύρω από το μέλλον του κόσμου».

Ήταν ένας από τους λίγους εκείνους που στάθηκαν ικανοί εκεί γύρω στη δεκαετία του '30 να ακολουθήσουν τον δύσκολο δρόμο της εσωτερικής πνευματικής εμπειρίας, που είναι πάντοτε ατομική και όχι μαζική, να γνωρίσουν την οδυνηρή αλλά γόνιμη μοναξιά και να ακούσουν τα φοβερά αλλά μεγάλα προμηνύματα. Λέμε συνήθως εμείς οι φίλοι

του, αλλά και πολλοί άλλοι, ότι ο Κανελλόπουλος υπήρξε οδηγός και διδάσκαλος του Γένους. Γιατί άραγε; Μήπως γιατί έγραψε την *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος* ή το ιστορικό-εθνικό αριστούργημα *Γεννήθηκα στο 1402* ή το *Πέντε αθηναϊκοί διάλογοι* ή το τρίτομο έργο *Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα*, στα οποία με ιστορική εμβρίθεια και αφηγηματική ενάργεια αλλά και απίστευτη αμεροληψία ιστορεί τις μεγάλες καμπές της ελληνικής ιστορίας; Ή μήπως γιατί υπήρξε πολιτικός αρχηγός επί πολλές δεκαετίες, και μάλιστα πολιτικός ενωτικός και μετριοπαθής, με επιείκεια και ανεκτικότητα προς όλους;

Ναι, και γι' αυτά υπήρξε ο Κανελλόπουλος οδηγός και διδάσκαλος, δευτερευόντως όμως γι' αυτά. Τα πρώτα και τα κύρια είναι άλλα. Είναι ότι ο Κανελλόπουλος αντιτάχθηκε ανένδοτα στην αιτιοκρατία, ότι αγωνίστηκε πάντοτε για την ελευθερία σε όλες της τις εκφάνσεις, ότι υπερασπίστηκε την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, ότι πολέμησε με σθένος και

Με προσκόπους της Πάτρας το 1955. ΚΑΤΩ: Προεκλογική περιοδεία στη Μακεδονία ως αρχηγός της ΕΡΕ το 1964.

Ο Κανελλόπουλος σε προεκλογική ομιλία στην Αθήνα το 1963.

αποφασιστικότητα την τυραννία και τον αυταρχισμό, ότι αγωνίσθηκε για την ισηγορία, τα ίσα δικαιώματα και τις ίσες ευκαιρίες. Ότι δεν υπολόγισε ποτέ τον κίνδυνο, ότι επαναστάτησε εναντίον της αδικίας και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, ότι πάλεψε εναντίον της αρρωστημένης πραγματικότητας και τη μετέτρεψε σε υγιή, ότι λυτρώθηκε ο ίδιος από τα δεσμά της ύλης και έδειξε και σε άλλους πώς να λυτρωθούν, ότι αγάπησε την αλήθεια και την ομορφιά και κάλεσε και άλλους να τον μιμηθούν, ότι αγωνίστηκε να μη συντριβεί από της ζωής τις οδύνες, που και αυτόν αναγκάσως έπληξαν, ότι αγάπησε με πάθος αυτή την υπέροχη Ελλάδα και το έθνος μας, πιστεύοντας πάντα στις αστείρευτες δυνάμεις του ελληνισμού. Ότι υπήρξε σε όλη τη ζωή του γενναίος και ασυμβίβα-

στος στις αρχές του. Αυτοί είναι πρωτίστως οι λόγιοι που ο Κανελλόπουλος είναι οδηγός και διδάσκαλος του Γένους. Επειδή διαφύλαξε ανέγγιχτες μέσα του τις ελληνικές ρίζες.

Δεν είναι σχήμα λόγου ότι γεννήθηκε στην Πάτρα το 1402. Ίσως η ημερομηνία να είναι ανακριβής. Θα γεννήθηκε μάλλον ανάμεσα στη φωτεινή ανατολή του Μαραθώνα και στη ζοφερή δύση της Πύδνας. Γι' αυτό δείχνει τέτοια κατανόηση και για τους υψωμούς και για τους ξεπεσμούς των Ελλήνων σε όλους τους αιώνες. Καταλαβαίνει και τον Έλληνα της Σαλαμίνας και τον Έλληνα των Αιγός Ποταμών, και τον Έλληνα των Αθηνών και τον Έλληνα της Σπάρτης, της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας, του Βυζαντίου. Καταλαβαίνει εξίσου τον Γεννάδιο και τον Πλήθωνα, τον Βησσαρίωνα και τον Μάρκο Ευγενικό, τον Κοραή και τον Κοσμά τον Αιτωλό, τον Καρκαβίτσα και τον Παπαδιαμάντη. Ο Κανελλόπουλος είναι το καταστάλαγμα κάθε ελληνικού. Τον बोήθησε και η προσωπική του ζωή να γνωρίσει και τις εξάρσεις του αλβανικού μετώπου και τις μικρότητες της ελληνικής πολιτικής ζωής. Κατάλαβε πολλά και συγχώρεσε πολλά. Στην ιδέα της Ελλάδας, όπως και της Ευρώπης, συναντήθηκε μέσα του ο πολιτικός και ο στοχαστής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Π. Κανελλόπουλος, *Η πνευματική νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα, 1935, ανάτυπο από το *Αρχαίο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τχ. 1, 1935.

Προέλευση φωτογραφικού υλικού:

- α. Συλλογή Ιστορικών Κειμηλίων Αναστάσιου Κανελλόπουλου – Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλής.
- β. Ιστορικό Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου – Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Ο Διονύσιος Π. Αλικανιώτης είναι διδάκτωρ Νομικής – συγγραφέας.

Απεικονίσεις του Οθώνειου Πανεπιστημίου στην εφημερίδα *Το Άστυ* (26 Απρ. 1887).

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ΕΝΑΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (1836-1837) ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΩΦΕΛΕΙΑΣ

ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΟΥΚΟΥΒΙΝΟΥ

Ουδέν μονιμότερον του προσωρινού, μια συχνά διατυπω-
μένη άποψη σχετικά με μια προσωρινή κατάσταση. Όσον
αφορά όμως τον Προσωρινό Κανονισμό για τη σύσταση

του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου, αυτός, ως γεγονός ορόσημο, έμελλε να καθορίσει οργανικά και λειτουργικά το ανώτατο εκπαιδευτικό σύστημα για πολλές δεκαετίες. Με βασιλικό διάταγμα «περί συστάσεως Πανεπιστημίου του Όθωνος και περί Προσωρινού Κανονισμού του συστηθσομένου Πανεπιστημίου», το οποίο εκδόθηκε στις 31 Δεκεμβρίου του 1836 στο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα αναδείχθηκε σε πανεπιστήμιο, που απαρτιζόταν από τέσσερις σχολές, για χάρη της «υψηλότερης» εκπαίδευσης του νεοσύστατου ελληνικού έθνους.

ΣΤΟ δεύτερο σχέδιο του προς επικύρωση αρχικού κειμένου του βασιλικού διατάγματος που εξέδωσαν τα μέλη της βαυαρικής αντιβασιλείας στις 24 Απριλίου του 1837 εν Αθήναις στο 16ο φύλλο της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* συντασσόταν μία σειρά διατάξεων. Σε αυτές προβλέπονταν ρυθμίσεις για τους πανεπιστημιακούς διδασκάλους και τους φοιτητές κατά τα πρότυπα του Καταστατικού των Ανωτάτων Σχολών του Βασιλείου της Βαυαρίας (1827). Ο κατάλογος των «αναγκαίων καθηγητών του πανεπιστημίου» και των διπλωματούχων δοκτόρων με βαθμό προλύτου, «έχοντας άμεμπτον ηθικόν χαρακτήρα», από τη Γερμανία, όπως καθοριζόταν από τον Όθωνα το 1837, με την έναρξη λειτουργίας του πανεπιστημίου «την τρίτην ημέραν του Πάσχα», περιλάμβανε έγκριτους Γερμανούς λογίους, που με το υψηλό επιστημονικό κύρος τους καθόρισαν τη συγκρότηση των γνωστικών

αντικειμένων για τα μαθήματα ανώτατης παιδείας.

Τρίγλωσσο πρόγραμμα της έναρξης του Πανεπιστημίου (Γενικά Αρχεία του Κράτους).

Με το εν λόγω βασιλικό διάταγμα για τη δημόσια ανώτατη εκπαίδευση και με την σύνταξη του Προσωρινού Πανεπιστημιακού Κανονισμού για τη λειτουργία του πρώτου πανεπιστημίου του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κατέστη σαφές ότι ο σκοπός του πανεπιστημίου ήταν η εκπαίδευση ανθρώπων που θα στελέχωναν τη διοίκηση, τα δικαστήρια, τα νοσοκομεία, τα σχολεία και τα ελεύθερα επαγγέλματα της χώρας. Η γνώση αξιολογούνταν με βάση την ωφελιμιστική λειτουργία της, που δεν ήταν άλλη από την επαγγελματική κατάρτιση των φοιτητών. Την ιδέα της χρησιμότητας διακήρυτταν στο πρόγραμμα αγωγής τους και οι φιλανθρωπιστές παιδαγωγοί, ήδη από τα χρόνια του γερμανικού Διαφωτισμού (περ. 1680-1832).

Ρυθμίσεις περί διδασκαλίας των καθηγητών και διδασκάλων

Με τα άρθρα 3-5 του εν λόγω βασιλικού διατάγματος οριζόταν η δομή του πανεπιστημίου, που θα αποτελούσαν από τέσσερεις σχολές, Θεολογίας, Νομικών Επιστημών, Ιατρικής, Φιλοσοφίας και άλλης εγκυκλίου παιδείας. Η κάθε σχολή θα είχε έναν συγκεκριμένο αριθμό εδρών και θα διέθετε τον δικό της, ανεξάρτητο, σύλλογο λογίων για τα επιστημονικά ζητήματα. Δεν θα διαχωριζόταν όμως από το σώμα του πανεπιστημίου και θα αποτελούσε οργανικό παρακλάδι σε συνάρτηση με αυτό. Επίσης προτεινόταν η σύσταση καθεδρών για τις ανώτερες στρατιωτικές επιστήμες. Η φοίτηση των μαθητών σε κάθε σχολή θα ήταν τριετής (άρθρ. 17). Η διδασκαλία θα γινόταν με ακροαματική διαδικασία και με διαλογικά γυμνάσματα, συνήθως στην ελληνική, και ο κάθε καθηγητής θα ήταν υπεύθυνος για τη διαμόρφωση της ύλης και του περιεχομένου του μαθήματός του. Το σύστημα διδασκαλίας θα ήταν οι θεω-

ρητικές διαλέξεις και οι σημειώσεις των φοιτητών. Σε κάθε περίπτωση, το πτυχίο του πανεπιστημίου θα είχε αξία για την πρόσληψη σε δημοσιοϋπαλληλική θέση.

Το άρθρο 17 του εν λόγω διατάγματος προέβλεπε ότι οι φοιτητές της Θεολογικής, της Νομικής και της Ιατρικής Σχολής θα έπρεπε να φοιτούν τέσσερα χρόνια αντί για τρία, για να παρακολουθήσουν επιπλέον μαθήματα φιλοσοφίας, Ιστορίας και φιλολογίας. Η φιλολογική γνώση αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο για όλες τις μορφές γνώσης. Η γλωσσική δεξιότητα και η λογοτεχνική και ρητορική ικανότητα του υποψηφίου ήταν η πεμπτούσια της μάθησης.

Οι καθηγητές θα όφειλαν να κάνουν τις παραδόσεις τις προκαθορισμένες ώρες διδασκαλίας, αποφεύγοντας τυχόν συγκρούσεις σχετικά με το αντικείμενο της διδασκαλίας τους. Στο διδακτικό προσωπικό θα περιλαμβάνονταν, εκτός από τακτικούς, *επιτίμιους*, και τους έκτα-

Απεικόνιση του βασιλιά Όθωνα σε λιθογραφία του 1850 (Βερολίνο, Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο).

κτους καθηγητές ή «διδάκτορες των ιδιαίτερων παραδόσεων για τις επαναλήψεις των γλωσσικών και άλλων μαθημάτων» (άρθρ. 9) και οι «ιδιαίτεροι διδάσκαλοι» (άρθρ. 10), που αντιστοιχούσαν στους υπηγητές των γερμανικών πανεπιστημίων, και οι διδάσκαλοι των ξένων γλωσσών.

Όλοι οι διδάσκαλοι του πανεπιστημίου θα λάμβαναν από τους μαθητευόμενους τα δίδακτρα για τις παραδόσεις τους. Οι τακτικοί και οι έκτακτοι καθηγητές, οι «διδάκτορες της επαναλήψεως των γλωσσικών και άλλων μαθημάτων», θα λάμβαναν τον μισθό που τους αναλογούσε ή αντιμισθία. Οι *επιτίμιοι* καθηγητές θα ήταν άνδρες που διέπρεπαν κατά τον νου και την παιδεία και είχαν την ικανότητα, αλλά και την πρόθυμη διάθεση να συμβάλουν και να συνεργαστούν με το πανεπιστήμιο. Οι «ιδιαίτεροι διδάσκαλοι» θα είχαν το δικαίωμα να κάνουν παραδόσεις μαθημάτων εντός του πανεπιστημίου, έπειτα από έγκριση της Γραμματείας επί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, εφόσον είχαν αποκτήσει ήδη τον ακαδημαϊκό βαθμό του *προλύτου* (δόκτορα) και είχαν εγκριθεί με συνέπεια για την αξιοσύνη τους περί του ακαδημαϊκού διδασκαλικού επαγγέλματός τους. Οι ιδιαίτεροι δάσκαλοι απέκτησαν την εποχή εκείνη το δικαίωμα προβιβασμού και μισθοδότησης. Αν είχαν συντελέσει για καιρό με ωφέλιμο τρόπο στην εύρυθμη λειτουργία του πανεπιστημίου, τότε θα έπρεπε να τεθεί υπόψη και ο διορισμός τους ως καθηγητών.

Οι γερμανοτραφείς καθηγητές που διορίστηκαν το 1837 κυριαρχούσαν απόλυτα στο φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής και μετέφεραν τη γερμανική σκέψη και μεθοδολογία στη μελέτη των κλασικών γραμμάτων, της Ιστορίας και της αρχαιολογίας. Για τη Νομική Σχολή ορίζονταν οι επιτίμιοι καθηγητές Χρι-

στόδουλος Κλωνάρης, Γεώργιος Ράλλης και Γκότφριντ Φέδερ, και οι έκτακτοι καθηγητές Ιωάννης Σούτζος, Ιωάννης Μαυροκορδάτος και Περικλής Αργυρόπουλος. Για την Ιατρική Σχολή προτεινόταν οι έκτακτοι καθηγητές Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Ιωάννης Βούρος, Αναστάσιος Λευκίας, Νικόλαος Κωστής και Ιωάννης Ολύμπιος, και ο επιτίμιος καθηγητής για την κλινική και τη διδασκαλία της χειρουργικής εργασίας, δόκτωρ ιατρικής Ερρίκος Χάινριχ Τράιμπερ. Ο Αλέξιος Πάλλης επιλέχθηκε για τον τομέα της δικαστικής ιατρικής, και οι Ιωάννης Νικολαΐδης-Λεβαδεύς και Πέτρος Ηπίτης για τη διαιτητική. Για τη Φιλοσοφική Σχολή επιλέχθηκαν οι τακτικοί καθηγητές Νεόφυτος Βάμβας, Γεώργιος Γεννάδιος και Χάινριχ Νικολάους Ούλριχς. Οι καθηγητές φιλολογίας Γεννάδιος, Χάινριχ Νικολάους Ούλριχς και Λούντβιχ Ρος θα έπρεπε να παραδώσουν στο πανεπιστήμιο με πρακτική εξάσκηση τη διδασκαλία περί ελληνικού και λατινικού ύφους και περί ερμηνείας των Ελλήνων και άλλων συγγραφέων, ώστε να θεμελιωθεί ένα φιλοσοφικό διδασκαλείο, για την οργάνωση του οποίου θα έπρεπε να επιληφθούν από το πρώτο κιόλας εξάμηνο. Επίσης ανακοινώθηκαν τα ονόματα των Λούντβιχ Ρος για την αρχαιολογία, Κωνσταντίνου Σχινά για την Ιστορία, Θεόδωρου Νέγρη για τα μαθηματικά, Ιωάννη Βούρη για τα μαθηματικά και τη μαθηματική φυσική, και του Λάνδερερ Ξαβέριου ως τακτικού καθηγητή της χημείας και της πειραματικής φυσικής.

Ως έκτακτοι καθηγητές ανακοινώθηκαν οι Καρλ Νικολάους Φράας για την βοτανική και Αλέξανδρος Σούτσος για τη φιλολογία και την αισθητική. Ως επιτίμιοι καθηγητές επιλέχθηκαν οι Κυριακός Δομνάνδος για τη φυσική ιστορία, Θεόδωρος Μανούσης και Στέφανος Δούγκας για τη φιλολογία, και Θεόφιλος Κα-

Τιμητικό δίπλωμα στους ευεργέτες ή στους απλούς συνδρομητές για χάρη της αποπεράτωσης των εργασιών του κεντρικού κτιρίου του Οθώνειου Πανεπιστημίου.

Ίρης και Κωνσταντίνος Κοντογόνης για τη φιλοσοφία.

Περί διορισμού των Γερμανών καθηγητών

Στο πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο (άρθρα 1-2), το οποίο έφερε στην επωνυμία του το όνομα του ιδρυτή του, δηλαδή Πανεπιστήμιον του Όθωνος, οι πρώτοι καθηγητές διορίζονταν από τον βασιλιά (άρθρ. 6). Με την έκδοση του βασιλικού εκείνου διατάγματος του 1937 οριζόταν η έναρξη των διαδικασιών ανέγερσης ενός ανώτατου διδακτικού καταστήματος ως έμπρακτη απόδειξη «εις τον αγαπητόν λαόν υπέρ της ευημερίας αυτού φροντίδας» εκ μέρους των μελών της βαυαρικής αντιβασιλείας. Η επικράτηση του γερμανικού μορφωτικού συστήματος κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του Οθώνειου Πανεπιστημίου έγινε αισθητή λόγω της τοποθέτησης Γερμανών επιστημόνων στις πρώτες έδρες του. Σύμφωνα με το άρθρο 43 του αρχικού σχεδίου του Β.Δ. (1836) και

«ξένοι επίσημοι λόγιοι» είχαν το δικαίωμα να λάβουν θέση καθηγητή στο Πανεπιστήμιον του Όθωνος, έπειτα από έγκριση και συμφωνία σχετικά με τα «προς τούτο ζητήματα ωφελείας».

Με την έναρξη της λειτουργίας του πανεπιστημίου λοιπόν διορίστηκαν έξι Γερμανοί καθηγητές. Ο Ξάβερ (Ξαβέριος) Λάνδερερ, Χάινριχ Νικολάους Ούλριχς, Λούντβιχ Ρος, Χάινριχ Τράιμπερ, Καρλ Νικολάους Φράας και Γκότφριντ Φέδερ. Επρόκειτο για άτομα με υψηλό κατά τεκμήριο επιστημονικό κύρος, συνδεδεμένα με το βαυαρικό καθεστώς, τα οποία είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά το 1830. Διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση του γνωστικού αντικείμενου που δίδαξαν, ήτοι ο Φέδερ στη νομική, ο Τράιμπερ στην ιατρική, ο Ούλριχς στη λατινική φιλολογία, ο Ρος στη κλασική αρχαιολογία, ο Φράας στη φυτολογία, και ο Λάνδερερ στη χημεία και στη φαρμακολογία. Οι βαθμίδες των ακαδημαϊκών και οι σχέσεις μεταξύ τους οριζόνταν από το άρθρο 9 του βασιλικού

διατάγματος της 24ης Απριλίου 1837, το οποίο προέβλεπε, όπως προκύπτει και από τα παραπάνω, τέσσερις στο σύνολο για το ακαδημαϊκό προσωπικό: καθηγητές τακτικούς (με έδρες), επιτίμιους (δημόσιοι υπάλληλοι), έκτακτους και διδάκτορες (υφηγητές) των ιδιαίτερων

παραδόσεων της επαναλήψεως των μαθημάτων και των γλωσσών.

Ο Γκότφριντ, Γοδεφρείδος, όπως εξελληνίστηκε, Φέδερ (1806-1892), με καταγωγή από το Έλινγκεν της Μέσης Φραγκονίας, κλήθηκε το 1833 από την αντιβασιλεία για να οργανώσει το νομι-

1

2

3

4

1. Οδηγός σπουδών του 1838 (Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ). 2. Ο Γερμανός ελληνιστής, κλασικός φιλόλογος και αρχαιολόγος Λουδοβίκος Ρος (1806-1859) (Μουσείο Ιστορίας ΕΚΠΑ). 3. Ο Γερμανός φιλέλληνας γιατρός Χάινριχ (Έρικ) Τράμπερ (1797-1882) το 1837 διορίστηκε επίτιμος καθηγητής του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Αθηνών για τη διδασκαλία της Χειρουργικής (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο). 4. Ο βοτανολόγος Καρλ Νικολάους Φράας (1810-1875) το 1837 έγινε ο πρώτος έκτακτος καθηγητής Βοτανικής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

κό και διοικητικό προσωπικό της γραμματείας της και συνέβαλε μαζί με τους νομικούς συμβούλους Κωνσταντίνο Προβελέγγιο και Γεώργιο Βέλλιο στην αναθεωρημένη μετάφραση των δικαστικών κωδίκων της αντιβασιλείας στην ελληνική γλώσσα, στην κατάρτιση του αστικού κώδικα και στον σχεδιασμό βασικών διαταγμάτων περί πολιτικών νόμων. Ο Φέδερ διορίστηκε έκτακτος καθηγητής στις 15 Ιανουαρίου του 1837 και επιτίμιος καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 14 Απριλίου της ίδιας χρονιάς. Βάσει του προγράμματος των «κατά την χειμερινή εξαμηνίαν του 1837-38 έτους εν τω Όθωνος Πανεπιστημείω παραδοθησομένων μαθημάτων» (σ. 14-15) οι διαλέξεις του μαθήματος πολιτικής δικονομίας «παρά του Καθηγητού κ. Φέδερ» ορίζονταν για τις μέρες «τρίτην, τετάρτην και παρασκευήν, και ώραν 10 π.μ.»

Ο Βαυαρός νομικός, ως ακόλουθος του Όθωνα Α΄ και των στενών συνεργατών του, υπήρξε επίλεκτο μέλος του τότε νομικού κόσμου της Ελλάδας και διακεκριμένος αρεοπαγίτης. Οι περί πολιτικής δικονομίας παραδόσεις του στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο δημοσιεύθηκαν μόλις το 1847, στο πλαίσιο της αναμόρφωσης εξαιρέτων για την εποχή νομοθετημάτων, με τη συνδρομή των έργων του μέλους της αντιβασιλείας του Όθωνα καθηγητή Γκέοργκ Λουδοβίκου φον Μάουερ, ως απηχήσεις των τότε ισχυουσών διδασκαλιών περί δικονομικών κανονισμών στη Βαυαρία.

Ο Χάινριχ (Έρικ) Τράιμπερ (1797-1882), από τον Μάινινγκεν της Θουριγγίας, είχε αριστοκρατική καταγωγή. Ήταν γιος αυλικού φαρμακοποιού, σπούδασε ιατρική στα πανεπιστήμια της Λένας, του Μονάχου και του Βίρτσμπουργκ, και το 1819 ειδικεύθηκε στη χειρουργική στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Το 1835

προήχθη σε αρχίατρο και μετακόμισε οικογενειακώς στην Αθήνα, όπου του ανατέθηκε η οργάνωση και η αναμόρφωση της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού. Υπήρξε από τους πρώτους δασκάλους του Πρακτικού Σχολείου Χειρουργίας, Φαρμακοποιίας και Μαιευτικής που ιδρύθηκε κατά την εποχή της αντιβασιλείας και το 1837 διορίστηκε επίτιμος καθηγητής του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Αθηνών για τη διδασκαλία της χειρουργικής. Οι πανεπιστημιακές διαλέξεις του καθηγητή Τράιμπερ για το μάθημα της Χειρουργικής Κλινικής ήταν προγραμματισμένες σε καθημερινή βάση τις πρώτες πρωινές ώρες (9 π.μ.).

Ο αρχίατρος δόκτωρ Χάινριχ Τράιμπερ, όπως φέρεται στο 2ο φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* της 23ης Ιανουαρίου του 1835, βασικός εκπρόσωπος του γερμανικού φιλελληνισμού, διετέλεσε ιατροχειρουργός στον Αγώνα και ανώτερος γενικός αρχίατρος κατά την περίοδο 1822-1862.

Ο Χάινριχ Νικολάου Ούλριχ (1807-1843) γεννήθηκε στη Βρέμη στις 8 Δεκεμβρίου 1807. Από το 1827 φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Εφαρμοσμένων Επιστημών της Λειψίας, στη συνέχεια πήγε στη Βόννη και τέλος στο Μόναχο, όπου έλαβε το διδακτορικό του στη φιλοσοφία έπειτα από τριετή φοίτηση. Πάνω απ' όλα, ήταν γεμάτος ενθουσιασμό για τον αγώνα ελευθερίας των Ελλήνων, όπως τόσοι πολλοί νέοι, καθαροί άντρες, και έτσι θεώρησε ότι το γεγονός ότι του επετράπη να συνοδεύσει τον νεαρό βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα ήταν η τυχερή προαγωγή της ζωής του. Τον Φεβρουάριο του 1833 ο Ούλριχ ήρθε στη χώρα του πόθου του, όπου είχαν φτάσει ήδη πριν από αυτόν δύο άλλοι Γερμανοί λόγιοι και καθηγητές της κλασικής αρχαιολογίας, ο Λούντβιχ Ρος και ο Πίτερ Βίλχελμ Φόρ-

χαμερ (1801-1894). Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ο Ούλριχς διορίστηκε καθηγητής λατινικών στο νεοσύστατο Γυμνάσιο της Αίγινας, από την οποία μετακόμισε στην Αθήνα μόλις το 1834. Από τον Μάιο του 1837 συνδύασε τη διδασκαλική θέση του με την πλήρη καθηγητική θέση των λατινικών στο νεοσύστατο πανεπιστήμιο και ταυτόχρονα διετέλεσε διευθυντής του Φιλολογικού Σεμιναρίου και μέλος της επιτροπής που είχε αναλάβει τη σύνταξη νόμου για ολόκληρο το ελληνικό πανεπιστημιακό σύστημα.

Όταν ο Ούλριχς ήρθε στην Ελλάδα, η μελέτη της λατινικής γλώσσας ήταν ακόμα εντελώς άγνωστη, και οι κάτοικοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν ήταν καθόλου πεπεισμένοι για την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητά της. Αφού, με απίστευτη επιμέλεια, κατέκτησε τη νεοελληνική γλώσσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, ο Ούλριχς σύντομα μπόρεσε να υπερασπιστεί τις άρτιες γνώσεις του στον τομέα της λατινικής φιλολογίας και την εξαιρετική διδακτική του ποίηση με τον πιο εκτεταμένο τρόπο. Ο αγνός ενθουσιασμός με τον οποίο προσέγγιζε το μάθημά του, η προσωπική συμπάθεια που έδειχνε στους φοιτητές του, οι ευγενικοί τρόποι του και η καλοσύνη του κέρδισαν την καρδιά τους. Μέσω μιας λατινικής γραμματικής (*Γραμματική της Λατινικής Γλώσσας υπό Ενρ. Ουλερίχου*, Αθήνα, 1835) και ενός δίδακτου λατινικού εγχειριδίου (*Στοιχειώδη μαθήματα της Λατινικής Γλώσσας υπό Ενρ. Ουλερίχου*, Αθήνα, 1836), το οποίο εισήχθη σε όλα τα ανώτερα ελληνικά σχολεία, καθώς και με ένα λατινοελληνικό λεξικό (*Lexicon latino graecum / Λεξικόν λατινο-ελληνικόν*, Αθήνα-Λειψία, 1843) έδωσε μια σταθερή βάση στο αντικείμενο το οποίο δίδασκε στο ελληνικό έδαφος. Εκτός από αυτά τα γλωσσικά έργα, ο Ούλριχς δημοσίευσε μία σειρά υποδειγματικών τοπογρα-

φικών και αρχαιολογικών έργων, μεγάλης αξίας για την επιστήμη, όπως το *Ταξίδια και έρευνες στην Ελλάδα, τόμος 1 – Ταξίδι μέσω Δελφών από τη Φωκίδα και τη Βοιωτία στη Θήβα*, Βρέμη, 1840. Τα συγγράμματα αυτά περιείχαν τα αποτελέσματα των ετήσιων εκδρομών του για διακοπές, άλλοτε με τη σύζυγό του, άλλοτε με ξένους, σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, ιδιαίτερα στους Δελφούς και σε άλλα αξιόλογα μέρη της Φωκίδας, στη Βοιωτία και στην Εύβοια.

Από το 1837 μέχρι τον θάνατό του διετέλεσε τακτικός καθηγητής της λατινικής φιλολογίας στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι παραδόσεις του περιλάμβαναν το μάθημα Κικέρων, περί φύσεως θεών, και Λατινικής Φιλολογίας Ιστορία και πραγματοποιούνταν «καθ' εκάστην» στις 5 μ.μ. Παράλληλα ο Ούλριχς ήταν μέλος μιας επιτροπής υπεύθυνης για την επεξεργασία νομοσχεδίων που είχε ετοιμάσει ο Γερμανός φιλόλογος και ιστορικός της φιλοσοφίας Κρίστιαν Άουγκουστ Μπράντις (1790-1867) σχετικά με το σύστημα της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης. Από τον Μάιο του 1837 συνδύασε τις υφηγεσίες των λατινικών στο νεοϊδρυθέν πανεπιστήμιο με την εργασία του ως συνδιευθυντή του Φιλολογικού Σεμιναρίου και ως μέλους επιτροπής επιφορτισμένης με τη σύνταξη νόμου για ολόκληρο το ελληνικό πανεπιστημιακό σύστημα.

Ο Γερμανός ελληνοιστής Λούντβιχ (Λουδοβίκος) Ρος (1806-1859) ήταν κλασικός φιλόλογος και αρχαιολόγος. Στις 23 Μαΐου 1832 ξεκίνησε το προγραμματισμένο ταξίδι του στην Ελλάδα. Αποβιβάστηκε στο νησί της Ύδρας έπειτα από ένα ευνοϊκό ταξίδι δέκα ημερών και, ύστερα από σύντομη παραμονή, εισήλθε στην ελληνική ενδοχώρα στη Ναυπλία, στις 26 Ιουλίου. Όταν ολοκληρώθηκε η μεταφορά της κατοικίας του στην Αθήνα

Ο Ξαβέρ(ιος) Λάνδερερ (1809-1885) υπηρέτησε ως ιδιαίτερος φαρμακοποιός του βασιλιά Όθωνα. Διορίστηκε από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Δίδαξε Χημεία και Πειραματική Φυσική. ΔΕΞΙΑ: Ο καθηγητής Ξαβέριος Λάνδερερ και οι βοηθοί του. Δεξιά του διακρίνεται καθιστός ο μετέπειτα καθηγητής της Χημείας και πρύτανης Αναστάσιος Χρηστομάνος (δεκαετία 1860).

(Δεκέμβριος 1834), ο Ρος διορίστηκε ανώτερος συντηρητής αρχαιοτήτων και έτσι ανέλαβε τη γενική διεύθυνση των ήδη προγραμματισμένων ανασκαφών στην Ακρόπολη, με τους αρχιτέκτονες Έντουαρτ Σάουμπερτ (1804-1860) από το Μπρέσλαου της Πρωσίας και Χανς Κρίστιαν Χάνσεν (1803-1883) από τη Δανία, και αμέσως μετά, το 1837, του δόθηκε θέση τακτικού καθηγητή αρχαιολογίας στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιον του Όθωνος. Οι παραδόσεις του μαθήματος «Χωρογραφία της Αττικής και Ορατίου Ποιητική και Οβιδίου *Μεταμορφώσεις* παρά του Καθηγητού κ. Α. Ρος» είχαν οριστεί στο πλαίσιο του προγράμματος για το χειμερινό εξάμηνο του έτους 1837-38, τις μέρες «δευτέρα, τετάρτην και παρασκευήν, και ώρα, 12.00 μ.μ.» και «δευτέρα, τρίτην, πέμπτην, και παρασκευήν, και ώραν 13.00 μ.μ.» αντίστοιχα. Οι νέοι φοιτητές παρακολουθούσαν με ενθουσιασμό τις διεγερτικές διαλέξεις του, στις οποίες χρησιμοποιούσε τα νέα ελληνικά όπως και τη μητρική του γλώσ-

σα. Γι' αυτές τις διαλέξεις έγραψε το 1841 ένα εγχειρίδιο αρχαιολογίας της τέχνης στα νέα ελληνικά. Ο τακτικός καθηγητής της αρχαιολογίας Ρος, ο οποίος διετέλεσε συγχρόνως «εταίρος, αντεπιστέλλον μέλος των εν Βερολίνω και εν Μονάχω Βασιλικών Ακαδημιών και της εν Ρώμη Αρχαιολογικής Εταιρείας και τακτικός εταίρος της εν Λειψία Ελληνικής και της εν Αθήναις Φυσιολογικής Εταιρείας», στο προλογικό σημείωμα του πονήματός του με τίτλο *Το Θησεΐον και ο ναός του Άρεως* (1838), απευθυνόμενος με εγκάρδιο χαιρετισμό στον φίλο του Γεώργιο Γεννάδιο, έγραφε τα εξής: «Ενθυμείσαι ότι προ σχεδόν έτους εις φιλολογικόν τινά σύλλογον εξέφρασα ήδη δισταγμούς περί της ορθότητος της ονομασίας του καλουμένου ναού του Θησεΐως. Έκτοτε εσκέφθην και ερεύνησα κατ' επανάληψιν περί του αντικειμένου, και επείσθην έτι μάλλον. Αναγκασθείς δε προτινός καιρού εις τα δημόσια μαθήματά μου να εκφράσω τους αυτούς δισταγμούς, ενόμισα αρμόδιον να εκθέσω την

γνώμην μου έγγραφον, μάλλον ανεπτυγμένην και ητιολογημένην, παρ' ότι ηδυνήθην να το πράξω διά ζώσης φωνής».

Στον κατάλογο του καθηγητικού προσωπικού προστέθηκε μία ακόμη εμβληματική μορφή της γερμανικής λογισύνης. Ο Καρλ Νικολάους Φράας (1810-1875), ο οποίος ήταν τακτικός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, διευθυντής της ημερήσιας Κτηνιατρικής Σχολής, και ο πρώτος γενικός γραμματέας του Αγροτικού Συλλόγου της Βαυαρίας, γεννήθηκε στο Ρέτελσντορφ στις 6 Σεπτεμβρίου 1810. Αφού παρακολούθησε μαθήματα φιλοσοφίας στο Λύκειο του Μπάμπεργκ, ο Φράας πήγε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου για να σπουδάσει ιατρική. Στο μεταξύ, καθώς είχε αποκτήσει πολλές γνώσεις βοτανικής υπό την επίβλεψη του διευθυντή του περίφημου Γυμνασίου του Μπάμπεργκ δρ. Κόνραντ Ρούτινγκερ, πήρε επιτυχώς το πτυχίο βοτανικής, έλαβε υποτροφία και έγινε βοηθός στον Βοτανικό Κήπο της ακαδημίας, υπό τους Γερμανούς βοτανολόγους Καρλ Φρίντριχ Φίλιπ φον Μάρτιους (1794-1868) και Τζόζεφ Γκέρχαρντ Τσουκαρίνι (1797-1848). Ο Φράας, ο οποίος έγινε πλέον βοτανολόγος ψυχή τε και σώματι, ήταν αρχικά ερευνητής ειδών βοτανολογίας και σύντομα καυχιόταν ότι γνώριζε και μπορούσε να ονομάζει τουλάχιστον 10.000 είδη φυτών. Έλαβε το διδακτορικό του στην ιατρική και στη φυτολογία το 1834, αφού πέρασε την τελική εξέταση με άριστα. Αποδέχθηκε την πρόταση να πάει στην Ελλάδα ως αυλάρχης, και παρέμεινε σε αυτή μέχρι το 1842. Τα χρόνια στην Ελλάδα υπήρξαν καθοριστικά για την επιστημονική εξέλιξη του Φράας. Έγινε διευθυντής της Δασικής Σχολής του Βοτανικού Κήπου και ο πρώτος έκτακτος καθηγητής βοτανικής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Οι πανεπιστημιακές διαλέξεις του κα-

θηγητή Φράας για το μάθημα Ιατρική Βοτανική του χειμερινού εξαμήνου του έτους 1837-38 λάμβαναν χώρα δύο φορές την εβδομάδα, στις 5.00 μ.μ. Το 1837 έγραψε το πρώτο εγχειρίδιο βοτανικής στη νεοελληνική, με τον τίτλο *Στοιχεία της Βοτανικής* (1839).

Το 1842 επέστρεψε στη Βαυαρία, όπου εργάστηκε αρχικά ως καθηγητής στη Βασιλική Γεωργική και Εμπορική Σχολή του Φράιζινγκ και στη συνέχεια ως επιθεωρητής και καθηγητής χημείας και τεχνολογίας στη Βοτανική Σχολή του Σλαισχάιμ.

Οι εμπειρίες του από την Ελλάδα σχετικά με τα προβλήματα της γονιμότητας του εδάφους και της θρέψης των φυτών με άζωτο τον έφεραν σε αυξανόμενη αντίθεση με τον Γιούστους φον Λίμπιχ, ο οποίος τελικά τον ανάγκασε να παραιτηθεί από τη θέση του γενικού γραμματέα της γεωργικής Ένωσης. Στο επίκεντρο του επιστημονικού έργου του παρέμεινε η ανάπτυξη μιας θεωρίας για τη γονιμότητα του εδάφους (είναι ο εφευρέτης του λυσίμετρου), η αγαπημένη του *δευτερεύουσα καλλιέργεια* και η ιστορία της γεωργικής επιστήμης από την Πανεπιστημιακή Ένωση του Μονάχου.

Ένας ακόμη διακεκριμένος Γερμανός λόγιος του Πανεπιστημίου του Όθωνος ήταν ο Ξαβέρ (Ξαβέριος) Λάνδερερ (1809-1885). Γεννημένος το 1809 στο Μόναχο της Βαυαρίας, ολοκλήρωσε διδακτορικές σπουδές στις φυσικές επιστήμες και στην ιατρική (φαρμακευτική). Διορισμένος από τον βασιλιά Λουδοβίκο ως αρχιδικαστικός φαρμακοποιός στην Αυλή του Όθωνα, υπήρξε ο πρώτος έκτακτος καθηγητής γενικής χημείας και πειραματικής φυσικής στο Οθώνιο Πανεπιστήμιο. Οι πανεπιστημιακές παραδόσεις της χημείας από τον «Καθηγητή κ. Ξ. Λάνδερερ» ορίζονταν στο πρόγραμμα του χειμερινού εξαμήνου του έτους 1837-38 δύο

Ο γερμανοσπουδασμένος γιατρός Νικόλαος Κωστής (1805-1861) διορίστηκε καθηγητής Φαρμακολογίας και Μαιευτικής στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Διετέλεσε ιδιαίτερος γιατρός του Όθωνα. ΔΕΞΙΑ: Ο Ιωάννης Βούρος (1808-1885) σπούδασε ιατρική στη Βιέννη. Το 1837 διορίστηκε καθηγητής Ειδικής Νοσολογίας και Κλινικής. Διετέλεσε πρόεδρος του Ιατροσυλλόγου και διορίστηκε αρχίατρος και σύμβουλος του Όθωνα.

φορές την εβδομάδα («τρίτην και πέμπτην, και ώραν 4.00 μ.μ.»). Στο πλαίσιο της διδακτικής δραστηριότητάς του ο Λάνδερερ έγραψε μερικά από τα πρώτα εγχειρίδια για τη φαρμακευτική και τη χημεία της εποχής. Στον πρόλογο του έργου του *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων* (1835) απευθύνεται στους φίλους Έλληνες και εκφράζει την ειλικρινή πρόθεσή του να συνεισφέρει «προς θεραπείαν της πασχούσης ανθρωπότητος». Στον πρώτο τόμο του συγγράμματός του *Χημεία των ανοργανικών σωμάτων – Μετά τριών λιθογεγραμμένων πινάκων* (1840), τον οποίο υπέγραφε με την ιδιότητα του «Αρχιφαρμακοποιού, Καθηγητού της χημείας, Μέλους του Βασ. Ιατροσυμβουλίου», αναφέρει σχετικά: «Δυσκολία, αίτινες αναφύονται εις της σπουδής το στάδιον ως ελλείψεως διδακτικών μέσων, και η φανερά οπισθοδρομική των όντων τας φυσικάς επιστήμας, με παρεκίνησαν εις την συναρμολόγησιν διαφόρων της χημείας μερών, οπότε προ της συστάσεως νέου Πανεπιστημίου διωρίσθην καθηγητής της χημείας». Το διδακτικό βιβλίο του *Εγχειρίδιον της Φαρμακολογίας συνταχθέν επί τη βάση του*

συγγράμματος Dr. Millne Edwards και Vasseur και τινών άλλων νεωτέρων συγγραμμάτων (1845), ο καθηγητής «Ξαυέριος Λάνδερερ, Δ. Φιλοσ., Αρχιφαρμακοποιός της Α.Μ., τακτικός Καθηγητής της Χημείας και προσωρινώς της Βοτανικής εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω, επιτιμίας και αντεπιστέλλον μέλος διαφόρων επιστημονικών εταιρών κ.τ.λ.» το αφιερώνει στους σπουδαστές της ιατρικής επιστήμης. Στις σημειώσεις του προλόγου του στο εν λόγω βιβλίο ο Λάνδερερ προσθέτει τα εξής: «Η Φαρμακολογία, ήτοι ιατρική ύλη ενασχολουμένη περί τα αίματα, ήτοι ουσίας αίτινες συντελούσιν εις την ανάκτησιν της υγείας του πάσχοντος ζώου, θεωρείται ω φιλότης, ευγενή και προσφιλή σπέρματα της Ελληνικής Γης, η οποία, ως φιλόστοργος και πάνσεπτος μήτηρ εκάραξεν επί πάσαν την οικουμένην την πορείαν των φώτων, και ήτις υπήρξε και είναι εισέτι πατρίς των μεγάλων έργων και των μεγάλων αιώνων, ως εν των ουσιωδεστέρων μέσων προς την σπουδήν της ιατρικής επιστήμης [...]».

Κλείνοντας αυτή την εκτενή αναφορά στους πρώτους Γερμανούς καθηγητές

του Πανεπιστημίου του Όθωνος, να σημειώνουμε ότι με την παρουσία τους ενισχύθηκε η ανώτατη νεοελληνική παιδεία, κυρίως χάρη στη διττή προσφορά τους, τόσο στη διδασκαλία όσο και στην παραγωγή πρωτότυπης επιστημονικής γνώσης. Στο συγγραφικό έργο τους περιλαμβάνονταν επίσης πολλά από τα πρώτα ελληνικά εγχειρίδια, επί τη βάση των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στις παραδόσεις τους για τους πρώτους Έλληνες φοιτητές του Οθωνείου Πανεπιστημίου.

Διατάξεις του Κανονισμού για τους φοιτητές του Οθωνείου Πανεπιστημίου

Σχετικά με τους φοιτητές, βασική προϋπόθεση για την εγγραφή τους στο πανεπιστήμιο ήταν το απολυτήριο γυμνασίου ή το αποδεικτικό εξέτασης από ιδιωτικό σχολείο (άρθρ. 12). Η διάρκεια φοίτησης καθοριζόταν σε τρία χρόνια για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής και σε τέσσερα για τους φοιτητές των άλλων σχολών (άρθρ. 17).

Για την εισαγωγή των φοιτητών στο πανεπιστήμιο προβλέπονταν διατάξεις κατά τα πρότυπα του καταστατικού για τους φοιτητές των ανώτατων σχολών του βασιλείου της Βαυαρίας, όπως η εγγραφή σε μητρώα, η φοιτητική κάρτα, οι γυμνασιακές ή λυκειακές σπουδές ως προϋπόθεση φοίτησης σε ανώτερα εκπαιδευτήρια, οι κρατικές υποτροφίες και το πτυχίο φοίτησης.

Ός προς τα θέματα οργάνωσης των σπουδών, ο Προσωρινός Κανονισμός παρείχε απόλυτη ελευθερία στους φοιτητές να επιλέξουν τον επιστημονικό κλάδο που επιθυμούσαν, καθώς και την τάξη με την οποία θα παρακολουθούσαν τα διάφορα μαθήματα, με τη βοήθεια οδηγών σπουδών για όσους εγγράφονταν για πρώτη φορά (άρθρ. 18, 37). Ο

έλεγχος των φοιτητών αφορούσε τις απολυτήριες εξετάσεις για την απόκτηση του πανεπιστημιακού διπλώματος.

Ο κάθε ιθαγενής ή ξένος είχε δικαίωμα φοίτησης στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Αυτός όφειλε (άρθρ. 11) πριν από την είσοδό του στο πανεπιστήμιο να εμφανίζει το απολυτήριό του από κρατικό γυμνάσιο ή από ιδιαίτερο διδασκαλείο ή κατ' οίκον μαθήματα, και να υποβάλλεται σε εσωτερικές εξετάσεις γυμνασίου από διορισμένους από τη Γραμματεία της Δημοσίου Εκπαιδύσεως καθηγητές. Όποιος πληρούσε τις απαιτούμενες προδιαγραφές λάμβανε μετά την εγγραφή του γραμμάτιο για την αποδοχή του από το πανεπιστήμιο και την απόκτηση της ακαδημαϊκής ταυτότητας. Το γραμμάτιο έπαυε να ισχύει για τον φοιτητή εφόσον κατά τη φοίτησή του πρόκυπτε αδυναμία εξόφλησης των χρεών.

Σε περίπτωση που ο φοιτητής εγκατέλειπε το πανεπιστήμιο για διάστημα μεγαλύτερο των τριών μηνών και εν συνεχεία επέστρεφε στις παραδόσεις των μαθημάτων, θα έπρεπε να ανανεώσει την εγγραφή του από τον πρύτανη. Ο κάθε φοιτητής όφειλε να λάβει από τους καθηγητές άδεια παρακολούθησης, με ονομαστική αναφορά του στον κατάλογο των ακροατών, με καταβολή διδάκτρων.

Ο κάθε φοιτητής όφειλε να τηρεί τους εσωτερικούς κανονισμούς του πανεπιστημίου. Σε περίπτωση απείθειας ή παραβίασης κανονισμών ο φοιτητής τιμωρούνταν βάσει των υπό έκδοση ακαδημαϊκών νόμων. Όποιος δεν έκανε την εγγραφή του μέσα σε δέκα ημέρες από την έναρξη του εξαμήνου έχανε τη δυνατότητα φοίτησης για το εν λόγω εξάμηνο, ως «χρηματίσας απών». Πριν από την αποφοίτησή τους από το πανεπιστήμιο οι φοιτητές έδιναν μία τελική εξέταση. Η εξεταστέα ύλη περιλάμβανε όλα

τα αντικείμενα και μία έκθεση στα αρχαία ελληνικά ενός αντικειμένου του ίδιου κλάδου, η οποία καταχωριζόταν στο τέλος στα αρχεία του πανεπιστημίου.

Οι φοιτητές που δεν επιθυμούσαν να εξεταστούν λάμβαναν αίτηση μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, με επικυρωμένο αντίγραφο και με βασικά στοιχεία αναφοράς, όπως το όνομα του γυμνασίου, ο χρόνος φοίτησης, η διαγωγή, το αποτέλεσμα των εισαγωγικών εξετάσεων, το χρονικό διάστημα αποφοίτησης από το πανεπιστήμιο και το «αποδεικτικό ηθών και επιμελείας». Τα αποδεικτικά καταχωρούνταν σε ιδιαίτερο βιβλίο από τον γραμματέα, με επιτήρηση από τον πρύτανη, ο οποίος τα αριθμούσε, τα μονογραφούσε και τα φύλασσε σε ασφαλές μέρος ως τεκμήριο «ήθους και επιμελείας». Σε περίπτωση απώλειας του πρωτότυπου αποδεικτικού υπήρχε καταχωρισμένο αντίγραφο.

Ο επιτυχών έπειτα από τριετή φοίτηση στις απολυτήριες εξετάσεις λάμβανε δίπλωμα περάτωσης σπουδών. Τα διπλώματα υπογράφονταν από τον πρύτανη, προσυπογράφονταν από τον γραμματέα και έφεραν σφραγίδα με τα σχετικά βασιλικά παράσημα και χάραξη της επωνυμίας «Βασιλικόν Πανεπιστήμιον Όθωνος». Για την περιγραφή μικρότερων ακαδημαϊκών βαθμών απαιτούνταν ο βαθμός του προλύτου, για να λάβει θέση δημοσίου υπαλλήλου με επιλογή της γραμματείας. Τα αποδεικτικά των φοιτητών γράφονταν από καθηγητές, και συμπεριλάμβαναν τα στοιχεία περί επιμελείας και ακριβούς προσεκτικής φοίτησης.

Στους φοιτητές που παρεξέκλιναν από

το σύστημα του πανεπιστημίου επιβαλλόταν από τον πρύτανη ποινές βάσει διατάξεων του σχετικού νόμου (προσωπικές επιπλήξεις, κρατήσεις εντός του ιδρύματος μέχρι και 14 ώρες). Για τα πταίσματα επιβάλλονταν βαρύτερες ποινές. Ο πρύτανης συγκαλούσε μία φορά τον μήνα συμβούλιο, το οποίο συνεδρίαζε και αποφάσιζε σχετικά με τα συμφέροντα του ιδρύματος, την ηθική διαγωγή των φοιτητών και των σφαλμάτων έπειτα από αξιολόγηση. Οι καθηγητές όφειλαν να επιτηρούν κατά την παράδοση τη διαγωγή των φοιτητών με διάλογο και παραδείγματα και να απευθύνονται σε αυτούς ως σε ανθρώπους με ανεπτυγμένες λογικές ικανότητες. Επίσης, ήταν υπεύθυνοι περί της ευταξίας. Για τους ατακτούντες φοιτητές προβλεπόταν άμεση απομάκρυνση από την αίθουσα της παράδοσης. Σε πιο σημαντικές παραβατικές συμπεριφορές επιβάλλονταν βαρύτερες ποινές και γινόταν αναφορά στον πρύτανη.

Συνοψίζοντας, κατά τα πρώιμα χρόνια του βασιλιά Όθωνα στην Αθήνα, και στο πλαίσιο της συνεργασίας του με τα κύρια μέλη της Επιτροπής Εκπαίδευσης της βαυαρικής αντιβασιλείας, είναι σαφής η προσπάθεια για νεωτερικότητα και εξέλιξη στην παράδοση των αξιών της ωφελείας και της χρησιμότητας. Είναι σαφές, επίσης, ότι η στελέχωση του Πανεπιστημίου του Όθωνος από Γερμανούς λόγιους καθηγητές, διορισμένους από την Επιτροπή Εκπαίδευσης της αντιβασιλείας, λειτούργησε ως κρηπίδα για τις υπό διамόρφωση διαδικασίες και, βεβαίως, για την καθιέρωση του πανεπιστημιακού θεσμού ως έργου μακράς πνοής για τους Νεοέλληνες.

Η Σοφία Κουκουβίνου είναι διδάκτωρ Επιστημών της Αγωγής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης (ΕΚΠΑ), φιλόλογος γερμανικής φιλολογίας (ΥΠΑΙΘ), με ειδίκευση στη γερμανική γλωσσολογία του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο τάφος της Κλεοπάτρας και του Αντώνιου

Κοντά στην ανακάλυψη του (κοινού) τάφου της τελευταίας βασίλισσας των Αιγυπτίων Κλεοπάτρας και του Αντωνίου, που πέθαναν περίπου το 30 π.Χ., υποστηρίζει πως βρίσκεται ερευνητική ομάδα υπό τον κορυφαίο Αιγύπτιο αρχαιολόγο, Ζαχί Χου-

άς, και τη συνεργάτη του Κάθλιν Μαρτίνεζ. Σύμφωνα με τον Χουάς, σε ναό αφιερωμένο στον θεό Όσιρι στην περιοχή Ταποσίρις Μάγκνα, 30 χλμ. δυτικά της Αλεξάνδρειας, έχουν βρεθεί πολύ σημαντικά στοιχεία για την ύπαρξη του χαμένου βασιλικού τάφου. Κατά τη διάρκεια παλαιότερων ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή είχαν ανακαλυφθεί 27 μούμιες ευγενών, ενώ σε νεότερες εργασίες στον ναό εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, μία προτομή της Κλεοπάτρας, 22 νομίσματα με την εικόνα της και μία μάσκα που πιστεύεται ότι ανήκε στον Μάρκο Αντώνιο. Ακόμα, με ειδικό σόναρ βρέθηκε κάτω από τον ναό μία δαιδαλώδης υπόγεια σήραγγα, μήκους σχεδόν 1.500 μέτρων.

Ο Χουάς πιστεύει ότι οι δύο βασιλείς της Αιγύπτου τάφηκαν μαζί. «Ελπίζω να βρούμε σύντομα τον τάφο της Κλεοπάτρας και του Αντώνιου. Βρισκόμαστε στον σωστό δρόμο και γνωρίζουμε πού πρέπει να σκάσουμε», είπε πριν από μερικές εβ-

δομάδες σε διάλεξη του στο Πανεπιστήμιο του Παλέρμο.

Υπήρξε Ρωμαίος αυτοκράτορας με το όνομα Σπονσιανός;

Ρωμαϊκό νόμισμα, που τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά το 1713 από τον Επιθεωρητή Μεταλλίων για την Αυτοκρατορική Συλλογή στη Βιέννη, Carl Gustav Heraeus, αποτελεί τη μοναδική ιστορική «απόδειξη» ότι τον 3ο αιώνα μ.Χ. υπήρξε ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας με το όνομα Σπονσιανός Το νόμισμα με την απεικόνιση του Σπονσιανού αποτελούσε μέρος ευρύτερης συλλογής νομισμάτων της ίδιας περιόδου, που βρέθηκε στην Τρανσυλβανία στις αρχές του 18ου αιώνα και σήμερα φυλάσσεται στη συλλογή του μουσείου The Hunterian στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης.

Ο τρόπος σχεδιασμού και κατασκευής του, που διαφέρουν από αυτόν των ρωμαϊκών νομισμάτων, οδήγησαν διαχρονικά τους μελετητές στο συμπέρασμα πως ήταν ψεύτικο και πιθανόν προϊόν πλαστογράφου του 18ου αιώνα. Εντούτοις, μια νέα μελέτη που δημοσιεύτηκε στο επιστημονικό περιοδικό *PLos One* υποστηρίζει πως το νόμισμα είναι αυθεντικό και πως ο Σπονσιανός πράγματι υπήρξε. Χρησιμοποιώντας προηγμένες απεικονιστικές μεθό-

δους, οι μελετητές διαπίστωσαν ανεπίσητα ίχνη φθορών, οι οποίες εντοπίζονται συνήθως σε νομίσματα που κυκλοφο-

ρούν για καιρό, καθώς ίχνη χώματος, κάτι που υποδηλώνει πως το νόμισμα ήταν θαμμένο για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Ερευνώντας ποικίλες πηγές, εξακρίβωσαν ότι ο Σπονσιανός δεν ήταν αυτοκράτορας, αλλά ένας στρατιωτικός διοικητής που εξελίχθηκε σε τοπικό ηγεμόνα της ρωμαϊκής επαρχίας της Δακίας κατά τη διάρκεια μιας περιόδου στρατιωτικών συγκρούσεων τη δεκαετία του 260 μ.Χ. Η Δακία ήταν μια σχετικά απομακρυσμένη ρωμαϊκή επαρχία και περιοχή εξόρυξης χρυσού, γεγονός που έδινε στον Σπονσιανό πρόσβαση στην πρώτη ύλη για την κοπή των δικών του νομισμάτων. Οι αρχαιολογικές μελέτες έχουν αποδείξει ότι γύρω στο 260 μ.Χ. η Δακία απομονώθηκε από την υπόλοιπη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Υπήρχε πανδημία, εμφύλιος πόλεμος και η αυτοκρατορία κατακερματιζόταν. Περικυκλωμένος από εχθρούς και αποκομμένος από τη Ρώμη, ο Σπονσιανός πιθανότατα ανέλαβε την ανώτατη διοίκηση για να προστατεύσει τους στρατιώτες και τον άμαχο πληθυσμό έως ότου αποκατασταθεί η τάξη και στο πλαίσιο αυτό αποφάσισε να κόψει τα δικά του νομίσματα προκειμένου να λειτουργεί η τοπική οικονομία. Αυτή η θεωρία ίσως εξηγήει γιατί τα νομίσματα δεν μοιάζουν με αυτά της Ρώμης.

«Μπορεί να μην ήξεραν ποιος ήταν ο πραγματικός αυτοκράτορας, επειδή υπήρχε εμφύλιος πόλεμος» διευκρίνισε στο BBC News ο καθηγητής University College του Λονδίνου, Πολ Πήρσον, ο οποίος ηγήθηκε της έρευνας.

Ιταλία: Καταγράφονται τα σύμβολα του μουσολινικού καθεστώτος

Περισσότερα από 1.400 απομεινάρια του φασιστικού καθεστώτος του Μουσολίνι, που σώζονται σήμερα στην ιταλική επικράτεια, καταγράφηκαν από ομάδα ιστορικών ύστερα από τέσσερα χρόνια έρευνας. Η σχετική ιστοσελίδα «Τόποι Φασι-

σμού» (www.luoghifascismo.it), όπου έχουν αναρτηθεί όλα τα μνημεία, οι πινακίδες και οι επιγραφές που υμνούν τον φασισμό, παρουσιάστηκε πριν από μερικές ημέρες από το Ινστιτούτο Φερούτσιο Πάρι στο Μιλάνο.

Ο ιστορικός ερευνητής και διαχειριστής της ιστοσελίδας, Ιγκόρ Πιτσιρούσο (Igor Pizzigusso), δήλωσε στο πρακτορείο Reuters πως πρόκειται για «μερική απογραφή, καθώς γνωρίζουμε πολύ καλά ότι αποτελεί ένα έργο εν εξελίξει» και προανήγγειλε ότι το περιεχόμενο θα εμπλουτίζεται σταδιακά με τη συνδρομή αναγνωστών κατόπιν επαλήθευσης των στοιχείων από ειδικούς επιστήμονες. Ήδη οι «Τόποι Φασισμού» έχουν αρχίσει να δέχονται προτάσεις πολιτών για νέες προσθήκες, ιδιαίτερα μετά από σχετικά δημοσιεύματα του ιταλικού Τύπου.

Πάντως, δεν είναι λίγοι εκείνοι που συνδέουν τη δημιουργία της ιστοσελίδας με την ανάληψη της πρωθυπουργίας στην Ιταλία από την Τζόρτζια Μελόνι, που παλαιότερα δήλωνε θαυμάστρια του Μουσολίνι. Η ίδια, ωστόσο, υποστηρίζει πως εδώ και δεκαετίες η ιταλική δεξιά έχει τοποθετήσει τον φασισμό στο «χρονοντούλαπο της Ιστορίας».

Ανδρέας Στεργίου

Αντιμετωπίζοντας το «διάβολο»

Η ελληνική «Ostpolitik»

εκδ. Επίκεντρο, 2022, σελ.: 272, τιμή: 11,00 €

Η Ιστορία του ελληνικού ανοίγματος προς τα κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα είναι εν πολλοίς η Ιστορία της προσπάθειας να εξισορροπηθούν τα ζητήματα ασφαλείας με τις οικονομικές ανάγκες. Παρά τις όποιες απόπειρες συγκλίσεων που παρατηρήθηκαν πριν το 1974, η ελληνική «Ostpolitik» έφτασε στο απόγειό της κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Πέρα από το διεθνές κλίμα, παράγοντες συνδεδεμένοι κυρίως με τις ελληνικές εξελίξεις, είχαν τη σημασία τους σε αυτήν την πορεία προσέγγισης της Ελλάδας με τις σοσιαλιστικές χώρες. Καταρχήν η τραγωδία της Κύπρου, η τουρκική εισβολή του 1974 και κατά συνέπεια η επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπως και η ένταση στις ελληνοατοϊκές σχέσεις, έφεραν κοντύτερα την Ελλάδα στις βαλκανικές κομμουνιστικές χώρες. Σε εκείνη την περίοδο, ενισχύθηκαν ιδιαίτερα οι σχέσεις με τη Βουλγαρία του Ζίβκοφ και τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Οι σχέσεις μεταξύ Καραμανλή και Τίτο, παρά το αγκάθι του Μακεδονικού, έγιναν στενότερες από ποτέ τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Για τη Γιουγκοσλαβία, εξάλλου, ως ηγέτιδα δύναμη του Κινήματος των Αδεσμεύτων η υποστήριξη της κυπριακής υπόθεσης ήταν ζωτικής σημασίας από κάθε άποψη.

Ο όρος «Ostpolitik» δεν γεννήθηκε ούτε στην Ελλάδα, ούτε στον Μεσοπόλεμο, αλλά αρκετές δεκαετίες αργότερα, στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής. Η ελληνική «Ostpolitik», με άλλα λόγια, το άνοιγμα που έκανε η Ελλάδα προς τις κομμουνιστικές χώρες την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, παρότι αποτέλεσε ένα κομβικό κεφάλαιο στις διεθνείς σχέσεις της χώρας μας την εποχή εκείνη, παραμένει ένα σχετικά άγνωστο και παραμελημένο κεφάλαιο των ελληνικών διεθνών σχέσεων, που ελάχιστα μελετητές έδειξαν ερευνητικό ενδιαφέρον.

Όπως για τον Καραμανλή, έτσι και για τον Παπανδρέου, η «Ostpolitik» είχε ως αφετηρία τα

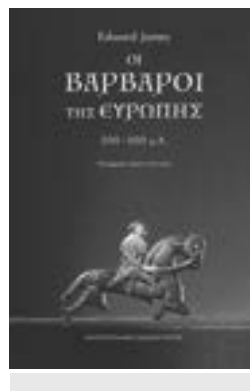
Βαλκάνια. Για τον δεύτερο, πάντως, τα Βαλκάνια αποτελούσαν πολύ περισσότερο από «γειτονικές χώρες». Συνιστούσαν ένα πεδίο όπου μπορούσε να προωθηθεί το όραμα για την παγκόσμια ειρήνη και ασφάλεια και να βρει εφαρμογή η αντινατοϊκή ρητορική του. Ας μην ξεχνάμε πως παρά το γεγονός ότι η Γιουγκοσλαβία, Αλβανία, Βουλγαρία και Ρουμανία συνιστούσαν κομμουνιστικές χώρες, υπό την έννοια πως ένα κομμουνιστικό κόμμα είχε το μονοπώλιο της εξουσίας, μόνο η Βουλγαρία εκ των τεσσάρων μπορούσε να θεωρηθεί δορυφόρος της ΕΣΣΔ, εκείνη την περίοδο.

Ο Ανδρέας Στεργίου –καθηγητής του πανεπιστημίου Θεσσαλίας–, επίμονος και αξιόπιστος ερευνητής δύσκολων θεμάτων, χρησιμοποιώντας πρωτογενείς πηγές (αρχεία και συνεντεύξεις) από την Ελλάδα, την Ρωσία, την Κύπρο, το ΝΑΤΟ, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο, μας βοηθά να κατανοήσουμε τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, εστιάζοντας στην πολιτική στρατηγική της Ελλάδας προς αυτές. Επρόκειτο για μια πολυεπίπεδη εξωτερική πολιτική με σοβαρές επιπτώσεις στην περιφερειακή αρχιτεκτονική ισχύος και στη συνοχή του ΝΑΤΟ, καθώς από ένα χρονικό σημείο και μετά η πολιτική της Αθήνας προς αυτές τις χώρες δεν εξυπηρετούσε πλέον τα σύνδρομα ασφάλειας του «από βορρά κινδύνου» αλλά την υπαρξιακή «εξ ανατολάς απειλή».

Edward James

Οι βάρβαροι της Ευρώπης, 200-600 μ.Χ.

Μετάφραση: Ειρήνη Μητούση
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2022
σελ.: 592, τιμή: 25,00 €

Η περίοδος από τον 3ο έως τον 7ο αιώνα μ. Χ. είναι μια εποχή εξελισσόμενης εθνογένεσης που μεταμορφώνει την όψη του «ρωμαϊκού κόσμου» και οδηγεί στην εμφάνιση της μεσαιωνικής Ευρώπης. Ο κύριος συντελεστής αυτού του μετασχηματισμού είναι οι μετακινήσεις ή εισβολές, ανάλογα με την ερμηνεία, μιας πανσπερμίας λαών —από τους υπερβόρειους Πίκτους και Σκότους, τους Γότθους, τους Κέλτες, τους Φράγκους, τους Σάξονες, τους Σλάβους, τους Αβάρους και τους Ούννους, έως άλλους λιγότερο ή καθόλου γνωστούς, όπως οι Έρουλοι, οι Σαρμάτες ή οι Οτ γκάγκα— που οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι τούς αποκαλούσαν «βαρβάρους», είτε με την έννοια του «μη Έλληνα» ή του «μη Ρωμαίου» είτε, κυρίως, με την υποτιμητική σημασία του «απολίτιστου».

Το βιβλίο του Έντουαρντ Τζέιμς –επίτιμου καθηγητή Μεσαιωνικής Ιστορίας στο University College του Λονδίνου–, αφορά τους διάφορους λαούς τους οποίους Έλληνες και Ρωμαίοι χαρακτήριζαν «βαρβάρους» και οι οποίοι διαμόρφωσαν την Ευρώπη μεταξύ του 3ου και 7ου αιώνα μ. Χ. περίοδος κατά την οποία σύμφωνα με την παράδοση, ο Αρχαίος Κόσμος έγινε Μεσαίωνας. Οι περισσότεροι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τους βαρβάρους εστιάζουν την προσοχή τους στις μετακινήσεις τους ή στις εισβολές τους στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο Τζέιμς επικεντρώνεται στους ίδιους τους βαρβάρους, βλέποντάς τους όχι ως απρόσωπες ορδές που προκάλεσαν την πτώση ενός μεγάλου πολιτισμού αλλά ως άτομα και ομάδες που διέθεταν δικούς τους πολιτισμούς και επιτεύγματα. Εξηγεί πως αναδύθηκαν τα καινούρια βασίλεια επί ρωμαϊκού εδάφους, αποκτώντας την ταυτότητά τους από βαρβαρικά στρατεύματα και από τους αρχηγούς τους. Η φύση της βαρβαρικής βασιλείας και δικακυβέρνησης και ο ρόλος της θρησκείας στην πολιτική αλλαγή και στην πολιτισμική ταυτότητα τυχαίνουν επίσης μεγάλης προσοχής. Οι κατά τον

Τζέιμς βάρβαροι δεν έχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους πέρα από τον χαρακτηρισμό «βάρβαροι» που τους απέδιδαν Έλληνες και Ρωμαίοι. Η λέξη «βάρβαρος» σήμαινε τον μη Ρωμαίο και σε δεύτερο επίπεδο κάποιον ο οποίος δεν ήταν πολιτισμένος. Μπορεί να υπήρχαν άτομα που σε συγκεκριμένες περιστάσεις αυτοπροσδιορίζονταν ως «βάρβαροι», αλλά κατά κύριο λόγο επρόκειτο για λέξη την οποία χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για τους άλλους υποτιμητικά.

Ο Έντουαρντ Τζέιμς επιλέγει συνειδητά να χρησιμοποιήσει τον συμπεριληπτικό όρο «βάρβαρος» αποκαθαίροντάς τον από τις υποτιμητικές του συνδηλώσεις. Συνδυάζοντας τις ιστορικές πηγές με τα αρχαιολογικά τεκμήρια, επικεντρώνεται στους ίδιους τους βαρβάρους προσεγγίζοντάς τους όχι ως απρόσωπες ορδές που επέφεραν την πτώση ενός μεγάλου πολιτισμού αλλά ως άτομα και ομάδες που είχαν να επιδείξουν τον δικό τους πολιτισμό και τα δικά τους επιτεύγματα.

Ένα κείμενο θέμα που διατρέχει το βιβλίο είναι ο τρόπος με τον οποίο η ιστορία των βαρβάρων έχει παρερμηνευθεί και χρησιμοποιηθεί για να προωθήσει τους στόχους του σύγχρονου εθνικισμού στην Ευρώπη. Ο Τζέιμς θέτει συνειδητά στο στόχαστρό του τους εθνικιστικούς μύθους και ανατρέπει τις απλουστευτικές διχοτομίες ανάμεσα στη «βαρβαρότητα» και στον «πολιτισμό», που οδηγούν σε μονοσήμαντες ερμηνείες της ιστορίας και του κόσμου.

Hans Fallada

Ξένος στη χώρα μου

Ημερολόγιο φυλακής 1944

Μετάφραση: Σίσσυ Παπαδάκη

εκδ. Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, 2022

σελ.: 331, τιμή: 17.00€

Ο Χανς Φάλαντα (1893-1947) λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Ρούντολφ Ντίτσεν, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Γερμανούς συγγραφείς του Μεσοπολέμου και από τους ελάχιστους που παρέμειναν στη ναζιστική Γερμανία. Άσκησε διάφορα επαγγέλματα και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εργάστηκε ως μεταφραστής και δημοσιογράφος. Επηρεασμένος αρχικά από τον εξπρεσιονισμό, εμφανίστηκε στα γράμματα το 1920. Το 1923 καταδικάστηκε σε εξάμηνη φυλάκιση για υπεξαίρεση. Με την ίδια κατηγορία και το 1926 σε φυλάκιση δυόμισι ετών. Από τότε ακόμη ήταν έντονη η ροπή του στα ναρκωτικά.

Το 1926 θα καλύψει ως δημοσιογράφος την περίφημη δίκη της εξέγερσης των αγροτών στο Νοϊμίνστερ. Προσχώρησε στο καλλιτεχνικό κίνημα «Νέα Αντικειμενικότητα» και ασπάστηκε τον κοινωνικό νατουραλισμό με τη συνειδητή χρήση του απλού ύφους. Το 1932 κυκλοφόρησε το μυθιστόρημά *Και τώρα ανθρωπάκο;* (εκδ. Gutenberg, 2017), όπου περιγράφει την καθημερινή ζωή των προλεταριοποιημένων μικροαστών. Με το βιβλίο αυτό θα αποκτήσει παγκόσμια φήμη.

Το 1933 κατηγορείται ότι είχε συμμετάσχει σε συνωμοσία εναντίον του Χίτλερ. Έκτοτε γνώριζε συνεχώς νευρικές καταρρεύσεις και μπαινόβγαινε στα νοσοκομεία. Στο μεταξύ θα γράψει δώδεκα περίπου μυθιστορήματα και ένα βιβλίο με αυτοβιογραφικές αναμνήσεις, κάποια από τα οποία θα γνωρίσουν τεράστια επιτυχία, όπως το *Λύκος ανάμεσα σε λύκους* (εκδ. Gutenberg, 2020). Τον Φεβρουάριο του 1947 πεθαίνει από υπερβολική δόση υπνωτικών, έχοντας ολοκληρώσει το μυθιστόρημα *Μόνος στο Βερολίνο* (εκδ. Πόλις, 2012), σχετικά με την πραγματική ιστορία του ζεύγους Χάμπελ, που εκτελέστηκαν από τους Ναζί, κατά τη διάρκεια του πολέμου, εξαιτίας της αντιφασιστικής τους δράσης.

Το 1950 κυκλοφορεί το πιο προσωπικό του βιβλίο

Ο πότης (εκδ. Κίχλη, 2013), μια βαθιά αυτοβιογραφική εξιστόρηση της ζωής με τους Ναζί. Ο Χανς Φάλαντα παρέμεινε δημοφιλής συγγραφέας στη Γερμανία και μετά το θάνατό του, ωστόσο ορισμένα από τα ανέκδοτα έργα του θεωρείται ότι χάθηκαν ή πουλήθηκαν, εν μέρει εξαιτίας της αμέλειας και εν μέρει εξαιτίας του εθισμού στα ναρκωτικά της δεύτερης γυναίκας και μοναδικής κληρονόμου του. Η ανάδυση του σημαντικού αυτού συγγραφέα από τη λήθη έγινε το 2009, όταν ο αμερικανικός εκδοτικός οίκος Melville House Publishing εξέδωσε και πάλι στα αγγλικά βιβλία του.

Το 1944 ο Φάλαντα κλείστηκε σε ψυχιατρική φυλακή, επειδή κατά τη διάρκεια ενός καβγά πυροβόλησε την πρώην σύζυγό του με την οποία όμως εξακολουθούσε να ζει στο ίδιο σπίτι. Τριγυρισμένος από ψυχασθενείς δολοφόνους και μονίμως υπό το άγρυπνο βλέμμα των Ες Ες, έγραψε με κίνδυνο της ζωής του τις αναμνήσεις του από τα δώδεκα χρόνια εθνικοσοσιαλισμού. Στη φυλακή ξαναβρήκε τον παλιό του εαυτό. Έγραφε με φρενήρη ρυθμό και, κυρίως, κατέγραφε τις εμπειρίες του από την αθλιότητα, τον φόβο και τον κομφορμισμό της χιτλερικής Γερμανίας. Αυτές οι καταγραφές του εκδίδονται για πρώτη φορά στο *Ξένος στη χώρα μου, ημερολόγιο φυλακής 1944*. Στις σελίδες του απελευθερώνει το μίσος του για τους ναζί, περιγράφει πρόσωπα και γεγονότα της εποχής, μιλά για τις ταλαιπωρίες που υπέστη, αλλά δεν κρύβει και τους συμβιβασμούς που αναγκάστηκε να κάνει.

Μιχάλης Μ. Παντουβάκης

Στρατός και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα (1880-1909)

Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση

εκδ. Ασίνη 2019, σελ.: 468, τιμή: 18,00 €

Η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια για τη δημιουργία τακτικού στρατού στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε μετά την άφιξη του Καποδίστρια το 1828. Όταν ανέλαβε Κυβερνήτης, ο πόλεμος για την απελευθέρωση διεξαγόταν στην ξηρά από 20.000-30.000 ατάκτους και στη θάλασσα από 15.000-20.000 ναυτικούς, που πολεμούσαν υπό τη διοίκηση δυσανάλογου μεγάλου αριθμού αξιωματικών. Ο Καποδίστριας αποφάσισε τη σταδιακή οργάνωση αυτών των στρατευμάτων σε

τακτικό στρατό, με τη διατήρηση του παλαιού σχήματος των ατάκτων στρατιωτικών σχημάτων, εντάσσοντάς τα σε ημιτακτικούς σχηματισμούς και μετασχηματίζοντάς τα βαθμιαία σε τακτικό στρατό.

Την μετεξέλιξη του ατάκτου ή ημιτακτικού στρατού σε τακτικό δυτικού τύπου διεκπεραίωσαν το 1833 οι αντιβασιλείς του ανήλικου τότε Όθωνα. Πέτυχαν τη δημιουργία ενός στρατού αποσυνδεδεμένου από την αρματολική παράδοση και από τις μνήμες των εμφυλίων συγκρούσεων. Οι δύο πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ πέρασαν χωρίς κάποια σοβαρή προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού. Παράλληλα, οι επεμβάσεις της πολιτικής είχαν γίνει καθιερωμένη συνήθεια, ενώ η δυνατότητα που είχαν από το 1864 οι αξιωματικοί να πολιτεύονται κλόνιζε σοβαρά τη στρατιωτική πειθαρχία.

Η άνοδος τον 19ο αιώνα των κινημάτων ανεξαρτησίας στα Βαλκάνια, με την παράλληλη ανάπτυξη άλλων εθνικισμών στην περιοχή επηρέασαν αναπόφευκτα το ελληνικό κράτος. Η δημιουργία με τη συνθήκη του Βερολίνου τον Ιούλιο του 1878, της βουλγαρικής ηγεμονίας άλλαξε τα δεδομένα. Η κατάσταση του στρατού το 1878 ήταν απογοητευτική. Δεν διέθετε καν συντάγματα πεζικού, αλλά μόνο δύο ίλες, που διοικούσαν από ένα ταγματάρχη. Η δύναμη του ανερχόταν μαζί με την κωροφυλακή σε 12.000 άνδρες περίπου. Πέρα από την αριθμητική ανεπάρκεια, υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις και σε πολεμικό υλικό.

Ο Μιχάλης Π. Παντουβάκης στο βιβλίο του

ερευνά την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του στρατού που επιχειρήθηκαν την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη και συνεχίστηκαν από τις επόμενες κυβερνήσεις έως το κίνημα στο Γουδί. Διερευνά τους λόγους και τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους ο έως τότε ανίσχυρος και δέσμιος των πελατειακών σχέσεων ελληνικός στρατός κατάφερε σε διάστημα τριών δεκαετιών να αμφισβητήσει την πολιτική εξουσία και να παρέμβει δυναμικά στην πολιτική ζωή της χώρας. Παράλληλα αναδεικνύει την επιρροή του αλυτρωτισμού στους στρατιωτικούς αυτή την κρίσιμη περίοδο για το εθνικό ζήτημα, δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι αξιωματικοί αντιλαμβάνονταν τον ρόλο τους απέναντι στη Μεγάλη Ιδέα. Εξετάζει τις ιδιωτικές, ατομικές ή συλλογικές, πρωτοβουλίες για ένοπλη δράση καταγράφοντας την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους στρατιωτικούς και την πολιτική εξουσία, ενώ απαντά σε ερωτήματα που περιστρέφονται γύρω από την ίδια τη διαδικασία ανασυγκρότησης του στρατού, τους λόγους που οδήγησαν την πολιτική εξουσία σε αυτήν την επιλογή, τις δυσκολίες που αντιμετώπισε και τους σχεδιασμούς που υπήρχαν για την πραγματοποίησή της, τα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αποτελέσματά της, καθώς και τις ενέργειες μέσα από τις οποίες ο στρατός άρχισε να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες προκειμένου να παίξει ενεργό ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή.

ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΥΡΑ

Η ΠΡΩΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

Τον Ιανουάριο του 1953 ο πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων, Ιωάννης Μακρόπουλος, και οι εκπρόσωποι των κομμάτων βρέθηκαν απέναντι σε ένα πρωτόγνωρο γλωσσικό πρόβλημα. Έπρεπε να βρουν τη σωστή προσφώνηση για την πρώτη γυναίκα που εξελέγη μέλος του ελληνικού κοινοβουλίου και θα παρουσιαζόταν ενώπιον της εθνικής αντιπροσωπείας. Τελικά, μετά την αρχική αμηχανία, με ανταλλαγή απόψεων κατέληξαν στη λέξη «βουλευτίδα».

Η «βουλευτίς» ήταν η Βολιώτισσα Ελένη Σκούρα, το γένος Παπαχρήστου, η οποία εξελέγη στις 18 Ιανουαρίου του 1953 στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης ύστερα από επαναληπτική εκλογή, λόγω έλλειψης επιλαχόντων μετά τον θάνατο του βουλευτή του Ελληνικού Συναγερμού Βασίλη Μπακονίκα.

Στις 18 Ιανουαρίου είναι η γιορτή του Αγίου Αθανασίου και λέγεται ότι η Ελένη Σκούρα ζήτησε από τον Αλέξανδρο Παπάγο να ορίσει αυτή την ημερομηνία για τη διεξαγωγή της εκλογικής διαδικασίας, για να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα της, που θα τη βοηθούσε από τον ουρανό να νικήσει...

Σε αυτή την επαναληπτική εκλογή θα συμμετείχαν στα ψηφοδέλτια και θα ψήφιζαν για πρώτη φορά και οι γυναίκες. Εκτός από την Ελένη Σκούρα του Συναγερμού, την έδρα διεκδίκησε η Βιργινία Ζάννα (γιαγιά του πρώην πρωθυπουργού Αντώνη Σαμαρά) με την κεντρία παράταξη, αλλά και άλλες γυναίκες.

Ο μεγάλος αντίπαλός τους, όπως επιβεβαίωσαν τα αποτελέσματα, ήταν ο πρόεδρος της ΕΔΑ, Γιάννης Πασαλίδης, γνω-

Η Ελένη Σκούρα συνέδεσε το όνομά της με την ιστορική εκλογή της πρώτης γυναίκας στο βουλευτικό αξίωμα το 1953, (πηγή: Αρχείο περιοδικού *Ιστορία Εικονογραφημένη*).

στός ως «ο γιατρός των φτωχών», πολύ δημοφιλής στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης λόγω των αφιλοκερδών υπηρεσιών που πρόσφερε στα λαϊκά στρώματα. Ο πρόεδρος της ΕΔΑ διεκδίκησε την έδρα, αφού το κόμμα του, παρά το σημαντικό ποσοστό 9,55% που είχε πάρει στις εκλογές τον Νοέμβριο του 1952, δεν είχε εκλέξει ούτε έναν βουλευτή λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος!

Τα τελικά αποτελέσματα ήταν τα εξής: Ελένη Σκούρα (Ελληνικός Συναγερμός) 47.121 ψήφους, Ιωάννης Πασαλίδης (ΕΔΑ)

Η Ελένη Σκούρα σε περιοδεία, (πηγή: Αρχείο περιοδικού *Ιστορία Εικονογραφημένη*).

43.144, Βιργινία Ζάννα (ΕΠΕΚ-Φιλελεύθεροι) 24.244, Απόστολος Αηδονάς 10.559, Αντ. Ανωγειανάκης 6.017, Δημ. Θεοχαρίδης (Λαϊκό Κόμμα) 2.565, Σταυρούλα Κωστοπούλου 2.494, Μερόπη Βασιλικού 1.949, Αγγελική Τσάκωνα 1.535.

Η Ελένη Σκούρα γεννήθηκε το 1896 στον Βόλο, όπου ολοκλήρωσε τις σπουδές της Μέσης εκπαίδευσης. Το 1915 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη με την οικογένειά της και σπούδασε φωνητική μουσική. Το 1950 αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή και άρχισε να δικηγорεί μαζί με τον σύζυγό της, Δημήτριο Σκούρα.

Δεν είχε πολιτικές βλέψεις ούτε ήταν πολύ γνωστή στον πολιτικό στίβο, αλλά είχε αναπτύξει σημαντική κοινωφελή και πατριωτική δράση. Από το 1922 ήταν μέλος της Επιτροπής Εράνων που είχε οργανώσει η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης για τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το 1930 εξελέγη αντιπρόεδρος της Χριστιανικής Ενώσεως Νέων Θεσσαλονίκης και το 1936 έγινε διευθύντρια της Στέγης του Κοριτσιού.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ανέπτυξε αντιστασιακή δράση και τον Ιούνιο του

1942 συνελήφθη από τους Γερμανούς και φυλακίστηκε για τέσσερις μήνες. Το 1945, μέσα από τις τάξεις του Εθνικού Συνδέσμου Ελληνίδων, συνέδραμε τα εργαζόμενα κορίτσια και τον υπό ανασυγκρότηση ελληνικό στρατό. Υπήρξε επίσης πρόεδρος της Φανέλας του Στρατιώτου και αντιπρόεδρος των Φίλων του Στρατού.

Στην πολιτική αναμίχθηκε το 1951, ως επικεφαλής στο τμήμα γυναικών του Ελληνικού Συναγερμού στη Θεσσαλονίκη, ενόψει του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι για τις γυναίκες.

Η απόφασή της να κατέβει στις εκλογές ήταν επιλογή και είχε την υποστήριξη του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου ώστε να εκλεγεί η πρώτη γυναίκα βουλευτής με το ψηφοδέλτιο του Ελληνικού Συναγερμού, του κυβερνητικού κόμματος που είχε ιδρύσει τον Αύγουστο του 1951.

Στην πρώτη δήλωσή της μετά την ιστορική εκλογή της η Ελένη Σκούρα, αφού ευχαρίστησε συγκινημένη τον στρατάρχη Παπάγο και τους ψηφοφόρους της, είπε: «...Γνωρίζω ότι ως πρώτη και μοναδική γυναίκα εις την Βουλήν έχω μεγάλας ευθύνας και πολλά καθήκοντα. Είναι πολλά

Η Ελένη Σκούρα (στο κέντρο) με τον αδερφό της Απόστολο (αριστερά) και τον ανιψιό της Γιώργο (δεξιά). Η φωτογραφία στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

εκείνα που πρέπει να πράξωμεν υπέρ των Ελληνίδων, ιδίως εις τον τομέα της κοινωνικής μερίμνης».

Στην ορκωμοσία της στις 31 Ιανουαρίου όλοι οι βουλευτές, όρθιοι, της απέδωσαν παρατεταμένο χειροκρότημα τιμώντας το πρωτόγνωρο κοινοβουλευτικό γεγονός. Ακολούθησε η προσφώνηση του προέδρου Μακρόπουλου: «...εκφράζω την βαθειά χαράν του Σώματος διότι υποδεχόμεθα εν τω εθνικώ τούτω συνεδρίω την πρώτην βουλευτίδα των Ελλήνων».

Η Ελένη Σκούρα παρέμεινε βουλευτής έως το 1956 και ανέπτυξε κοινοβουλευτική δράση στους τομείς των κοινωνικών και γυναικείων θεμάτων. Τιμήθηκε με το Στρατιωτικό Μετάλλιο Εξαίρετων Πράξεων και τον Ταξίαρχη του Βασιλικού Τάγματος Ευποίας. Επειδή δεν συμπλήρωσε τετραετή θητεία, καθώς πέθανε ο Παπάγος και προκηρύχθηκαν εκλογές, τις οποίες που κέρδισε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει σύνταξη.

Παρά τις επιστολές που έστειλε στις εκάστοτε κυβερνήσεις, δεν της εξασφάλι-

σαν έστω μία τιμητική σύνταξη για να πεθάνει αξιοπρεπώς.

Έτσι, αναγκάστηκε να πουλήσει τα παράσημα και τα μετάλλιά της και να εισαχθεί στο Χαρίσειο Γηροκομείο της Θεσσαλονίκης, όπου πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής της.

Το άδοξο κοινοβουλευτικό τέλος της πρώτης Ελληνίδας βουλευτριάς (σημερινός δόκιμος όρος), που περιορίστηκε σε μία θητεία (1953-1956), είναι αξιοπερίεργο. Οφείλεται πιθανώς στη συνεργασία της με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, λόγω της οποίας δεν υποστηρίχθηκε από τον ιδρυτή της ΕΡΕ, Κωνσταντίνο Καραμανλή, που κυριάρχησε στον πολιτικό στίβο μετά τον θάνατο του Παπάγου.

Η Ελένη Σκούρα διατηρούσε την πνευματική της διαύγεια μέχρι τον Φεβρουάριο του 1991, όταν πέθανε σε ηλικία 95 ετών στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ της Θεσσαλονίκης.

Το 2007 η δημοτική αρχή του Βόλου έστησε την προτομή της στο προαύλιο του δημαρχείου, τιμώντας την συντοπίτισσα πρώτη γυναίκα βουλευτριά της Ελλάδας.

Τέτοιο vegan πρωινό, ΜΟΝΟ ο Γρηγόρης!

Vegan Κουρού
"Τυροπιτάκι"

Φυσικός χυμός
Πορτοκάλι

Vegan Κουρού
"Τυρόπιτα"

E-ORDER
www.gregorys.gr

gregorys.gr

gregorysgr

Download app!

Γρηγόρης

GIOCHI PREZIOSI

★ *Sevi* ★
1 8 3 1

*Ζήστε την μαγεία των Χριστούγεννων
με κλασικά παραμύθια!*

Giochi Preziosi Hellas

Αγρινίου 14, Πεύκη, 151 21, Τηλ.: 210 61.00.381-2, Fax: 210 61.00.383
info@giochipreziosi.gr, www.giochipreziosi.gr

